

EVANGÉLIKUS HITUDOMÁNYI EGYETEM
VALLÁSPEDAGÓGIAI TANSZÉK

**A szexualpedagógia komprehenzív programjának
reflexiói teológiai és valláspedagógiai kontextusban**

Doktori értekezés

Simon Z. Attila

Témavezető:
Dr. Kodácsy-Simon Eszter
egyetemi docens

Budapest

2018

SZERZŐI JOGI NYILATKOZAT

Alulírott SIMON ATTILA (sz.: Budapest, 1980 október 22., a. n.: Schulzt Sarolta, szig.: 414336CE) kinyilvánítom, hogy az értekezést önállóan készítettem el, a megadott irodalmon kívül más segédanyagot nem használtam, más szerzők szövegét idézőjelek között és a forrás megadásával idézem, más szerzők gondolatait és eredményeit a forrás megadásával használok fel, és az értekezésemet más intézményben korábban nem nyújtottam be, és azt nem utasították el.

Budapest, 2018. augusztus 30.

.....

Tartalomjegyzék

Bevezetés a szexualitás komprehenzív megközelítésébe.....	11
Módszertan.....	19
Problémafelvetés.....	19
A dolgozat gyakorlati célja	21
Az értekezés módszertani jellegzetességei.....	21
A dolgozat szerkezete (térkép)	23
I. A kortárs szexuálpedagógiai megközelítések előzményei és interdiszciplináris táptalaja.....	27
1. Egészség és szexualitás.....	27
2. A pszichoszexuális fejlődés mint a szexuális egészség kiemelkedő determinánsa	30
2.1. Fejlődés a kapcsolatokban.....	31
3. Az életminőség metanormatív családterápiás fogalmai – az „elég jó” kapcsolat.....	32
4. A személyes jóllét fogalmának bevezetése az egészségdiszciplínákba	33
4.1. Párkapcsolat és elégedettség	34
4.2. Az elégedettségi mérések kritikái.....	35
5. A családterápia eredményei.....	36
6. Szexuálpedagógia preventív megközelítésben	38
II. A szexuálpedagógia mai keretrendszere	41
1. A komplex preventív nevelés-tanulás kapcsolata a szexualitással.....	41
2. A szexuálpedagógia általános jellemzői	43
3. A preventív szexuálpedagógia kiemelt területei: család és iskola	44
4. Szexuálpedagógia az iskolában	45

5. A hittanóra mint a szexualpedagógiai prevenció megvalósítási területe	47
6. A hittanórán megjelenő szexualpedagógiai munka tartalmi meghatározó elemei	48
III. Kortárs szexualpedagógiák az iskolában	51
1. A 20. századi kritikai szexualitás mint a kortárs szexualpedagógia alapmeghatározottsága	51
2. A liberális szexualpedagógia	52
3. A konzervatív szexualpedagógia	54
4. A liberális és konzervatív irányok kritikája	56
5. A liberális és konzervatív szembenálláson túl – a posztmodern szexualitás, a komprehenzív szexualpedagógia	57
6. A komprehenzív szexualpedagógia irányzatai: az emancipatorikus megközelítés	60
7. A komprehenzív szexualpedagógia további irányzatai: a posztmodern feminizmus szexualpedagógiája	63
8. A posztmodern megközelítések kritikái	65
9. A szexualpedagógia mai viszonylata hazánkban: A CSÉEN	66
IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával ...	69
1. Tanulói szerepek és változatos tanításelméletek – adottságok és körülmények konstruktív kontextusban	69
2. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatása mint konstruktív rendszer	72
1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai- teológiai válaszok	74
1.1. Sokszínűség és fogalmi, differenciálási zárlat	75
1.2. Sokszínűség – a fogalmak differenciálásának lehetősége és szükségessége	76
1.3. Az emberi természet sokféleségére adható pedagógiai válaszok: differenciálás	77
1.4. A differenciálás pedagógiai fogalma	78
1.5. Differenciálás és adaptáció a komprehenzív szexualpedagógiában	79
1.6. A sokféleség teológiai problematikája – Egy komplex és sokszempontú szexualpedagógia szükségessége teológiai szemszögből	80
1.7. A szexualitás sokfélesége a Bibliában – a kapcsolatok nyelvi alrendszere. Jelentéstartalmi változások, fogalmi jegyek sokféleségének kultúranropológiai és szemantikai biblikus vizsgálata	83
1.8. A szexualitás plurális nyelvi aspektusai a Bibliában	87

1.9. A szexualitás különös összetettsége, sokszínűsége és az arra adott differenciált válaszok a Corpus Paulinumban, főként az Első korinthusi levélben.....	95
1.10. A páli szövegek megosztott (differenciáló?) figyelme.....	97
1.11. A kettősség lehetséges magyarázata: Pál differenciáló törekvései?	99
1.12. Az Első korinthusi levél kettős viszonya a patriarchális társadalmi berendezkedéshez.....	100
1.13. Lehetséges magyarázat: Pál differenciáló teológiája?	101
1.14. A sarx és a szóma megkülönböztetése a páli teológiában mint differenciáló eszköz?.....	102
1.15. A sokféleség és a differenciálás módszertana az evangélikus hitoktatásban.....	105
2. Részösszefoglalás: A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexuálpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok	109
3. A tanulót ért pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességek – hatalom és szabadság pedagógiai-teológiai kritikai megközelítésben	110
3.1. Az emberi természet szabadsága kritikai megközelítésben	110
3.2. Az emberi szabadság és hatalom kérdése a pedagógiában	111
3.3. Az emberi szabadság és hatalom kérdése a komprehenzív szexuálpedagógiában.....	112
3.4. A szabadság és a hatalom normatív problematikája a teológiában – teológiai antropológia.....	113
3.5. A szexualitás feletti repressziós erők (hatalom)teológiai reflexiói. A testi vágy felszabadítása és a test szexuális szabadsága és pozitív kontextusba helyeződése a teológiában	116
3.6. Az (egyházi) hatalom mint a testi szexualitást represszió alatt tartó entitás kritikus megközelítése.....	118
3.7. A normatív kritika törekvései: a vágy felszabadítása az ágostoni olvasat szerinti, az eredendő bűnnel való összemosása alól	122
3.8. A vágy fogalmának differenciált megközelítése	127
3.9. A testi szexualitás felszabadítása, szentségének, örömszerző képességének és gyógyító képességének teológiai felfedezése	128
Exkurzus: Testi szexualitás és a házasság Luther olvasatában.....	129
3.10. A testi szexualitás kortárs teológiai revíziója	137
3.11. Szexuális vágy és hatalom kritikai kontextusban az evangélikus egyház hitoktatásában	140
Exkurzus: Miért általános a heteronormativitás a szexuálpedagógiában?	142
4. Részösszefoglalás: A tanulót ért pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességek – hatalom és szabadság pedagógiai-teológiai kritikai megközelítésben...	145
5. Adaptív pedagógiai szemlélet mint a tanuló személyiségbeli adottságait és a rá gyakorolt pedagógiai hatást egyszerre szem előtt tartó megközelítés	146
5.1. Az adaptív pedagógia felhasználási lehetősége a szexuális nevelésben.....	147
V. Összefoglalás.....	151

VI. Gyakorlati szempontok egy komprehenzív evangélikus szexualpedagógia kidolgozásához	153
1. Miért szükséges, hogy az MEE rendelkezzen saját szexualpedagógiai keretrendszerrel? Érvek a feladatvállalás mellett	154
2. A további kutatás felé.....	157
3. A mérést végzőből kiinduló adottságok: Ki végezheti az empirikus mérést?	157
4. A témából fakadó adottságok: szexualitás mint különösen érzékeny kutatási terület	158
5. A vizsgálat alanyaiból fakadó adottságok	159
6. A kutatás gyakorlati adottságai: Mit és hol kellene és lehetne mérni?	159
7. Részösszefoglalás. A további kutatás felé	162
VII. Hipotézisek, tézisek és eredmények.....	165
Eredmények.....	167
Exkurzus: A házasság fogalma a szexualitás komprehenzív megközelítésében	169
A./II./2. A házasság definíciós kísérlete	170
Melléklet.....	175
Az MEE Katechetikai Bizottságának idézett hivatalos anyaga a hitoktatásról	175
Ábrajegyzék.....	176
Táblázatok jegyzéke	176
Felhasznált irodalom	177
Egyéb felhasznált online források.....	189

Mottók

„Ekkor megnyílt mindkettőjük szeme, és észrevették, hogy mezítelenek...”

(1Móz 3,7)

„És felöltöztették az új embert, aki Teremtőjének képmására állandóan megújul, hogy egyre jobban megismerje őt.”

(Kol 3,10)

Bevezetés a szexualitás komprehenzív megközelítésébe

A szexuális nevelés komprehenzív programja mint az UNESCO ilyen irányú vezérelve legszélesebb körben talán a világszervezet által 2009-ben megjelent *International Technical Guidance on Sexuality Education* által vált ismertté.¹ A világszervezet fontosnak látta, hogy válaszul mai korunk különböző, elsősorban a pluralizmus kontextusában megjelenő problémáira humánspecifikus, emberközeli, befogadó és főleg integratív, sokszempontú, interdiszciplináris és széles körűen megfogalmazott válaszokat találjon a szexuális nevelés kortárs problematikáinak tárgykörében.² A *komprehenzív* kifejezés gyökerét, amelyet a világszervezet használt, és amelyet e dolgozat központi fókuszpontjául választottam, ezúttal nem a pedagógia tudományából már jól ismert „komprehenzív iskola”³ környékén kell keresni, hanem sokkal inkább az angol szótárban. A szexualitáshoz való komprehenzív hozzáállás ugyanis azt jelenti: 'széles körű, mindenre kiterjedő, átfogó szemlélet',⁴ ennek a nézőpontnak legjellemzőbb tulajdonsága ugyanis, hogy igyekszik a szexualitással nem csupán egyféle, általános vagy általánosító viszonyba helyezkedni. Ez a megközelítés egyszerre szeretne számolni a személyiség saját jogon való szexuális kiteljesedésével, az emberről általánosságban mint szexuális lényről beszél, befogadóan és elismerően szól az ember tanult és saját szexualitásáról, álláspontja van a társadalmi és biológiai nemekkel kapcsolatban, érdeklődik a szexualitás kultúrája és a kultúrában elfoglalt helye iránt, és egyáltalán nem utolsósorban a szexualitásról általánosságban véve leginkább pozitív módon mint az emberi élet egyik erőforrásáról szeretne gondolkodni.⁵ Mint látható, a szexuálpedagógia

¹ SZILÁGYI 2010.

² BRAEKEN–CARDINAL 2008.

³ SERFŐZŐ–SOMOGYI 2004.

⁴ Angol–Magyar Nagyszótár 1998.

⁵ LEIMGRUBER 2011.

komprehenzív megközelítése tehát több irányból szeretne átfogó képet nyújtani a szexualitás tanításáról és tanulásáról. Mindezt az a szemlélet teszi lehetővé, *amely a szexualitásra mint az emberi lét egyik alapjelenségére tekint, és így képes nagyon tág spektrumban közelíteni hozzá, mely meghatározottság a program szexualitással kapcsolatos fogalomhasználatára is jellemző.* Christine E. Gudorf katolikus teológus komprehenzív megközelítésben született definíciója éppen ezért így hangzik:

„Szexualitás: Az emberek között bármilyen (testi, lelki, szellemi, virtuális stb.) módon létrejövő kapcsolat (kommunikáció), amelyben szerepet kap az ember biológiai és/vagy társadalmi nemisége.”⁶

Erre a megközelítésre mégis igen rímelő mondatot olvashatunk a Magyarországi Evangélikus Egyház egyik hivatalos középiskolai hittankönyvében, amely bár nem a komprehenzív szexuálpedagógia programjának égisze alatt született, de ez a hasonlóság mégis a dolgot inspirációjául szolgált:

„Az ember szexuális lény, ahogyan értelmes, önző vagy közösségi lény más tekintetben.”⁷

A fenti, valamilyen módon – fogalmazzunk úgy, a komprehenzív megközelítés „árnyékában” – megjelent megfogalmazások szerint a szexualitás tehát egy olyan óriáshalmaz, amelyben nagyon sokféle és nagyon színes, az emberi élet igen változatos területein megformálódó szexuális jelenségek kaphatnak helyet. Ebben a kontextusban egy olyan emberkép rajzolódik ki előttünk, akinek a nemisége az egyik alapvető tulajdonsága, vagyis *alapmeghatározottságához hozzátartozik szexusa és szexualitása.* Ez a szín, a szexualitás színe bár csupán egy az embert meghatározó sok árnyalat közül, ezt mégis egész életében magával hordozza, nem tudja sem marginalizálni, sem félretenni, sem megszüntetni vagy nem figyelembe venni. Ez az alapbeállítottság végigkísér minket az egész életünkön (1. ábra).

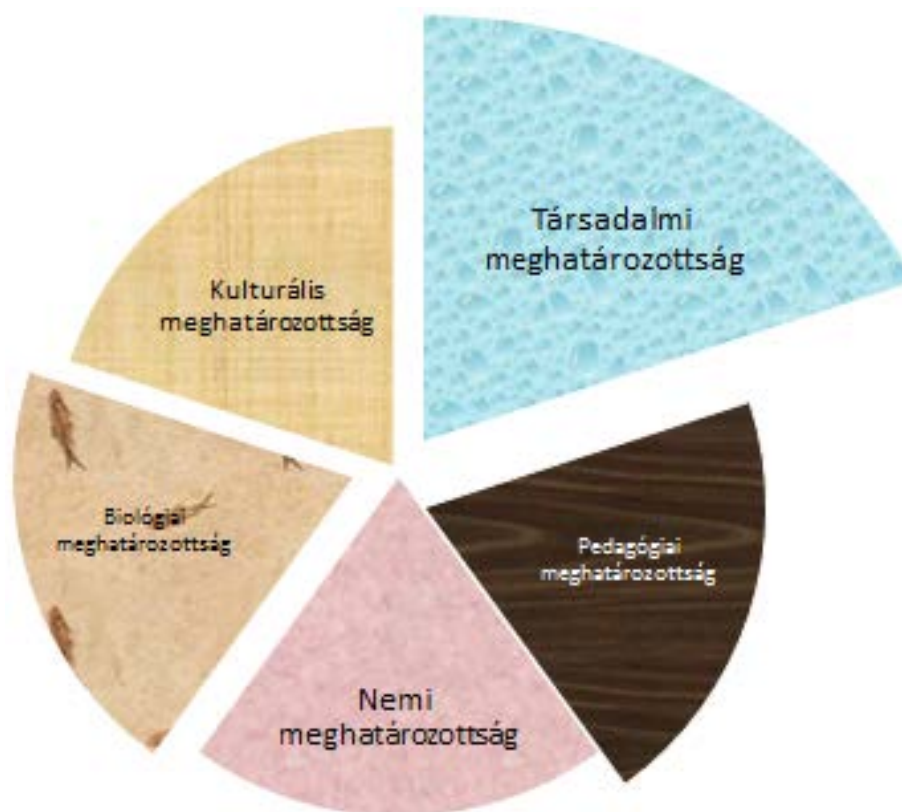
⁶ GUDORF 2010, 142. o.

⁷ BÉRES et al. 2015, 106. o.

1. ábra. A szexualitás mint az emberi élet alapjelensége⁸

Az emberi élet alkotóelemeinek egy igen fontos és állandóan készenlétben lévő funkciójaként a szexualitás rendkívül sokféle területen mutatkozhat meg ebben az olvasatban, különböző élethelyzetekben, változatosabbnál változatosabb módokon nyilvánulhat meg, egészen hétköznapi értelemben, de egészen elvont tartományokban is. Szexualitásunk a komprehenzív megközelítésben tehát *sokféleképpen realizálódhat*. Biológiai funkciókban, társadalmi szerepekben, házasságban, családi életében, testi kapcsolatokban, vallási életünkben, az utcán és olyan absztrakt pozíciókban, mint például az önmagunk, csoportunk, fajunk szexualitásáról kialakított képeinkben, a szexualitásról kialakított gondolatainkban vagy a szexualitással kapcsolatos intézményesített céljainkban (2. ábra).

⁸ Természetesen az emberi életnek ennél jóval több alapjelensége létezik, hosszas lehetne még a felsorolás.

2. ábra. Az emberi szexualitás különböző meghatározottságai⁹

Ez a felfogás azonban nem azt jelenti, hogy a szexualitás az ember egyetlen és legfőbb vezérelve, „minden mindenkben”, ahogyan talán azt a radikális freudiánusok (pánszexizmus) vagy az evolúciós biológia és pszichológia szélsőséges és kizárólagos tisztelői vallhatnák. Ez az olvasat, a komprehenzív irányzat nem törekszik a szexualitást sem mint „mindent kitöltő szeszélyes ösztönt”¹⁰ leírni, sem minden emberi tevékenységet a sikeres reprodukcióhoz szükséges közvetlen vagy közvetett folyamatokra visszavezetni. Sőt inkább arra a sokféleségre, gyönyörű és változatos mintázatra óhajtja felhívni a figyelmet, amely megmutatja, hogy az emberi életben egészen változatos és cizellált módokon képes megjelenni a szexualitás. Rámutat az emberi szexualitáson át megjelenő alkotókészségre és civilizációs eredményekre, az ember humánumára, etikai énjére és erkölcsi magatartására, rámutat társadalmi értékeire, önreflexiókhoz vezet, egyúttal az önmagunkról alkotott képünk kifejezőképességét fejleszti, végül pedig, ami a mi szempontunkból különösen lényeges: az ember szexualitásának vallási motivá-

⁹ Hasonlóan az előző ábrához, itt is sokféle cikkelyt lehetne még ábrázolni. A teljességre való törekvésünknek csak a technikai okok szabtak határt.

¹⁰ Vö. FREUD 2017. Egy példaként, Freud a gyermekeknél meg tapasztalható értelmi munkáról így ír: „Félreismerhetetlen tény végül, hogy a figyelem összpontosítása valamely értelmi munka teljesítésére s egyáltalán a szellemi megerőltetés sok ifjú és érettebb személynél a nemiség velerezdülésével jár [...]” (Uo.109. o.)

ciós rendszerét is feltérképezheti. Innen talán már érthető, hogy a szexualitás komprehenzív megközelítésében a szexualitás miért tekinthető valamiféle „óriáshalmaznak”.

A fenti definíciókra és az „óriáshalmazra” tekintve azonban, ahogyan azt Raimund Hoenen is megfogalmazza, persze problémák is adódnak. „Túl pontatlan, ezért kevés segítséget nyújt az a definíció, amely a szexualitást az ember szexuális voltával összefüggő életmegnyilvánulások összességének tekinti.”¹¹ Hoenen és több más kritikus szerint is a fenti meghatározások nagyon kevés támpontot adnak bármiféle tudományos, teológiai vagy pedagógiai következtetéshez. Mindenképpen szükséges tehát, hogy ezt az óriáshalmazt tovább strukturáljuk további alrendszereket képezve. Horváth-Szabó Katalin egy felsorolásában különböző funkciókat emel ki a szexualitással kapcsolatban. Szerinte a szexualitáson belül például az „erotikus vonzódás, a szoros közelség és a testi érintés igényének” funkcióiról külön-külön is beszélhetünk.¹² Egy ilyen vagy ehhez hasonló megközelítés segíthet, hogy ne távolodjunk el a szexualitás tág fogalmi meghatározásától, amely lehetővé tesz egy komplex (komprehenzív) megközelítést, ugyanakkor mégis annak különböző funkcióira megkülönböztetett figyelmet tudjunk szánni. Ha a szexualitásról a fenti értelemben beszélünk (óriáshalmaz), beszélhetünk és beszélünk is kell továbbá különböző szexuális alrendszerekről és ezek viszonyáról. Megkülönböztethetjük például a szexualitás egyik alrendszereként *annak kommunikációját*.¹³ Ezen belül pedig például:

- **Szexuális tartalmú kommunikációt** – ahol a felek között létrejött kommunikációban a szexualitás általánosan, közvetett és nem feltétlenül személyes módon jelenik meg – például a szexuális nevelés színterein, a szexualitásról való beszédben, tudományos értekezésekben stb.
- **Szexuális jellegű kommunikációt** – ahol a felek között létrejött kommunikációban a szexualitás konkrétan, személyre vonatkoztathatóan, közvetlenül és általában személyes csatornán jelenik meg – például célzásokban, udvarlásban, viccekben, bókokban stb.
- **Szexuális jellegű kapcsolatokban megvalósuló kommunikációt** – ahol a létrejött szexuális jellegű kommunikáció személyes vagy interperszonális térben zajlik, és helyet kaphatnak, de nem feltétlenül vannak jelen a ráirányuló szexuális késztetések és ahhoz kapcsolódó cselekvések – például a párkapcsolatokban, házasságban, de a szexuális testi (auto- vagy alloszexuális) kapcsolatban is.
- **Szexuális jellegű testi kapcsolatokban megvalósuló kommunikációt** – ahol kifejezetten a ráirányuló szexuális késztetések és ahhoz kapcsolódó cselekvések kapnak helyet – például a csók, a simogatás vagy a nemi aktus.

Mint látható, mind a négy forma egy-egy egymástól egészen eltérő és speciális kommunikáció, amelyek mindegyikében mégis határozott szerepet kap az ember szexualitása – és ez alól a szexuális

¹¹ HOENEN 2005, 226. o.

¹² HORVÁTH-SZABÓ 2007b, 68. o.

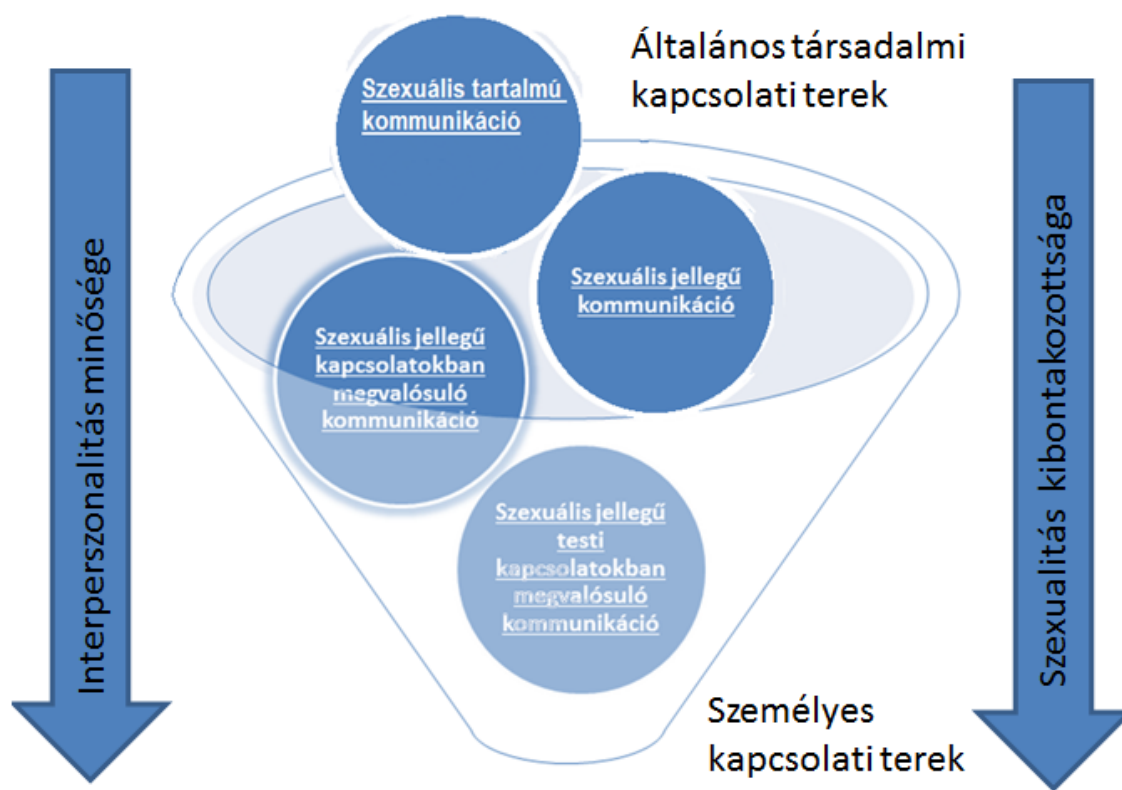
¹³ HÄRLE 2011.

nevelés mint szexuális tartalmú kommunikáció sem kivétel. Ugyanakkor nagyon fontos, hogy minden szexuális kommunikációs terület

- differenciált, egymástól jól elkülöníthető módon, de
- egyöntetűen valamilyen kapcsolati formában manifesztálódik.

De nemcsak ezt a kommunikáció minőségére épülő alrendszert állíthatjuk fel a szexualitással kapcsolatban, a szexuális kommunikáció ugyanis, ahogy az a fentiekből is világosan látszik, *különböző kapcsolati terekben valósul meg*. Amíg a szexuális tartalmú kommunikáció például az iskola falai között, az osztályteremben vagy egy csoportban is elképzelhető, de akár egy tudományos tévéműsor vagy videoblog egyik epizódjaként is megvalósulhat, addig a *szexuális jellegű testi kapcsolatokban megvalósuló kommunikáció kapcsolati tere ma leginkább a párkapcsolat*, amely olyan nem feltétlenül tartós időre szóló szexuális kapcsolat, amelyet két ember valamilyen elhatározásból tart fent. A szexualitás komprehenzív megközelítésében a szexualitás manifesztációs területe tehát egy-egy kommunikációs, egyben pedig kapcsolati tér, amelyben a szexualitás megjelenik. Összességében megfogalmazható, hogy minél részletgazdagabb a szexuális kommunikáció, annál inkább személyes térben valósul meg (3. ábra). Ez a megállapítás azt is jelenti, hogy a szexualitás a maga teljességében a lehető legjobban cizellált emberi kapcsolatokban bontakozhat ki, például a párkapcsolatokban vagy a házasságban. Ez tehát az az intenzív interperszonális kapcsolati tér, amely képes akár egyszerre többféle szexuális kommunikációt (és persze nem szexuális kommunikációt) is életben tartani, a legáltalánosabbaktól a legrészletesebbekig.

3. ábra. A szexualitás kommunikációjának és kommunikációs tereinek egymáshoz való viszonya

Attól függően, hogy a szexualitás mely spektrumát akarnánk vizsgálni, különböző alrendszereket állíthatnánk fel, és az ezek közötti viszonyrendszerek, például interpenetrációk vizsgálatával további megállapításokat tehetnénk. A változtatható strukturálhatóság és a különböző témájú alrendszerek teszik lehetővé, hogy a szexualitáshoz ne csupán egy irányból, „egyszerűen” közelítsünk, hanem éppen ellenkezőleg, a szexualitáshoz való korszerű nézeteink sokszempontú, átgondolt megközelítést tételezhessenek fel (*comprehensive sexual education* – részletekre kiterjedő, átfogó (komplex) szexuális nevelés).

Azok a megközelítések, amelyek ilyen módon a szexualitás általános megközelítéséből, „óriáshalmazából” kiindulva, azt tovább strukturálva közelítenek az olyan jelenségekhez, mint a szexualitás társadalmi és kulturális, vallási, politikai jelenségei, valamint mindezeknek a párkapcsolatokra mért hatásai, ma nagyon népszerűek és elfogadottak, és mint látni fogjuk, ez a szemlélet a keresztény kultúrkörnyezetben is kezd erőteljes gyökereket verni. Az persze, hogy valami népszerű, nem feltétlenül jelenti azt is, hogy jó vagy hasznos is. Disszertációm célja éppen ezért, hogy ezt a megközelítést

többféle szempont szerint górcső alá vegye, és megvizsgálja, hogy ez a szemlélet vajon mennyire illeszthető be a mi evangélikus valláspedagógiánkba, és célzottan mennyiben használható fel a szexualitásról szóló evangélikus középiskolai tanítási elméletünkben és módszertanunkban, illetve milyen vonatkozásai és elemei fedezhetők fel benne már most is annak különböző megnyilvánulási formáiban.

Módszertan

Problémafelvetés

A pluralizmus hatásával együtt járó értékrelativizálódás, amely a különböző értékek egymás mellett való megjelenítéséhez vezetett,¹⁴ azt is magával hordozza, hogy ebben a folyamatban olyan sokszínű, komplex és integrált megközelítésekre kell törekedni, amelyek képesek valamilyen módon nemcsak kezelni a sokszínűséget, hanem – mivel úgy tűnik, hosszú távon is irreverzibilis és globális jelenségről van szó – szükségszerűen konstruktívan viszonyulni hozzá. Ez a változás inspirálta, inspirálja azt a kutatást, amely az utóbbi évtizedekben világszerte intenzív mozgásban tartja a világi és keresztény szexualpedagógiát is, és amely igyekszik világszerte új megközelítésekkel vagy új kérdések felvetésével szolgálni a minél hatékonyabb és korszerűbb szexualpedagógiai munkát.

A pluralizmus hatásai alól ma senki nem tudja kivonni magát, így bizonyos, hogy a fenti problematika kétségkívül megjelenik a valláspedagógia területén is. Elképzelésem szerint léteznek olyan alapvető teológiai tradíciók, amelyek a kereszténység, ezen belül is az evangélikus teológia szexualitáshoz való viszonyát jellemzik, és meghatározzák a szexualitásról való teológiai gondolkodásunkat, valláspedagógiai módszertanunkat. Ezek a tradíciók feltételezésem szerint különböző, elsősorban a pluralizmushoz köthető társadalmi átalakulásoknak köszönhetően ma erőteljes változásban vannak. Ez a változás a valláspedagógiai szakemberek számára is jól érzékelhető, meghatározza a tanulói környezetben elők mindennapjait, a tanítás-tanulás folyamataira pedig jelentékeny hatással bírnak, főleg a valláspedagógia szexualitást érintő témáinak megközelítésében,

¹⁴ NAURATH 2012b.

ezen belül pedig az evangélikus középiskola szexuális kérdéseket érintő hitoktatásában is, akár direkt, a tantervekhez, tanmenetekhez kapcsolódóan, akár indirekt módon, egy-egy tanuló vagy tanár élethelyzetének megváltozásával.

Ez az értekezés azt kutatja, hogyan lehet ezekre a társadalmi változásokra adekvát módon reagálni hitoktatásunkban, amikor ehhez a különlegesen érzékeny témához, a szexualitáshoz közelítünk. Éppen ezért szükséges lehet ennek a speciális területen zajló szexuálpedagógiának a teológiai és pedagógiai szempontból való felülvizsgálata és módszertani reflexiója. Feltételezem, hogy léteznek olyan világi szexuálpedagógiai trendek, amelyek a kortárs teológiára, ezen belül is az evangélikus valláspedagógia szexuálpedagógiai tartalmaira is megtermékenyítő hatással lehetnek. Feltételezésem szerint ilyen lehet a szexuálpedagógia komprehenzív megközelítése, amelyre az UNESCO 2009-ben megfogalmazott *International Technical Guidance on Sexuality Education* című útmutatója támaszkodik, amely ma globálisan is irányadó mérföldköve ennek a tudományágaknak. Ennek a megközelítésnek feltételezésem szerint mind pedagógiai, mind teológiai szempontból olyan párhuzamai igazolhatók, amelyek annak átgondolására inspirálnak, hogy annak felismeréseit, gyakorlati eredményeit evangélikus valláspedagógiánkba integráljuk vagy felhasználjuk. Végül, ugyancsak feltételezésem szerint, ennek a megközelítésnek a párhuzamai bizonyos mértékig például a Magyarországi Evangélikus Egyház jelenlegi középiskolai hitoktatásának szexuálpedagógiai megközelítésében már ma is megjelennek, ezek a párhuzamok pedig konkrét példákkal is illusztrálhatók és kimutathatók.

Fő kérdéseim a következők:

1. A társadalom aktuális kérdéseire milyen válaszokat ad az UNESCO fenti komprehenzív szexuálpedagógiai programja?
2. Vajon ezek a kérdések milyen reflexiót kapnak a kortárs teológiában, illetve a program választai ezekre a kérdésekre vajon teológiailag reflektáltak, reflektálhatók-e?
3. Van-e a hitoktatási gyakorlatunkban párhuzama a komprehenzív megközelítéseknek?

Feltételezésem a fenti kérdésekkel kapcsolatban a következők (hipotézisek):

1. A szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének alapvonásai olyan főleg a társadalom változásaiból kiinduló kérdéseket tárgyalnak az emberi szexualitással kapcsolatban, amelyek egyben bővebb keresztény teológiai reflexió tárgyát is képezik.
2. Ezek a teológiai reflexiók és a szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének égisze alatt született szexuálpedagógiai koncepciók egymással összehasonlíthatók, összhangba hozhatók,

mondanivalójuk, a fent említett társadalomból kiinduló kérdésekre adott válaszaik pedig hasonlóak.

3. A szexualpedagógia komprehenzív megközelítésének elméletéből fakadó gyakorlati, metodikai jellegzetességek bár nem tudatosan készültek így, de mégis felfedezhetők a Magyarországi Evangélikus Egyház középiskolai hittanóráin megvalósuló szexualpedagógiai gyakorlatban.

A dolgozat gyakorlati célja

Amennyiben ezek a feltételezéseim helytállóak, úgy érdemes ezeket az eredményeket a továbbiakban empirikus kutatással is alátámasztani, és amennyiben ezek alapján az összefüggések továbbra is igazolhatók, lehetőségessé válhat, hogy a szexualpedagógia komprehenzív megközelítése az egyházunk valláspedagógiájában részt kapó szexualpedagógiának alapvető pedagógiai értelmezési keretrendszerévé váljon. Ez az egységes pedagógiai keretrendszer lenne képes a sokszínűség és a pluralizmus hatásait integráltan kezelni a hitoktatáson belül is, így képes lenne az egyházunkban is tapasztalható, a szexualitáshoz való nagyon sokféle hozzáállást professzionális módon kezelni, gyakorlati tapasztalataival ezt a munkát egyházunkban és az egyházi hitoktatásban elősegíteni és támogatni.

Az értekezés módszertani jellegzetességei

Az értekezést igyekeztem az elmúlt évtizedek valláspedagógiai, szexualpedagógiai és rendszeres teológiai – főleg szexualteológiai – műveire alapozni. Kérdésfelvetéseimnél, témaválasztásaimnál az elsődleges szempont a kortárs szakirodalomban való reprezentatív megjelenés volt. Ez az aspektus sarkallt dolgozatom alapmotívumának, a komprehenzív szexualpedagógia módszertanának bemutatására is, és ugyanez az elv vezérelt azoknak a nagyobb pedagógiai témáknak a kiválasztására, amellyel hipotéziseimet igazolni szeretném. Ilyenek a pluralizmus témája, a pedagógiai differenciálás témája, illetve a szabadság és hatalom témája, abból pedig kibontva a szexualitás pozitív kontextusba kerülésének témája. Annak elkerülése érdekében, hogy úgy tűnhessen, témaválasztásaim önkényesek voltak, ezekben az esetekben az aktuális fejezetek elején igyekszem együttesen szerepeltetni azoknak a szerzőknek a nevét és munkáikat, akik az adott témát kiemelten kezelték.

Dolgozatom több diszciplína érintésével és mozgósításával operál. Bizonyos részei inkább a teológiához, mások a pedagógiához igazodnak, sőt e munka szándékolt célja, hogy ezek között a tudományterületek között több esetben is megpróbáljon hidat verni. Ezek a hidak nyilvánvaló módon

sok esetben nem lehetnek tökéletesek, hiszen az analógiákon és párhuzamokon túl, melyekre rámutatni igyekszem, sok esetben komoly fogalmi kontraindikáció és ebből fakadó fogalmi differenciálási probléma áll fenn a különböző tudományterületek között. Ezekben az esetekben igyekszem világosan körülírni az általam feltételezett fogalmak jelentését a különböző tudományterületeken. Így mutattam be a fenti bevezetőben a szexualitás komprehenzív fogalmát, és így vezetem majd be a pluralizmus, a differenciálás vagy a vágy különböző fogalmait a munkámban.

Dolgozatom továbbá több esetben elkerüli a lineáris szerkesztési elveket. Talán adott volna, hogy e munka keletkezésük szerint kronologikus sorrendben közölje a forrásműveket, elsőként is a bibliai műveket. Ezt a megközelítést váltja fel dolgozatomban a témaszerű, kontextuális megközelítés. Ennek a módszernek minden bizonnyal vannak hátrányai, melyeket dolgozatom megalkotásában vállaltam. Például ez alapján a megközelítés alapján nem lehet a Szentírás teljes „szexuális portfóliójából” meríteni vagy megírni a Biblia „szexuáltörténetét”. Bizonyos kérdéseket el kellett kerülnöm, ha azok témám szempontjából nem voltak adekvátak, vagy meghaladták volna formai kereteinek lehetőségeit. Előnye azonban ennek a megközelítésnek, hogy éppen ezért nem törekszik bizonyos források történeti vagy lineáris alapon való privilegizálására, hanem képes ezeket egymás mellé helyezve különböző kontextusokat láttatni. Ezzel együtt igyekeztem némely ezt megindokló esetben éppen a feltételezett történelmi és az ebből következő teológiai folyamatból kiindulni, például amikor a Biblia plurális képét mutatom be a szövetség fogalmának változásán keresztül. A dolgozatra tehát leginkább a „pedagógiai témához” illeszkedő, azt igazoló vagy cáfoló szentírási helyek teológiai tartalomra fókuszáló megközelítése a jellemző. Ezzel együtt, illetve mindemellett természetesen szerettem volna minél szélesebben meríteni a Bibliának a szexualitásra vonatkozó sokszínű ábrázolásából, hogy abból minél többet tudjak pedagógiai szempontból is rendszeremben megközelíthetővé és feldolgozhatóvá tenni, így a dolgozat körülbelül ötven ígehelyet citál ezen a módon, illetve egy könyvre, Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt első levelére külön is fókuszál.

Dolgozatom saját empirikus kutatást nem közöl, elsősorban elméleti valláspedagógiai munka. Mégis bízom abban, hogy kérdésfelvetésével, szerény „ötletelésével” hozzájárulhat ahhoz, hogy egy nagyobb lendületű és ívű kutatás kiindulópontjává váljon. Ehhez a kutatáshoz, legalábbis annak lehetséges empirikus részéhez a munka végén némi inspirációt közlök. Ez az anyag nélkülözi majd az empirikus kutatáshoz szükséges professzionális szempontrendszereket, csupán abban ad némi támpontot, hogy melyek azok a kérdések, amelyek e munka által kristályosodtak ki bennem mint

szerzőben, és amelyeket én személy szerint továbbgondolásra érdemesnek látok. Ezt a rövid fejezetet, kérem, tekintsek a dolgozat végkicsengésének.

Dolgozatom két exkurzust közöl a törzsszövegen belül. Ezek közül az egyik Luther Márton reformátor testhez való viszonyát mutatja be a reformátor házasságteológiáján keresztül. A második a dolgozat egyik fő témájául választott hatalom és szabadság kontextusában mint a kortárs szexuális nevelés egyik legelevenebb kérdéseként idézi meg a heteronormativitás szexuálpedagógiai dominanciáját, és ezt igyekszik a hatalom és szabadság kontextusába helyezni. Mindkét exkurzussal kapcsolatban úgy éreztem, hogy egyrészt a témák szoros illeszkedése indokolttá teszi az adott helyen való szerepeltetésüket, másrészt pedig az előbbi idézése különösen az evangélikus teológia alapmeghatározottságára, az utóbbi szerepeltetése pedig a téma szakirodalomban való felülreprezentálására nézve látszott indokoltnak, úgy gondolom tehát, többet veszített volna a dolgozat ezek szerepeltetése nélkül, mint ezek megjelentetésével. A dolgozat végén függelékyszerűen a szexualitás és a házasság viszonyára nézve egy külön exkurzust is közlök. Erre a fogalomtisztázásra tapasztalataim szerint mindenképpen szükség van. Mivel a keresztény egyházakra olyan megközelítés jellemző, amely a szexualitást elsősorban a párkapcsolatokon belül, leginkább a házassághoz kötve ábrázolja,¹⁵ és e dolgozat megírása közben a szexualitás és a házasság viszonya akut problémát mutatott, ezért a dolgozatom végén e viszonyrendszer megértéséhez ez az exkurzus feltétlenül szükségesnek látszott. Szintén itt található még az irodalomjegyzék előtt az MEE Katechetikai Bizottságának hivatalos anyaga, amelyet többször idézek, amely azonban idézhető szöveg formájában jelenleg nem érhető el.

A dolgozat szerkezete (térkép)

Dolgozatom elején a bevezető szövegben annak fő témájaként a szexualitás komprehenzív megközelítésének fogalmát vezetem be. Az ezt követő módszertani rész után arra a folyamatra mutatok rá, amely a szexuális nevelés eme újszerű megközelítéséhez, a komprehenzív programhoz vezetett, és amelyek megidézése nélkül, azt gondolom, a program csak felületesen érthető meg. Igyekszem ezentúl ugyanebbe a keretrendszerbe belehelyezni az evangélikus valláspedagógia szexuálpedagógiai vonatkozását is, annak fő jellegzetességeivel, pedagógiai sajátosságaival és hittanórai megjeleníthetőségével együtt.

Dolgozatom második, fő részében azokat a gócpontokat szeretném kiemelni és bemutatni, amelyek ma a szexuálpedagógia diskurzusából leginkább reprezentatív módon emelkednek ki. Ezeket

¹⁵ WIELY 2010.

két nagy egységben tárgyalom. Erre a kettéválasztásra álláspontom szerint azért van szükség, mert maga a pedagógia, különösen a szexualpedagógia is hasonló kettéválasztásnak van kitéve, amikor megkülönböztett módon, összefüggésében, de egymástól differenciálva beszél tanulói és tanári szerepekről¹⁶ és ebből fakadó pedagógiai jellegzetességekről, problémákról és jelenségekről. Ebből kifolyólag a pedagógia, különösen a szexualpedagógia területén is világosan válnak és választhatók ketté a tanulói és külön a tanári szerepekből kiinduló, motívumait onnan szerző pedagógiai problémák és témák. Egészen konkrétan míg előbbieik ma elsősorban a pedagógia alanyainak sokféle személyiségbeli adottságaira és az ebből fakadó pedagógiai jellegzetességekre és megoldásokra koncentrálnak, addig utóbbiak azokra a pedagógia szervezőjétől induló sajátosságokra fókuszálnak, amelyekben fontos és kiemelkedő szerepet játszanak a pedagógiai elvárásokhoz, a pedagógiai direktívákhoz és a tanulás szabadságához való viszonyok. Dolgozatomban úgy éreztem, én is ezt a kettéválasztást vagyok kényszerű követni, így az értekezés e fő részében a fenti kettősség bemutatása után magam is két nagy egységben tárgyalom a szexualpedagógia kulmináló problémáit. Első nagy egységként a pluralizmus témáját mint a pedagógia alanyából kiinduló pedagógiai helyzetet, az ebből fakadó pedagógiai problémát, az erre adható pedagógiai, majd az erre adható komprehenzív szexualpedagógiai válaszokat tárgyalom mint a szexualpedagógia egyik nagy kortárs témakörét. Ugyanezt a módszertant követi a második nagy egység, amely a tanulóra nehezedő pedagógiai elvárások problematikáját a hatalom és a szabadság kulmináló kérdéskörében vetíti elő.

Mindkét esetben a pedagógiai jellemzés után a problematikák kifejtését teológiai, elsősorban ezen belül is biblikus reflexiók követik. Ennek oka, hogy az evangélikus valláspedagógiának, mint azt látni fogjuk, legfontosabb meghatározottsága a Bibliához és annak értelmezéséhez való viszonya. Az evangélikus valláspedagógia ideológiai alaprendszere általánosságban és a gyakorlatában is *kinyilatkoztatás alapú pedagógia*,¹⁷ ez teszi lehetővé a Szentírásnak mint korrektívumnak a megjelentetését az értekezésben. Ennek az összehasonlító elemzésnek a keretrendszerét azonban nem egy egységes pedagógiai tervezési, mondjuk taxonómiai rendszer¹⁸ fogja képezni. Ennek oka, hogy az elmúlt évtizedekben egyre erősebb kritika éri ezeket a saját rendszereket felállító, teoretikus, a pedagógia gyakorlatától sokszor eltávolodott megközelítéseket, például egyre több vád éri az elméleti pedagógia „magastudományát”, hogy megközelítéseiben nem segíti eléggé a tanítás gyakorlati tevékenységeinek megvalósítását. Réthy Endréné egészen pontosan így fogalmaz: „A pedagógia megpróbálkozott meg-

¹⁶ Lásd többek között: ALLEN 2011; ALLEN 2017b; ALLEN 2017b; LEIMGRUBER 2011.

¹⁷ BRUMMELEN 1998.

¹⁸ KOTSCHY 2003.

teremteni a maga tudományosan rendszerezett multidiszciplináris elméleti rendszerét [...], mégis az újabb és újabb elméletek vajmi kevésbé hatottak a gyakorlatra. [...] Az elmélet és a gyakorlat elszakadásával, különválásával, önálló életet élésével találkozhatunk lépten-nyomon.”¹⁹ A pedagógiák valós megjelenése ebből fakadóan nagyon változatos, és nem mindig az éppen aktuális teoretikus hangsúlyokból, hanem sokkal szubjektívebb motívumokból táplálkozik.²⁰ Éppen ezért a továbbiakban leginkább azok az összefogó jellegű pedagógiai témakörök fogják képezni ennek a szintetizáló munkának az alapját, amelyek iránt a pedagógiai szakirodalom ma fokozott érdeklődést mutat (sokszínűség, differenciálás, hatalom, szabadság stb.).

Végül olyan példákat is szeretnék idézni, amely az adott problémákat a gyakorlati oldalról is megközelítik, olyanokat, amelyek a fenti párhuzamosságot a magyar evangélikus hitoktatás gyakorlati kontextusában is ábrázolni tudják. Ehhez a munkához többek között az MEE Katechetikai Bizottságának hivatalos pedagógiai nyilatkozatát fogom felhasználni. Mivel ezen túl jelenleg más pedagógiai jellegű szabályzó anyag ebben a témában nemigen jelent meg, a jelenleg hatályos hitoktatási kerettanterv anyagait és segédanyagait használok ezeknek igazolásához. Igyekszem továbbá olyan konkrét példákkal alátámasztani ezeket a párhuzamokat, amelyek a hétköznapi hitoktatásban is megjelennek, ehhez pedig a jelenleg érvényes és hivatalos középiskolai tankönyvek anyagait fogom felhasználni.

Dolgozatom harmadik, lezáró részében igyekszem azokra a gyakorlati szempontokra rámutatni, amelyek igazolják az evangélikus szexualpedagógia pedagógiai szempontból rendszerezett megjelenítésének szükségszerűségét, azokkal a gyakorlati tapasztalatokkal együtt, amelyek ma az iskolák világában, a hitoktatás mindennapjaiban a szexualpedagógia fontosságára és komolyanvételére ösztönöznek. Végezetül egy további (empirikus) kutatás lehetőségeit is igyekszem felvázolni.

¹⁹ RÉTHY 2003b, 32. o.

²⁰ SZIVÁK 2003.

I. A kortárs szexuálpedagógiai megközelítések előzményei és interdiszciplináris táptalaja

1. Egészség és szexualitás

A 19. század végén a szexualitással élő emberekhez és a párkapcsolatokban és azok közvetlen környezetében élők életminőségéhez leginkább az egészségügy normatív diszciplínája felől közelítettek. Erről tanúskodnak azok a könyvcímek is, amelyek az adott korban a szexualitást leírták, például a *Psychopathia sexualis*,²¹ amely – amint arra a cím is utal – a szexualitáshoz köthető lelki megbetegedések leírását közölte. Ez az alapvető egészségügyi meghatározottság a mai napig megjelenik a szexuális nevelésben, annak normatív jellege azonban az egészségügy differenciálódásával együtt nagyon sokat változott napjainkra. Ebben az olvasatban ugyanis a felek lelki és biológiai egészsége, hajlamai, kitettségei, veszélyeztetettségei kerülnek hangsúlyos szerepbe. Az „egészség” fogalmának azonban – a szexualitás fent vázolt definitív lehetőségeihez hasonlóan – sokféle megközelítése lehetséges.²² Sokáig tartotta magát az a normatív hangsúlyos nézet, miszerint az egészség egyet jelent a normalitással, vagyis azzal a többség által megélt állapottal, amely meghatározza azt, hogy mit jelent „tünetmentesnek” lenni, például a szexualitás terén.²³ Ebben az olvasatban az egészség csak a betegség, vagyis a valamilyen szempontból rossznak, károsnak vagy diszfunkcionálisnak definiált jelenség, azaz a „tünet” felől válik olvashatóvá, tehát ez a megközelítés az egészséget az „egészségtelenség” hiányállapotaként

²¹ KARLE 2014.

²² A fogalom definitív nehézségeit demonstrálja, hogy az Egészségügyi Világszervezet honlapján a szexualitáshoz tartozó, például a szexuális egészséget leíró definíciók mellett vastagon szedett betűkkel szerepel: „Az alábbi definíciók a szexuális egészségről jelenleg is folyó diszkurzusokhoz való hozzájárulásából szerepelnek itt, nem tekinthetők a WHO hivatalos álláspontjának, így idézni vagy rájuk hivatkozni [hivatalos definícióként – S. Z. A.] nem lehet.” http://www.who.int/reproductivehealth/topics/sexual_health/sh_definitions/en/.

²³ FORRAI 2002, 57. o.

határozza meg.²⁴ Ezen az úton a szexuális egészség fogalma valóban megközelíthetőbbé válik, az egészséges szexualitáshoz ugyanis kétségtelenül közelebb léphetünk, ha meg tudjuk határozni vagy le tudjuk írni a diszfunkcionális vagy káros szexuális viselkedést. Szilágyi Vilmos például egy helyen így ír az egészségtelen szexualitásról: „destruktív, káros romboló hatású, kényszeres, kényszerítő vagy a partner számára kellemetlen”,²⁵ melyből levonhatnánk a következtetést: az egészséges szexualitás nem destruktív, nem káros, illetve romboló hatású, és nem kényszeres vagy kényszerítő. Kérdés azonban, hogy az a magatartás, amely a felsorolt tartalmak elkerülésével vagy hiányával jár, önmagában már „egészséges” szexualitásnak számít-e? És még tovább menve, vajon mi határozza meg, hogy mi minősül káros vagy destruktív tevékenységnek? Éppen e miatt a probléma miatt jelent meg az az álláspont, ami az egészséget nem pusztán a tünetek, hanem a pozitív tartalmak mentén is olvasható jelenségek együtteseként határozza meg. A WHO reprodukív egészségre vonatkozó előirányzatában a szervezet alkotmányában szereplő egészségdefinícióval harmonikusan²⁶ a szexuális egészséget is ezekkel a pozitív eszközökkel igyekszik ma meghatározni. Az alábbi idézet csupán egy munkadefiníció, azonban jól illusztrálja a szexuális egészség meghatározásának kortárs pozitív nézőpontját:

„A szexuális egészség a szexualitással kapcsolatos fizikai, érzelmi, mentális és társadalmi jólét; ez a jólét nem azonos pusztán a betegség, a diszfunkció vagy a fogyatékoság hiányával. A szexuális egészség megköveteli a szexualitás és a szexuális kapcsolatok pozitív és tiszteletteljes megközelítését, valamint a kellemes élvezet lehetőségét és a biztonságos szexuális tapasztalatokat tartja szem előtt, a kényszerektől, a diszkriminációtól és az erőszaktól mentesen. A szexuális egészség eléréséhez és fenntartásához minden ember szexuális jogát tiszteletben kell tartani, azt védeni és teljesíteni kell.”²⁷

Mint látható a fenti definíciókban a WHO igyekezett a szexuális egészség pozitív tartalmait is jelölni, és bár igaz, hogy definitív szintű leírásában csupán szűk spektrumban veti fel a „pozitív” szexualitás kereteit (kellemes és élvezetes), mégis lehetővé teszi, hogy a szexuális egészségről új hangnemben beszéljünk, például mint a jólét, vagy legalább az egészség egyensúlyi állapotának összefüggésében.²⁸

²⁴ KOVÁCS J. 2007.

²⁵ SZILÁGYI 2010, 253. o.

²⁶ A WHO az egészségről: „Az egészség a teljes testi, mentális és szociális jólét állapota, nem pusztán a betegség vagy fogyatékoság hiánya.” https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/Eg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgyi_Vil%C3%A1gszervezet.

²⁷ A WHO munkadefiníciója a szexuális egészségről. http://www.who.int/reproductivehealth/topics/sexual_health/sh_definitions/en/.

²⁸ PIKÓ 2005.

Azonban hogy ezek a pozitív tartalmak helyet kaphassanak az egészséggel kapcsolatos modellekben, szükség van ezek hordozófelületeinek megjelenítésére is. A preventív egészségmegőrzési modellekben ezért került sor a determinisztikus többdimenziós modellek bevezetésére (8. ábra).

4. ábra. Az egészség többdimenziós ábrázolása, pozitív determinánsok
(ÁDÁNY 2012 alapján)

Az ilyen modellekben különböző determinánsok hordozzák azokat a tartalmakat, amelyek megjeleníthetik az egészség olyan pozitív tartalmait, mint például a tanult készségek vagy a családi és szociális környezet, amelyek a szexuális egészség szempontjából elsődleges fontosságúak, többek között a pszichoszexuális fejlődés folyamatában.

2. A pszichoszexuális fejlődés mint a szexuális egészség kiemelkedő determinánsa

A fenti determinisztikus modellekben hangsúlyos szerepet kap a pszichoszexuális egészség, és az egészséges pszichoszexuális fejlődés és annak higiénés tényezői. Ennek oka, hogy már a 20. század elején megjelentek azok a modellek, amelyek az ember szexualitását a személyiség fejlődésének kontextusába ágyazzák. Johann Fischer megfogalmazásában „mindazokat a tágan értelmezett szexuális tartalmakat, amelyeket a gyermek növekedése folyamán tudatosan vagy tudat alatt, a testi, biológiai érettségének megjelenésével együtt elsajátított”, pszichoszexuális fejlődésnek nevezzük.²⁹ A pszichológiában Sigmund Freud bécsi pszichoanalitikus foglalkozik először részletesebben az ember pszichoszexualitásával és annak fejlődésével. Freud állításai szerint a pszichoszexualitás kétségkívül a legerősebb alappillére és mozgatórugója az emberi létnek, olvasatában legtöbb tettünk mögött egy-egy biológiai készlet rejlik, melynek eredője a faj jövőjét szolgáló szexuális ösztön, vagyis – bár ez a fogalom Freud életművében sokat változott – a „libidó”.³⁰ Freud szerint az ember „ösztönlény”, és mint ilyen, életére és magatartására tudatos és tudattalan módon is rendkívül erős hatással van reprodukciós készletének.³¹ Freud a 19–20. század fordulóján megfogalmazott, szexualitással kapcsolatos meglátásait elsősorban a hipnózis területén megszerzett saját tapasztalataira alapozta. Páciensei ugyanis olyan panaszokról számoltak be, amelyeket jobban górcső alá véve Freud valamiféle elfojtásokból létrejött tünetegyüttesként tudott diagnosztizálni, ezek mögött pedig szerinte nagy számban szerepeltek szexuális tartalmakhoz kapcsolódó élmények és életesemények.³² Ebből a szignifikáns megjelenésből következtetve Freud kifejlesztette azt az elméletét, amelyben a represszióknak kitett szexuális „ösztönén” elfojtásra kerülve, a személyiség magjára hatva megbetegedéseket okoz. Később Freud ezt az elfojtó mechanizmust interperszonális térbe helyezte, a családban megvalósuló, így az egyedfejlődésben bekövetkező folyamatként írta le azt.³³ A személyiség különböző fejlődési fázisaiban szerinte a szexualitás más-más kvalitásai dominálnak, életszakaszokhoz köthetően speciális hatásokban represszionálva az ösztönét. Ezekben a folyamatokban Freud szerint komoly szerepet kapnak az egyszeri, adott élethelyzetek (krízisek) is, amelyek fixációkat, rögzüléseket okoznak a személyiségben. A megbetegedések okát Freud olvasatában rendszerint tehát a szexualitásban, annak pedig különböző fejlődés-

²⁹ FISCHER 1965, 15. o.

³⁰ FREUD 1995, 109–111. o.

³¹ PLÉH 2000, 397. o.

³² BUDA 1972.

³³ FREUD 1995.

dési szakaszaiban való káros hatásokban és beavatkozásban kell keresni, a gyógyulást pedig a beteg számára ennek a helyzetnek az „analizálása”, illetve tudatosítása biztosíthatja elképzelése szerint.³⁴

Ezt a nézetet a Freudot követő pszichológiai iskolák később már a radikális evolúciós pszichológia kivételével³⁵ nem tartották teljesen kielégítőnek, legalábbis nem annyira számottevőnek, mint ahogyan Freud gondolta és hitte, azonban az annak gyökereiben lévő gondolatok, miszerint az ember pszichológiai értelemben változik, érik, és ebben a folyamatban személyes relációi, szexualitása, a két- és többszereplős szeretetkapcsolatai, a család működései és tényezői erős és alapvető összefüggésben vannak, máig a legmesszemenőbbekig elfogadottak. Különösen népszerű Adolf Portmann kifejezése, miszerint az ember „pszichoszociális értelemben vett koraszülött”, és ezt a koraszülöttségét csak fokozatosan, szociális kapcsolataiban „növi ki”, tudást, kompetenciákat, képességeket szerezve többek között a szexualitás terén is.³⁶ Bár a pszichoszexuális fejlődés modelljét már rengetegen átdolgozták, Michael és Sheila Cole megállapításukkal felhívják a figyelmet, hogy egyetlen elmélet sem látszik önmagában alkalmasnak a nemi identitás gyermekkorban tapasztalható változásainak teljes, komplex és hiánytalan leírására.³⁷ A pszichoszociális determinánsokkal kiegészített egészségmodellek előnye mindazonáltal, hogy a szexualitás és a szexuális egészség megközelítésére nézve sokkal árnyaltabb képet tudnak festeni az egészségről, ugyanakkor az egyénre vonatkoztatva éppen ezek által a determinánsok által az egészség differenciálhatóvá válik, például az egyéni sajátosságoknak a pszichoszociális fejlődésben való (értékkrend, tanult készségek, tanult szerepek, biológiai képességek használata stb.) pontos eredetének meghatározásával.

2.1. Fejlődés a kapcsolatokban

Freud tehát a 20. század hajnalán már világosan beszélt arról, amit a szociálpszichológia ma már evidenciaként kezel, tudniillik hogy az ember „kapcsotokra huzalozott lény”, személyiségét kapcsolatai alakítják ki, személyiségével pedig kapcsolatokat épít. Ez utóbbi jelenséget a házasságra vonatkoztatva Horváth-Szabó Katalin megállapítja, hogy a kapcsolatokra az abban részt vevő ember egyedi jellemzői feltétlenül hatással vannak, különösen a kevésbé strukturált élethelyzetekben (krízisekben), az intra- és interperszonális tartalmak kölcsönössége itt ugyanis fokozottabban határozza meg egy-

³⁴ Különösen izgalmas az a momentum, amikor ezt a tevékenységet Freud az egyik worcesteri, szám szerint negyedik előadásában a pedagógia erőterébe helyezi. Így fogalmaz: „Ha úgy tetszik, bátran nevezhetik a pszichoanalízist folytatógos nevelésnek, amely a gyermekkor maradványainak leküzdésére tanít.” FREUD 1997, 65. o.

³⁵ DANETT 2006.

³⁶ CZIKE 1996.

³⁷ COLE–COLE 2003.

mást.³⁸ Ez alapján a kapcsolat minősége az abban részt vevő ember belső „kész-ségével”, „érettségével” is összefüggésben van. Ez az intraperszonális és interperszonális érettség azonban a párkapcsolatokban még tovább fejlődhet,³⁹ sőt a párkapcsolatok egyik minőségi jellemzője és egyben záloga éppen ez az egyéni és közös fejlődés lehetősége lesz, ezzel együtt pedig a pszichoszexuális jólét a tanulás kontextusába is kerül. A pszichoszexuális tanulás és fejlődés tehát nemcsak az egészséges párkapcsolatok következménye, hanem feltétele is egyben.

3. Az életminőség metanormatív családterápiás fogalmi – az „elég jó” kapcsolat

A személyiségfejlődés, a pszichoszociális (és pszichoszexuális) érés folyamatainak egyre alaposabb vizsgálatával egyre nagyobb figyelmet kapott a szülők és a gyermekük közötti kapcsolat minőségének a gyermek személyiségére való befolyásoló ereje. Ennek a megközelítésnek a jellegzetessége, hogy kifejezetten azokra a kapcsolati rendszerekben elfoglalt pozíciókra koncentrál, amelyek főleg a család és a házasság intézményében válnak elsődlegessé. A felfogásnak pedagógiai szempontból számos előnye van: segít tudatosítani a szülő–gyermek kapcsolat dinamikáiban meglévő korosztályos jellegzetességek „krízispontokat”, segít felkészülni a szülőségre, valamint a gyermekhez való empátiás odaforulásban is előremutató. Előnyös tulajdonságai mellett azonban azzal a veszéllyel is fenyeget, hogy azok a szülők, akik erre érzékenységet mutatnak, ezt a feladatot túlságosan nehéz, már-már elviselhetetlenül súlyos feladatként vagy „teherként” élik meg, egyre jobban arra a kérdésre fókuszálva, hogy hogyan válhat valakiből tökéletes szülő. Eerre válaszul Donald Winnicott feltételezéseiből Bruno Bettelheim gyermekpszichológus alkotta meg az „elég jó szülő” fogalmát. Ez a megközelítés tulajdonképpen a szülő segítése, egyben felhatalmazása az autonóm felelősségvállalásra, és ennek a felelősségvállalásnak az elkötelező erejére építő családterápiás eljárás. Bettelheim erről így ír: „A leghatékonyabban úgy segíthetünk a jó szándékú és intelligens szülőknek gyermekük nevelésében, ha arra bátorítjuk és sarkalljuk őket, hogy a nevelési helyzetek és problémák megértésében és megoldásában mindig saját fejükkel gondolkodjanak.”⁴⁰ Ebben a folyamatban Bettelheim tehát olyan szülőkre épít, akik képesek a tanulásra és az önreflektív magatartásra, mert ez Bettelheim szerint alapfeltétele az „elég jó” szülővé válásnak. A szülőpárnak a gyermekkel együtt való élményszerű együttneveléséről így ír: „Az a szülő, aki hajlandó a saját lelkében is végbemenő folyamatokra figyelni [...], [ezt a kapcsolatot

³⁸ HORVÁTH-SZABÓ 2007b.

³⁹ BALOG et al. 2006.

⁴⁰ BETTELHEIM 1994, 16. o.

– S. Z. A.] még érdekesebbnek és gyümölcsözőbbnek fogja találni és boldogítóbb élménnyé teszi mind önmaga, mind a gyermek számára.”⁴¹ Reuel L. Howe az elég jó szülőről ezt írja: „Csak az lehet elég jó szülő, aki biztosnak érzi magát a saját szülői szerepében és a gyermekkel való kapcsolatában – annyira biztosnak, hogy bár gondosan bánt a gyermekkel, nem nyugtalankodik miatta, és nem érez bűntudatot, amiért nem elég jó szülő.”⁴² Ahhoz, hogy egy szülő eredménnyel tudja nevelni a gyermeket, ahhoz sok minden más mellett szükséges, hogy folyamatosan meglegyen az az érzése, hogy gondoskodása legitim, hogy birtokában vannak az ehhez szükséges kompetenciák, és hogy szülői és nevelői szerepével azonosulni tud. Ezek a feltételek azonban nagyon sokszor nem adóttak, pedig a legrésztencsebb lenne abból az alapállapotból kiindulni, hogy a gyermek részesülni tud szüleinek egymás iránti „túlsorduló” szeretetéből.⁴³

Bár Bettelheim megítélése ma zavaros életútja miatt elég vitatott, kétségtelen, hogy a családtagok közötti dinamikákra vonatkozó leírásai a családterápiára, különösen a szexualitásra, házasságra és a szülőségre vonatkozó megállapításaira tekintve igen megtermékenyítő hatással voltak. A mi szempontunkból munkásságát az a tény igazolja, hogy olvasatában előkerül a házastársak egymáshoz és a gyermekhez való viszonyának a szexualitásban való összekapcsolódása, amely a családterápia ma ismert diádikus-triádikus rendszereit vetítik elő. Munkásságának hatására használja (elsősorban) a családterápia az elég jó apa és az elég jó párkapcsolat, házasság, az elég jó szexualitás és az elég jó nevelés mára teljesen bevett fogalmait is.⁴⁴

4. A személyes jóllét fogalmának bevezetése az egészségdiszciplínákba

Az egészségügyben szintén a 20. század második felében merült fel az olyan egészségi szempontok figyelembevételének igénye, amelyek nem általános, definitív és főleg nem morális magaslattól igyekeznek meghatározni a társadalom tagjainak életminőségét, hanem személyesebb, így pedig egyben feltehetően valóságosabb adatokkal szeretnének dolgozni. Így jelentek meg azok a „jóllétet” (well being) vizsgáló kutatások, főleg Edwar F. Diener és munkatársai nyomán, melyek ma is népszerű, alkalmazott és elfogadott mérési módszernek számítanak a pszichológiában és a szociológiában.⁴⁵ Ezeket a módszereket a szexualitással foglalkozó szakemberek is átvették, ám ennek okát nemcsak az eljárás korszerűségében vagy jobb mérési határfokában kell keresni. Ennek a technikának a motiváci-

⁴¹ Uo. 22. o.

⁴² HOWE 1968, 131. o.

⁴³ FISCHER 1965.

⁴⁴ Vö. SATIR 1999.

⁴⁵ MARTOS 2014.

ós háttérben ugyanis többek között már ott voltak azok a kritikai hangok is, amelyek az egészség, főleg a szexuális egészség szubjektív felfogásának fontosságát hangsúlyozták. Az általam idézett kutatók közül Ernst Ell⁴⁶ és Helga Frisch⁴⁷ hívják fel a figyelmet, hogy még a mai társadalmakban is gyakran mosódnak össze az „egészséges”, a „társadalmilag elfogadott” és a „normális” jelzők, normálisnak, egészségesnek beállítva azokat a berendezkedéseket, amelyek kulturálisan beágyazottak, sokszor figyelmen kívül hagyva a társadalomban élők „szubjektív egészségérzetét”. Ezek a kritikai megállapítások óvatosságra intenek, amikor a szexuális egészség vagy az „egészséges párkapcsolat” fogalmaival operálunk, különösen akkor, amikor köztudott, hogy az „egészség” jelszava alatt hogyan bélyegezték meg emberek sokaságát, például a homoszexuálisokat, akiket változatos eszközökkel igyekezett a társadalom „meggyógyítani”.⁴⁸ A szubjektív jóllét leírása tehát ma legnagyobb részben olyan „elégedettségi vizsgálatokon” alapul, amelyek megpróbálják figyelembe venni, hogy a társadalom által „normálisnak” tartott viselkedés, vagy tartalom eltérhet a szubjektív, tapasztalati szinten megjelenő jóllétől.

4.1. Párkapcsolat és elégedettség

Nem mehetünk el a mellett a tény mellett, hogy számos kutatás hívta már fel a figyelmet a párkapcsolatoknak, például a házasságnak az elégedettséggel és az egészséggel való kapcsolatára, a párkapcsolatok egészségmegőrző funkcióinak kiemelésével.⁴⁹ Horváth-Szabó Katalin az elégedettségi kutatások párkapcsolatokra való vonatkoztatására a következőket állapítja meg: „A boldogság általános kritériumai emberi lényegünkhöz, természetünkhöz és alapvető szükségleteink kielégítettségéhez kapcsolódnak” ... „ezek (boldogság és elégedettség – S. Z. A.) kielégítésének egyik legfontosabb kerete éppen a család és a házasság”.⁵⁰ Megállapításai szerint a házasság minősége a szubjektív jóllétet célzó mérésekben jól reprezentálható. Szerinte ezek az elégedettségi tényezőket a házaspár egyedi jellemzőiben lehet megtalálni, mint:

- a házasság kapcsolat saját jellegzetességei;
- a házassági funkciók teljesülésének mértéke;
- bizonyos háttértényezőkben, mint a pár egyedi kapcsolati kötődése.”⁵¹

A boldog házasságok jellemző tulajdonságai, szintén az ő gyűjtésében: önkontroll, érzelmi stabilitás, hűség, felelősségtudat, kedvesség, empátia, optimizmus, becsületesség, nagylelkűség, rugalmasság,

⁴⁶ ELL 1997.

⁴⁷ FRISCH 1990.

⁴⁸ BUDA 1972.

⁴⁹ BALOG et al. 2006.

⁵⁰ HORVÁTH-SZABÓ 2007b, 42. o.

⁵¹ Uo. 44. o.

kedvező énkép, érzelmi kifejezőkészség.⁵² Ilyen, házassággal kapcsolatos elégedettségi tesztek németországi eredményeit rendszerezve közli Rolf H. Stein és Josef A. Stüttler (többek között Bargel 1979, Wahl 1980, Schumacher és Vollmer 1982 kutatásait), kiemelve bennük többek között a testi szexualitásban való elégedettség és a házasság együtt járását.⁵³

4.2. Az elégedettségi mérések kritikái

Az elégedettségi mérések sokáig bázispontját jelentették a párkapcsolatokkal és az azokban megjelenő szexualitással foglalkozó kutatásoknak, azonban már az 1960-as évek elején megjelentek azok a szkepticizmusra okot adó vizsgálatok, amelyek felhívták a figyelmet ezeknek a méréseknek a gyenge pontjaira. Pikó Bettina hívja fel arra a figyelmet, hogy a boldogság és a szubjektív jóllét társadalmi torzító hatását nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Így fogalmaz: „Látnunk kell, hogy nem univerzális jelenségről van tehát szó, hanem az egyén és a társadalom között feszülő apró, szinte láthatatlan társadalomlélektani erővonalak szabják meg jóllétünk alapjait.”⁵⁴ Azok a kutatások, amelyeket Pikó idéz, felvetették, hogy az egyén elégedettségére jelentős befolyással vannak saját személyiségvonásai, például a lelkiismeretesség vagy környezetének, például a társadalomnak a nyomása, valamint az önbecsülés és az önkontroll addig többé-kevésbé függetlennek hitt folyamatai. A német nyelvterületen az ezredforduló előtti évtizedekben megjelent kutatásokkal kapcsolatban, melyek a monogám házasság és a „boldogság” kapcsolatát igyekeztek feltárni, Marcus Huppenbauer például arra a következtetésre jut, hogy a házasságot övező – hazánkhoz nagyon hasonló mértékű – népszerűség okait elsősorban a közgondolkodásba nagyon erősen beépült osztálytársadalmi ideákban és annak represszív hatásgyakorlásában találhatjuk meg. Huppenbauer felhívja a figyelmet, hogy bár az „elégedettség” és „boldogság” metszeteként sokan saját életükre vonatkozóan vágyaikban a házasságot jelölték meg az erre irányuló mérésekben, ám amikor a „boldogságot” már a házasságokon belül mérték, arra a megállapításokra jutottak, hogy a boldog párkapcsolatok gyökerei a megkérdezettek szerint közel sem függenek össze a házasság intézményi meglétével, sokkal inkább annak tartalmi elemeivel és olyan, a házasság intézményességétől elvonatkoztatott képességekkel, mint például a „megbocsátani tudás”.⁵⁵ Mindez nem vesz el az „elégedettség” és az ezzel kapcsolatos kutatások és mérések általános értékéből, ugyanakkor felhívja a figyelmet azokra a torzító hatásokra, amelyeknek ezek a kutatások ki vannak téve, elsősor-

⁵² Uo.

⁵³ STEIN–STÜTTLER 1991.

⁵⁴ PIKÓ 2005.

⁵⁵ HUPPENBAUER 2006.

ban affektív viszonylatokban.⁵⁶ Mindenesetre a belső, pozitív tartalmakat szem előtt tartó hozzáállás a motivációs elméletek létrejöttétől kezdve az egészségpszichológiában a mai napig fokozatosan erősödik. A legutóbbi időkben teljesedett ki a pszichológiában elsősorban Martin Seligman (hazai viszonylatban pedig Csíkszentmihályi Mihály) munkássága nyomán az a felfogás, amely az embert nemcsak élete „elszenvedő alanyának”, hanem aktív és alkotó, tevékeny, tehát pozitív főszereplőjeként tekinti. Ez az ún. pozitív pszichológia, amely az egészség, így a szexuális egészség vagy az egészséges párkapcsolat pozitív meghatározását is könnyebben lehetővé teszi.⁵⁷

5. A családterápia eredményei

Az 1950-es években megjelent családterápiás irányzat a házasságok és a családok segítésében olyan eredményeket ért el, és olyan egészen új megközelítési módokat munkált ki a pszichológiában, azon belül is elsősorban a pszichoterápiában, amelyek ma megkerülhetetlenné teszik ennek a megközelítésnek a figyelembevételét, amikor a szexualitásról beszélünk. A Salvador Minuchin nevéhez fűződő terápiás megközelítés az „egyént saját szociális környezetében szemléli és értelmezi, és a család szerveződésének megváltoztatására törekszik”,⁵⁸ hogy a csoport tagjainak (általában úgyis, mint tünethordozókra tekintve) jóllétére hasson. Ez a nézet a családot egy rendszerszemléletű felfogás keretein belül helyezi el, amely megközelítés kisebb kiegészítésekkel⁵⁹ a mai napig elfogadott.⁶⁰ Cseh-Szombathy László az alábbiak szerint határozza meg ezt a modellt: „Az elmúlt másfél évtized legelterjedtebb családszociológiai kézikönyvei a családot rendszerként értelmezik, és funkciói szempontjából tárgyalják [...] A strukturális-funkcionális felfogás ezt úgy fogalmazza meg, hogy a család nem független rendszer, hanem úgy kell felfogni, mint az egész társadalmat alkotó rendszer alrendszerét.”⁶¹ A családok a terápia során legtöbbször valamely tünet okán találkoznak a terapeutával. Ez lehet konkrét betegség, valamely tartósan fennálló negatív affektus vagy a család funkcióit gátló bármely jelenség, illetve krízis, például a szexualitás területén. Amikor a család homeosztatisz funkciói már nem képesek a tagokat a kapcsolati egyensúlyban tartani, azok a krízis során felborulnak, diszfunkcionálissá válnak. Ilyenkor sor kerülhet a családi dinamikák megszorulására, berögződött mintázatok (sémák) váltják fel a dinamikus homeosztázist, hasonlóan az analitikus pszichoterápia által leírt egyéni „reg-

⁵⁶ MARTOS 2014.

⁵⁷ CSÍKSZENTMIHÁLYI 2014.

⁵⁸ MINUCHIN 2005, 10. o.

⁵⁹ Ilyenek a megjelenő dinamikus, fejlődési és hatásmechanikus (diád–triád) modellek.

⁶⁰ BUDA–HAJNAL 1973.

⁶¹ CSEH-SZOMBATHY 2006, 6. o.

resszív énvédő magatartásokhoz”. Ez a funkcióvesztés legtöbbször a családi állapotok rigiditásával, ezzel együtt pedig pszichoszomatikus tünetképzéssel jár együtt,⁶² amely végül általában többszörös áttételen keresztül kerül a terapeuta elé.

A megközelítés számunkra két szempontból is fontos lehet. Az egyik, hogy a családterápia módszereiben professzionálisan külön tudja választani a család különböző dinamikáit, ugyanakkor képes azokat holisztikus összefüggésben kezelni. Ez a megközelítés épít arra, hogy a család dinamikáinak „ékköve” a szülői párkapcsolat és a közöttük fennálló szexuális viszony, arra saját dinamikákkal és egyensúllyal rendelkező külön entitásként, mint a család autonóm, de függő viszonyban lévő alrendszerére tekint a családi rendszeren belül.⁶³ Virginia Satir ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A házastársak között lévő kapcsolódások olyanok, mint valami alapanyag, amelyből a család minden egyéb kapcsolódása építkezik. A házastársak maguk pedig a család »építészei«”.⁶⁴

A másik szempont, ahogy ezt láthattuk, hogy ez a megközelítés képes rendszerként tekinteni a kapcsolatokra. A családterápiás beavatkozás annak ellenére, hogy a tercier prevenció (lásd lejjebb) eszközeivel közelít a családhoz, nem csak a tünezhordozó felé fordul. A kezelés a családtagok interakciója mentén zajlik, és az ott zajló interakció kialakult mintázatával dolgozik.⁶⁵

A családterápia nemzetközileg is elismert iskolateremtő szakembere Böszörményi-Nagy Iván. Terápiás módszerében a kontextuális terápiában az érdekkonfliktusok felől, főleg a megfosztottság-jogosultság-járandóság-lojalítás négyszög mentén foglalkozik a családon belüli dinamikák változásaival. Ebben a látásmódban a szülői szerep elsősorban az érdekkonfliktusok a házasság felek egymás közötti, illetve a generációk közötti transzferálásában játszik komoly szerepet.⁶⁶

A családterápia kirívó eredményei az egyéb szexualitással foglalkozó tudományok, így a szexuálpedagógia számára is:

- különböző egymással kapcsolatban lévő, szexualitást érintő területek, személyek és rendszerek integratív szemlélete;
- rendszerszemléletű munkamódszer;
- tünezhordozó és tünetképző megkülönböztetésének képessége;
- az interperszonális és intrapszichés vetületekben a homeosztatisz folyamatok megjelenítése;
- a gyógyítás interakcionális megközelítése;
- a tanulás és a gyógyulás folyamatainak összekapcsolása.

⁶² BARNES 1991.

⁶³ MINUCHIN 2005.

⁶⁴ SATIR 1973, 12. o.

⁶⁵ Vö. TÖRÖK 2007, 48–52. o.

⁶⁶ BÖSZÖRMÉNYI-NAGY 2001.

6. Szexuálpedagógia preventív megközelítésben

A feljebb bemutatott életminőségi modellek sokszínűsége miatt tehát a szexualitásra vonatkozóan is többféle lehetőség van az „egészséges”, „kielégítő”, „elég jó” vagy a „kongruens, érett vagy emancipált” szexualitás segítésére és megőrzésére. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a jelenleg tapasztalható társadalmi strukturális változás leginkább az emberi kapcsolatokban élők életminőségére van hatással,⁶⁷ és ebben a folyamatban különböző érintett korosztályokat, csoportokat és személyeket kell megkülönböztetnünk, leghelyesebb, ha a „prevenció” jelenségével és fogalmával is számolunk. Azt a tevékenységet ugyanis, *amely az egyén életminőségét veszélyeztető történések megelőzésével és kezelésével foglalkozik, prevenciónak nevezzük.*⁶⁸

A prevenció tudománya klasszikusan három szintet különböztet meg, primer, szekunder és terciér prevenciót.⁶⁹ A három szintet megkülönböztethetjük egymástól a beavatkozás jellege⁷⁰ és a beavatkozásban érintettek szempontjából.⁷¹

1. táblázat. A prevenciós tevékenység szintjei (Czakó és Kovács) alapján

A prevenció szintjei	A beavatkozás jellege	Érintettek	Tartalma
Primer prevenció	Az egészség vagy jóllét megőrzésének programszerű, hosszú távú megfogalmazása és megvalósítása, amely tevékenységében a káros jelenségek kockázatának csökkentését célozza többek között.	A populáció egészére vonatkozik	Attitűdformálás és készségfejlesztés, kompetenciafejlesztés, szociopszichológiai fejlesztés, érzékenyítés
Szekunder prevenció	Egy káros jelenség felismerésével és annak még tünetképződés vagy a krízis megjelenése előtt való azonosításával megelőző tevékenység.	A populáció a káros jelenség által veszélyeztetett vagy érintett csoportja	Szűrés, csoportfoglalkozás, speciális csoportok speciális kritériumok által való felállítása, veszélyforrások, erőforrások felderítése, kialakult káros jelenségek feltérképezése, kezelésük lehetőségének meghatározása
Terciér prevenció	A káros jelenségnek kitett személyek gyógyítása konkrét célirányos intervencióval, a káros	Konkrét, a káros hatás által érintett személyre irányuló (krízis-) intervenció	A káros jelenségek stádiumának feltérképezése, a lehetséges beavatkozási módok feltérké-

⁶⁷ Vö. KOPP–PIKÓ 2006.

⁶⁸ Magyar Nagylexikon: Megelőzés címszó

⁶⁹ Egészségtudományi fogalomtár: <https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/Prevenci%C3%B3> (2018. április 17.)

⁷⁰ KOVÁCS G. 1997.

⁷¹ CZAKÓ 2017.

	folyamatok megállítá- nak, esetleges vissza- fordításának céljával.		pezése, a káros jelenség visszafordítását vagy megállítást célzó konk- rért tevékenység.
--	---	--	---

A prevenció fogalmai az egészségügyből, részben az egészségügyi tartalmak iskolai, tantervi megjelenéséből fakadóan bukkantak fel a pedagógiában, majd nem sokkal később megtörtént ennek a tevékenységi formának a kifejezetten a pedagógia szempontjából való újrafogalmazása is. Az a nevelési tevékenység ugyanis, amely a társadalomban élő emberek testi-lelki helyzetének javítását célozza, kifejezetten a pedagógiai környezet intézményesített és nem intézményesített formáiban, életre hívta a pedagógiai prevenció és a holisztikus egészségnevelés fogalmait és gyakorlatát. Az így kialakult tevékenység Vighné Arany Ágnes szerint „olyan megelőző szemlélet kialakítására törekszik [...], amely hangsúlyt fektet az egészség irányába mutató, pozitív szemléletű gondolkodás és viselkedés (pedagógiai) befolyásolására”.⁷² Bábosik István szerint a pedagógiai prevenció „elébe megy a torzító hatásoknak, az egyént védetté törekszik tenni ezekkel szemben, a pozitív magatartási és személyiségbeli sajátosságok kialakítása és megszilárdítása révén”.⁷³ E tevékenység tehát azt is lehetővé teszi, hogy a preventív pedagógiai szemlélet a szexualitással kapcsolatban is megjelenjen, a káros hatások megelőzésére, azok visszafordítására törekedve, illetve a pozitív tartalmak fejlesztésére való intézkedésekben megvalósulva. Paksi Borbála és Demetrovics Zsolt 2011-es tanulmánykötetükben kiemelik, hogy a preventív jellegű tevékenységek az utóbbi évtizedekben éppen hatékonyságuknál fogva nagyon népszerűek lettek az oktatásban, az általuk mért iskolák 85-88%-ában előfordult valamilyen prevenció program a különböző tanévekre lebontva.⁷⁴ Az alábbiakban éppen ezért azt vizsgálom, hogy a pedagógiai prevenció fogalmain belül hogyan jelenhet meg a szexualitással és a házassággal foglalkozó, ezt célzó tevékenység a világi és egyház pedagógiai közegben.

⁷² VÍGHNÉ 2017, 120. o.

⁷³ BÁBOSIK 2004, 167. o.

⁷⁴ PAKSI–DEMETROVICS 2011.

II. A szexuálpedagógia mai keretrendszere

1. A komplex preventív nevelés-tanulás kapcsolata a szexualitással

A szexualitás és a nevelés többszörösen szoros kapcsolatban állnak egymással. A tanulás, illetve az azzal járó adaptációs folyamat már az élővilág legegyszerűbb szintjein is mindig a közösség vagy az egyén szükségleteit szem előtt tartó, jövőorientált tevékenység, amely közvetett módon a fajfenntartás egyik legfontosabb eszköze, az ember esetében pedig kétségtelenül éppenséggel pontosan az is. Ha az emberi közösségekben megjelenő tanulás formai és tartalmi vetületeire tekintünk, láthatjuk, hogy újra és újra kapcsolatba kerülnek az emberi faj fenntartásának kérdéseivel, helyszíneivel és problematikájával. Nira Yuval-Davis megállapítása szerint „a nemi viszonyokat gyakran a kultúrák »lényegének« látják, amelyek generációról generációra átörökítendő életmódokat hoznak létre”.⁷⁵ A megállapítással feltétlenül egyetértek, amikor azonban „átörökítendő életmódokról” beszélünk, és nem pusztán „átöröklődő életmódokról”, akkor nem vonatkoztathatunk el attól sem, hogy ezek a tartalmak csak akkor lesznek a maguk teljességében „átöröklőve”, ha azokat valaki „átadja”, a következő generáció pedig valamilyen módon elsajátítja, vagyis *megtanulja az előzőektől*. A pedagógia mindig a következő generációk életmódjának és életminőségének befolyásolásában határozza meg önmagát, azt is vállalva, hogy tartalmi rendszerei – tágabb értelemben véve – így reprodukciós, tehát szexuális meghatározottsággal is bírnak a társadalomban. Szilágyi Vilmos egyenesen így fogalmaz: „Nincs olyan nevelés, amely ne érintené valamennyire az egyén nemi szerepviselkedését, szexuális nevelés akkor is folyik, amikor a legkevésbé sem gondolunk rá.”⁷⁶ A szexualitás és a pedagógia eme kétoldalú,

⁷⁵ YUVAL-DAVIS 2005.

⁷⁶ SZILÁGYI 2006, 27. o.

kényszerítő erejű összefonódottságát erősíti a pszichológiának az a ma már messzemenően elfogadott tétele, amely H. Harlow nyomán az emberi kapcsolatokban megjelenő kötődések különböző minőségének, funkcióinak és diszfunkcióinak szexualitáshoz való kapcsolódását és folyamatait írja le.⁷⁷ Harlow híres kísérletei rámutattak ugyanis, hogy már a főemlősök között is a szexuális kapcsolatok minősége, ezzel együtt a reprodukív funkciók a gondoskodás és az utódnevelés minőségeivel erős függésben vannak.⁷⁸ A pszichológiában ennek a kísérletsorozatnak az eredményei mutattak rá talán először arra pontosabban, hogy a szülői gondoskodás és a nevelés nemcsak a felnövekvő nemzedék szexualitásának egyik szükséglete, hanem egyenesen alapfeltétele is lehet. Harlow ugyanis arra is rámutatott, hogy azon túl, hogy megfelelő szociális környezet nélkül az emberi faj megszületendő egyedek életképtelenek, a megfelelő szociális támogatás nélkül a szaporodásukhoz tartozó funkciókra nézve is diszfunkcionálisak vagy akár működésképtelenek lehetnek. Ez a szociális környezet, amely a leggyakrabban a „szülői gondoskodásban” teljesül, talán első látásra távol esik a *neveléstől* vagy annak tudományos tevékenységétől, a *pedagógiától*. Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy ennek a tevékenységnek egy jelentős része a mai társadalmakban intézményesített formában, professzionizált környezetben működik ugyan, de fő funkcióira nézve nagyon hasonló feladatok ellátására törekszik, mint a szülői gondoskodás. Mindkét viszonylatban fontosak az alábbi faktorok:

- Gondoskodás, ellátás
- Közösség igényének szem előtt tartása
- Felnőtté válást segítő attitűd
- Közösségbe való integrálódást segítő attitűd
- Mindez pedig egy aszimmetrikus viszonyban valósul meg.⁷⁹

A felsorolásra és az előzőekre tekintve észrevehető, hogy a nevelés gondoskodó-ellátó funkciói a szexualitás területén összekapcsolódnak a tanulással, így nyíltan beszélhetünk arról, *hogy a tanítástanulás folyamata a szexualitáshoz kapcsolódó prevenció legfőbb területe*. Ez a prevenció folyhat a családban, avagy ezt a feladatot átvéve professzionizált környezetben működhet jelen társadalmunkban az iskolában, ahol a következő generációkra vonatkozó nevelés folyik. Ennek szofisztikált tartalmait a pedagógia sajátos *keretrendszerébe* sűríti, a „szexualpedagógia” tudománya pedig leírja azokat a kereteket, amelyek a következő generáció *szexuális nevelését* célozzák, többek között, de leginkább az *iskolában*.

⁷⁷ COLE–COLE 2003.

⁷⁸ A kísérletben azok az állatok, amelyekről a szülői gondoskodás bizonyos formáit megvonták, képtelenek lettek felnőtt korukban szexuális kapcsolatot folytatni.

⁷⁹ IMRE 1995, 21. o.

2. A szexuálpedagógia általános jellemzői

A szexuális nevelés definíciós meghatározásai általában erősen tartalomfüggőek, informálisan tartalmazzák azokat a gyakorlatokat, szabályokat és értékeket, amelyek egy-egy szexuálpedagógiai stílusra jellemzőek, így – például az életminőség már említett több szempontú megközelítésének lehetőségéből fakadóan – ezek is sokszínűek. Egyesek, mint például a WHO 2010-ben kiadott irányelvei, egészségügyi szempontból határozzák meg annak tartalmait:

„A szexuális (egészség)nevelés a nemiség kognitív, emocionális, szociális, interaktív és testi vonatkozásainak megtanulását jelenti.”⁸⁰ (WHO – BZgA, 2010)

Bizonyos megközelítések igyekeznek a boldogság pozitív fogalmával operálni. Szilágyi Vilmos egy helyen így fogalmaz a szexuálpedagógiáról:

„Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szexuális nevelés a nevelésnek az az ága, amely igyekszik a nemiséggel összefüggő problémák társadalmilag kívánatos és az egyén boldogulását is előmozdító megoldását is biztosítani.”⁸¹

Megint más megközelítések a szexuális emancipáció (kiteljesedés) figyelembe vételét is szem előtt tartják. Grósz Emese szerint:

„A szexualitás – akárcsak a személyiség is – egy összetett szerveződési és fejlődési folyamaton megy át. A szexualitásnak nem létezik külön egy önálló szocializációs folyamata, hanem ez szorosan a személyiség elsődleges és másodlagos szocializációs folyamataiban valósul meg.”⁸²

Éppen e miatt a sokszínűség miatt számomra igen szimpatikus volt az az inkluzív és sok szempontú meghatározás, amelyet az amerikai Sexual Information and Education Council of the United States (SIECUS) közöl:

⁸⁰ A WHO szexuálpedagógiai irányelvei. Szexuálpszichológia Magyarországon. http://www.szexualpszichologia.hu/who_iranyelvei.html. (2018. április 17.)

⁸¹ SZILÁGYI 2006, 26.o.

⁸² GRÓSZ 2004, 55. o.

Szexuális nevelés: „A nemi szerepről, kapcsolatokról és intimitásról való informálódás, az attitűdök és értékek alakításának élethosszig tartó folyamata. Magába foglalja a (pszicho) szexuális fejlődést, a reprodukzív egészséget, a nemi kapcsolatokat, a testképet és a különböző nemi szerepeket. Nemcsak a szexualitás biológiai, hanem szociokulturális és pszichológiai dimenzióira is irányul kognitív, affektív, valamint viselkedési vonatkozásokban.” (SIECUS 2011)⁸³

A fogalom, mint látható, nagyon sok szemszögből határozza meg ennek a pedagógiai tevékenységnek az alapvető hangsúlyait. Sokoldalúságában helyet kap a biológiai aspektusok mellett többek között a szociokulturális nézőpont, az érzelmi intelligencia és a kompetenciákra (kognitív, affektív, viselkedési irányultság) való érzékenység is, amely a posztmodern társadalmak olyan jelenségeire, mint a sokszínűség, a különböző kultúrák egymás mellett élése vagy akár a fogalmi relativizálódás, nagyfokú érzékenységet mutat. A fogalom inkluzív, interdiszciplináris megfogalmazása segíthet abban, hogy az értékek vagy a szociokulturális aspektusok mentén megjelenhessenek benne kifejezetten a teológiaiilag megalapozott kulturális gyökereket és értékközpontúságot célzó tartalmak is. *A disszertációban a szexuális nevelés fogalmát éppen ezért ebben az értelemben használom. A szexuálpedagógia kifejezést ugyanennek a tevékenységnek az iskolai professzionizált pedagógiai környezetben való megjelenésére alkalmazom.*

3. A preventív szexuálpedagógia kiemelt területei: család és iskola

A preventív nevelői munka a szexualitás területén legteljesebben tehát a család és az iskolai oktatás terén folyhat.⁸⁴ Ennek legfőbb oka, hogy a gyermekek társadalmunkban

- itt töltik a legtöbb időt;
- ez nevelésük két fő keretrendszere;
- e két terület tekintélyszemélyei gyakorolják életükre a legnagyobb befolyást.

Általános, nemzetközi szinten megjelenő, leginkább a szexuális nevelést érintő probléma, hogy a két szféra, a család és az iskola az oktatáskultúrában egymástól erősen elkülönül.⁸⁵ Bár a pszichoterápia egyes képviselői, mint a hellingeri iskolát követő Mercé Traveset Vilaginés, él azzal az igénnyel, hogy ezt a két felületet teljesen egymáshoz kapcsolva emeljen annak hatékonyságán,⁸⁶ ez a magyarországi köz- és egyházi oktatás többségi területén, ahol a szülők és az iskolai nevelők gyakorlati kapcso-

⁸³ Szexológiai Szemle 2000.

⁸⁴ Így gondolja többek között BUDA Béla (1972), SZILÁGYI Vilmos (2006), GRÓSZ Emese (2005).

⁸⁵ ISENBERG 2004.

⁸⁶ VILAGINÉS 2010.

lata csak érintőleges, és a gyakorlatban legtöbbször a szülői értekezletekre és fogadóórákra korlátozódik, csupán minimálisan megvalósítható (bár az erre irányuló törekvések jelen vannak egyes oktatási intézményekben, közöttük evangélikus egyházi iskolákban is).⁸⁷ Egyes reformpedagógiai elveken működő iskolákban, ahol a szülők és a nevelők egymással való szoros együttműködésében látják a gyermekek testi, lelki és szellemi növekedésének legteljesebb biztosítását, megvalósítható a szexuális nevelés ilyen egységesítése. Itt teret kaphat a szexuális nevelés tartalmának közös megvitatása, esetleg közös normák és kritériumok megbeszélése is, amelyek megóvnak a „kettős nevelés” veszélyeitől, a gyakorlatban azonban itt is igen ritkán fordul elő, hogy a szülők és a pedagógusok „nevelőpartneri” kapcsolatot tudnak kiépíteni egymással.⁸⁸ A szülők részletes tájékoztatását és a szexuális nevelés tartalmi elemeinek közös megvitatását egyébként az olyan külső szervezetek által az iskolába behozott szexuális nevelési programok is, mint a CSÉN, elsődleges fontosságúnak tartják.⁸⁹ Ennek ellenére általánosságban a család belső világába a pedagógusok és a szexuális neveléssel foglalkozó szakemberek általában csak korlátozottan vagy egyáltalán nem láthatnak bele, arra befolyással csak ott bírnak, ahol ezt a pedagógiai struktúra megengedi vagy arra a család részéről kifejezett igény mutatkozik.⁹⁰ *Éppen ezért a prevención nyugvó szexuális nevelés hazánkban jelenleg általában a szülőktől függetlenül az iskolákban zajlik, leginkább az elsődleges pedagógiai prevenció (szexuális felvilágosítás) metódusai szerint.*

4. Szexuálpedagógia az iskolában

A Családi életre nevelés programjával az elmúlt években hazánkban is megjelent egy olyan komplex szexuális nevelési kísérlet, amely nem elégszik meg pusztán a primer prevenció területén belül a szexuális felvilágosító tartalmak közlésével. Ez a nevelési koncepció egyszerre épít a különböző tudományos diszciplínákban megjelenő szexuális tartalmak megjelenítésére a tanulási folyamatokban, valamint a szexuális nevelés tematizált és rendszeres tanórai megközelítésére, ez pedig egy új, komplex szexuálpedagógiai megközelítés lehetőségét veti fel. Ennek első lépésében megindult a szexuálpedagógiai képzés is, amely a pedagógusok ilyen irányú speciális kompetenciáit fejleszti.⁹¹ Mivel a program szakirodalma ma még ebben a tekintetben nem igazán kidolgozott, Brunhilde Marquardt-Maut idézem, aki az iskolai szexuális prevenció területéről a következőkben határozza meg a tanári, pedagógusi feladatokat az iskolában:

⁸⁷ SOLYMÁR 2000.

⁸⁸ BÁBOSIK 1997.

⁸⁹ HORTOBÁGYINÉ NAGY 2005.

⁹⁰ SIMON Z. 2011.

⁹¹ HORTOBÁGYINÉ NAGY 2005.

Általános pedagógusi attitűd a szexuális prevenció pedagógiájában:

- önreflexiós készenlét;
- érzékenység a gyermek szexuális identitására;
- reaktív viszony a gyermekekkel;
- jó szociális légkör megteremtése;
- demokratikus és cselekvésorientált pedagógiai tevékenység.

Speciális, differenciálendő feladatok:

- felelősségteljességre való nevelés;
- nemek és nemi szerepek szerinti nevelés;
- a szexualitás nyelvén való (korosztályos) beszédmod ismerete;
- kapcsolódás a pozitív szexuális neveléshez;
- a nemek szerinti szocializációs minták ismerete;
- jogi ismeretek;
- szülőkkel való együttműködés.⁹²

A szexualitással kapcsolatban a szekunder és terciér prevenció (beavatkozási kultúra, vagyis „intervenció”) is „professzionálisan fűzött védőhálójával” van jelen az iskolák életében. Az iskolai intervenció területén több szakember dolgozik, a munka tartalmi és formai kereteit az iskola vezetése a fenntartóval közös elhatározásban állapítja meg, éppen ezért ezek szerkezete intézményenként változó. Bizonyos törvényi jogszabályok már korábban is előírták az iskolapszichológus vagy a családvédelmi felelős alkalmazását, az ő pontos tevékenységi területüket és szervezeti hatáskörüket pedig általában speciális módon az adott intézmény, iskola szabhatja meg.⁹³ Az iskolai szekunder és terciér prevenció, vagyis intervenció a következőképpen lehet jelen ma az iskolai alap- és középfokú oktatásban:

- a pedagógusok monitorozó tevékenysége;
- iskolaorvosi, védőnői jelenlét tanácsadással;
- iskolapszichológus jelenléte tanácsadással és segítő tevékenységgel;
- gyermekvédelmi felelős integrált tevékenysége a pedagógusokkal, iskolaorvossal, védőnővel, iskolapszichológussal és külső szakemberekkel való kapcsolattartással és együttműködéssel.

A fenti szakemberek munkáját segítik az iskolavezetés döntései az iskolai védőhálóról, a védőháló működésének meghatározásáról, esetleges vészhelyzetek esetén a szükséges beavatkozásról, ezek működtetéséről és monitorizálásáról.⁹⁴

⁹² MARQUARDT-MAU 2004, 151–152. o.

⁹³ Vö. 7 5/2013. (II. 26.) EMMI-rendelet a pedagógiai szakszolgálati intézmények működéséről. Lásd még: N. KOLLÁR Katalin: *Az iskolapszichológiai, óvodapszichológiai ellátás szakszolgálati protokollja*.

⁹⁴ SCHEDLER 2015.

5. A hittanóra mint a szexualpedagógiai prevenció megvalósítási területe

Az evangélikus hittanórán megvalósuló szexualpedagógiára tekintve az érintettek a magyar egyházi és közoktatási intézmények evangélikus hittanóráin résztvevők köre lesz, a hatásgyakorlás terepe pedig a Magyarországi Evangélikus Egyház hittanórai gyakorlata. Ez tehát az evangélikus hittanórákon folyó szexuális preventív nevelés megvalósulási területe. Abban a tekintetben azonban, hogy a prevenció milyen formái és stílusai megengedhetők egy hittanórán (primer, szekunder vagy tercier), a nemzetközi szakirodalom meglehetősen megosztott. Egyes nézetek szerint a hittanóra elsősorban a különböző ismeretek elsajátításának helye lehet, és nem engedhet teret kifejezetten lelkigondozásnak.⁹⁵ E nézőpont szerint a hittanórán megjelenő szexualpedagógiai tartalmak is leginkább a primer prevencióhoz kötve lehetnek prezentálva a hittanórákon. Robert Schelander bécsi teológiai egyetemi tanár és valláspedagógus azonban megkérdőjelezi azt az álláspontot, amely szerint a hittanóra elsődleges feladata az ismeretátadás lenne. Szerinte ugyanis a hittanóra a másodlagos, sőt kifejezetten a harmadlagos prevenció területe is lehet, sőt bizonyos esetekben akár éppen a kívánatos krízisintervenció helyszínéül is szolgálhat,⁹⁶ és ha figyelembe vesszük azt is, hogy a tanárképzés szerves részét képezik a pszichológiai ismeretek is, miért ne adhatnánk teret egy olyan lelkigondozásnak, amely Isidor Baumgartner szerint „az egyház egészével is összefüggésbe hozható pszichológiai ismeretek teológiai szempontú olvasását szorgalmazza”.⁹⁷ Ugyanakkor ezzel a megközelítéssel szemben jogos kritikának tűnhet, hogy egy olyan intézményben, amelynek

- homlokterében jórészt a kognitív ismeretek átadása szerepel (világi iskola);
- a diákok egy része pusztán kötelező jelleggel vesz részt ezen az órán, nem pedig hitbeli, világnézeti meggyőződésből;
- a tantárgy pedig esetleg nem hittan, mint Magyarországon, hanem „vallásismeret” (Religions Unterricht), ahol nem feltétlenül „hitvallásra való nevelés” zajlik;

hogyan beszélhetnénk másodlagos vagy harmadlagos hittanórai prevencióról?

Ezeket a szempontokat figyelembe véve láthatjuk, hogy a Schelander véleményével szemben felsorolt aggályok is reálisnak tűnnek. A hittanórákon folyó preventív pedagógiai munkával kapcsolatban érdemes megállapítanunk, hogy ma Magyarországon a hittanóra kifejezetten a felekezeti elkötelezettségre nevelésről szól,⁹⁸ azokon csak az vesz részt, aki erre igényt tart, vagy aki egyházi intézménybe, iskolába jár, és ezeknek az intézményeknek a szabályait elfogadta, vagyis lehetőleg többé-

⁹⁵ SCHELANDER 2009.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ BAUMGARTNER 2006, 64. o.

⁹⁸ SOLYMÁR 2000.

kevésbé elkötelezett egy-egy felekezet felé, vagy legalábbis érdeklődő annak ügyei iránt. Ha még ezen felül a hittanórán valóban a hívő, tanítványi életre való nevelésről is szó van, akkor feltétlenül számolnunk kell a „valós hittapasztalatok” hittanórai megjelenésével is, amelyek adott helyzetben egy lelkipásztori vagy lelkipályázói attitűdöt is megkívánnak a tanártól.⁹⁹ Azonban nyilvánvalóan figyelembe kell venni az esetenként elvékonyodó határvonalakat, hogy a hittanóra ne forduljon át egy olyan irányba, amikor „az óra csupán a kemény iskolai élet kompenzációját tűzi ki célul”,¹⁰⁰ valamint a tanárok kompetenciájának határait a lelkipályázás terén. Ezzel együtt azt gondolom, hogy a hitoktatás célja Magyarországon nem lehet csupán ismeretátadás. A keresztény kultúrkör hozadékait amúgy is részletesen tárgyalja a történelem, a filozófia és számos más humán műveltséget közvetítő tárgy az iskolában. A hitoktatás célja a mi speciális evangélikus helyzetünkben egy személyes találkozáson keresztül történő értékrend közvetítése,¹⁰¹ amely hozzáadódva az otthonról kapott értékekhez a felnövekedő gyermeknek képes erőforrást, bázist nyújtani. A hittanórákon átadott értékrendnek a horizontjában a kölcsönös, Isten és emberek közötti szeretet, bizalom és elköteleződés kell hogy álljon. Ebben az értelemben pedig nemcsak lehetséges, hanem mindenképpen lényeges a primer prevenció mellett a fontosabb élethelyzeteknél való megállás és kitekintés akár a hittanórai keretek szétfeszítésével is, nyilvánvalóan akár a szekunder, terciér prevenció előre meghatározott tartalmi vonatkozásai szerint is.

6. A hittanórán megjelenő szexuálpedagógiai munka tartalmi meghatározó elemei

Mint arról érintőlegesen szó volt a módszertani bevezetőben, az evangélikus valláspedagógiának legfontosabb meghatározottsága a Bibliához és annak értelmezéséhez való viszonya, az evangélikus valláspedagógia ideológiai alarendszere általánosságban pedig *kinyilatkoztatás alapú pedagógia*. Harro van Brummelen a biblikus irányultságú tantervkészítésről szóló könyvében¹⁰² a keresztény pedagógiai célok kiindulási pontjáról azt feltételezi, hogy ezek a kereszténység teológiai specifikumai miatt szükségszerűen kinyilatkoztatás alapú ideológiák.¹⁰³ Szerinte éppen ezért egy keresztény pedagógia (akár szexuálpedagógia) koncepcionális célmeghatározásánál először is tisztázni kell, hogy a tervezés feltételei egybevetethetők-e a keresztényeknek a bibliai kinyilatkoztatással adott

⁹⁹ SIMON Z. 2011.

¹⁰⁰ SCHELANDER 2009, 167. o.

¹⁰¹ SOLYMÁR 2004.

¹⁰² BRUMMELEN 1998, 29–53. o.

¹⁰³ Uo.

- „nagy felhatalmazással” (pl. 1Móz 1,26–28 és 2,15);
- „nagy megbízatással” (pl. Mt 28,18);
- „nagy parancsolatokkal” (pl. Mt 22,37–39);
- és a „nagy közösség” ígéretével (pl. Gal 6,2).

Brummelen szerint az ilyen kinyilatkoztatás alapú mérlegelés teszi lehetővé egy pedagógiai koncepció keresztény világnézettel való azonosítását. A keresztény, akár evangélikus valláspedagógia egyik alapja és célrendszerének fókuszpontja kétségtelenül a keresztény Biblián alapuló világnézeti elv. Főleg a pedagógiai tervezés folyamán érdemes erre nagy hangsúlyt fektetni, ugyanis fontos azt is számba vennünk, hogy a pedagógiai célok között minden esetben beszélnünk kell olyan ideológiai hátterek jelenlétéről, amelyek a pedagógia létrejötténél és hatásrendszereinél meghatározó szerepet kapnak, és direkt vagy indirekt módon befolyásolják azt.¹⁰⁴ Önmagában azonban a Szentírásból vagy a Szentírás követésének elvéből még nem fakad pedagógia,¹⁰⁵ a valláspedagógia ugyanis saját szakmódszertannal és tudományos háttérrel rendelkezik. Míg előbbit a pedagógiától kölcsönzi,¹⁰⁶ konkrét tevékenységét – keresztény valláspedagógia esetében – teológiai, biblikus és egyházi erőterben fogalmazza meg. Így gondolja Németh Dávid is, aki szerint a kifejezetten hittanórákon megvalósuló¹⁰⁷ vallásdidaktika a valláspedagógia egyik olyan irányaként képzelhető el, amely módszertanát a pedagógiai szakdidaktikáktól kölcsönzi, de tartalmi vonatkozásait reflektív módon teológiai és biblikus alapokra helyezi.¹⁰⁸ A keresztény tanítás sarkalatos teológiai pontja a tehát a Bibliához való viszonyulás.

Az iskolai hitoktatás pedagógiai céljellemezői Martin Rothgangel szerint azonban a biblikus szempontokon túl is több dimenzióból közelíthetők meg.¹⁰⁹ Szerinte a valláspedagógia kutatómódszertanában ugyanis meg kell különböztetnünk a vallásosság minőségére és a tanítás minőségére vonatkozó meghatározottságokat is. Szerinte a keresztény valláspedagógián belül, annak célszempontjai szerint beszélhetünk

- egyházi nevelésről (kirchlicher Bildung), amely a gyakorlati elköteleződés nélkül tanít egyházi tartalmakról;
- keresztény nevelésről (christlicher Bildung), amely kifejezetten a kereszténység értéktartalmait helyezi előtérbe;

¹⁰⁴ KRON 1997, 406. o.

¹⁰⁵ MÜLLER P. 2009.

¹⁰⁶ ROTHGANGEL 2013, 20–29. o.

¹⁰⁷ NÉMETH 2017, 20–22. o.

¹⁰⁸ A didaktika kifejezést én a taxonómiai modellben úgy használom, mint a tanítás módszertanára vonatkozó kifejezést.

¹⁰⁹ ROTHGANGEL 2013, 18–29. o.

- és vallásosságra való nevelésről (religiöser Bildung), amely kifejezetten a vallásos elköteleződés felé, a vallásos meggyőződés, magatartás, kommunikáció és életfilozófia, vagyis a vallásosság minősége felé képez.

Mint láthatjuk, a három kategóriában három egészen különböző célt fogalmazhatunk meg, bár a világnézeti vagy az ideológiai meggyőződés és a Szentírásról való tájékozódás mindhárom esetben fennállhat.

A Magyarországi Evangélikus Egyház hivatalos hitoktatási tanterveiben megfogalmazott célként a fentiekhez hasonlóan először is kitüntetett szerepet kap a Szentírás, főleg annak szövegi ismerete.¹¹⁰ A megközelítésből világossá válik, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház a hitoktatásában nem is csak egyszerűen – Rothgangel fogalmaival élve – egyházi vagy keresztény nevelést folytat, hanem kifejezetten a vallásosság fejlesztésére törekszik, és pedagógiai célrendszerének legszűkebb fókuszában egyenesen Krisztus tanítványi köréhez kívánja közelebb hívni a tanulókat. Mindezt a kerettantervekhez fűződő bevezetőben meg is fogalmazza a szerzők: „Az elkészített új evangélikus hittantantervek fokozottabban koncentrálnak a tanítványi életre való elhívásra.”¹¹¹ Az evangélikus egyház ma tehát valláspedagógiai céljaira tekintve, azok hatásterületének meghatározásában a keresztény tanítványi életet helyezik a fókuszpontba. A szexuálpedagógiára nézve tehát elsődleges evangélikus célszemponként ugyanez a tanítványi elköteleződés állhat, vagyis az a kérdés, hogyan viszonyulhatunk Krisztus tanítványaként a szexualitáshoz.

¹¹⁰ KODÁCSY-SIMON 2015, 29. o.

¹¹¹ Uo.

III. Kortárs szexuálpedagógiák az iskolában

1. A 20. századi kritikai szexualitás mint a kortárs szexuálpedagógia alapmeghatározottsága

Mint arról már szó esett a 20. század elején jelentek meg először a tudományos életben azok a kezdeményezések, amelyek elsősorban az egészség diszciplínája felől közelítve a szexualitás revideálását tűzték ki céljukként (*Psychopatia sexualis*). A világháborúk után azonban úgy tűnt, ezek a többé-kevésbé elszigetelt, főleg teoretikus szemléletek valós és tevékeny mozgalmakká nőttek ki magukat, amelyek különböző irányultságaikkal a mai napig meghatározzák a szexuálpedagógia alapvető irányait és jellegzetességeit is. Ez az időszak a politikai szkepticizmus megjelenésének időszaka, ahol a világháborúk sokkjából ébredő emberiség először fogta fel talán, hogy a hatalom struktúrái milyen erővel befolyásolják a közgondolkodást és a közvéleményt, így került fókuszpontba a társadalmaknak a testi-ség és a szexualitás felett gyakorolt repressziója és az azzal szemben megfogalmazott kritika is. Ez az észrevétel és a vele járó tiltakozás szülte meg a szabad szexualitás igényének korát, más viszonylatban pedig meghatározta annak új hatalmi függőségét is, immár a populizmus és a sokszínűség hatásrendszerében.¹¹² Olyan tartalmak kerültek itt újrafelfedezésre, mint a szexualitás pszichoszomatikus vonatkozásai, a szexualitás vallási gyökerei vagy a test szabad és kötetlen megnyilvánulásai, a mezítelenség és a testi szexualitás öröme, amelyek elválaszthatatlan tartalmak az 1960-as évek diákmozgalmaiktól, a hatalom- és háborúellenes tömegtüntetésektől, az erőszakmentes ellenállási mozgalmaktól, az 1968-as diáklázadásoktól, illetve a popkultúrától.¹¹³ A kritikai szexualitás lökést adott számos tudományterületnek, inspiratíván hatva a kor kedvelt tudományos megközelítésére, a fenomenológiára,

¹¹² KARLE 2014.

¹¹³ MILESONTE–MEYER 2012.

lehetőséget adott a társadalomelméletekben kibontakozó feminizmus megszületésére, de a teológiában is ösztönző volt, például a ma rendkívül hangsúlyos test teológiájának¹¹⁴ felvirágzására is ez a megközelítés adott lehetőséget. Ennek a munkának az eredményeképpen a szexualitással különböző szakterületeken foglalkozó szakemberek górcsőbe alá is elsősorban a hatalom kritikai megközelítése került. Az a gondolat, amely a szexualitásnak a hatalomtól való függését írta le, nagyon erőteljesen határozta meg a szexualitásról való tudományos gondolkodást a 20. század második felében, és ez a hatás napjainkig tart. Ezek közül a kritikus hangok közül emelkedik ki Michel Foucault, akinek *A szexualitás története* című háromkötetes munkája különösen komoly reflexiókat kapott a szexualitás tudományos vonatkozásaiban, így a szexuálpedagógiában is. Nem túlzás azt állítani, hogy a hatalomkritika pedagógiai és szexualitással összekapcsolódó irányai különböző módon egymás kontextusába ágyazva teremtették meg a kortárs, főleg feminista gyökerű vagy éppen annak oppozíciójába helyezkedő konzervatív szexuálpedagógiai irányzatokat. Ez az a környezet, amelyben leginkább értelmezhető válnak a különböző szexuálpedagógiai irányzatok általános pedagógiai jellemzői és célkitűzései.

2. A liberális szexuálpedagógia

Michel Foucault kritikai munkájában nem határozta meg pontosabban a hatalom manifesztációit, őt magát csak a hatásgyakorlásnak az a módja érdekelte, amely a fent említett különös és összekapcsolt dinamikákat létrehozza. Ennek ellenére éppen az ő munkássága nyomán erősödött meg az a ma főleg angol nyelvterületen hangsúlyos kritikai nézőpont és megközelítés, amely a hatalmat kimondottan társadalmi, leginkább elméleti-politikai szintéren értelmezi, ez az ún. liberális feminizmus.¹¹⁵ E felfogás szerint ezek a mindannyiunk számára értékes fenoménok teljesen ki vannak szolgáltatva a politika és ezen keresztül a társadalom hatalomgyakorlóinak számára, amely kiszolgáltatottság ellen elsősorban politikai eszközökkel szükséges küzdeni.¹¹⁶ Ez a nézőpont gyakran vállal konfliktusokat politikai-elvi helyzetekben, állásfoglalásokat közöl törvényi szabályozásokkal kapcsolatban, és általában a különböző politikai nézőpontokban nem eléggé érvényesülő szexuális egyenlőséget hirdeti, valamint a szexuális tolerancia fontosságára hívja fel a figyelmet.¹¹⁷ A liberális szexualitás leginkább olyan célokat tűz zászlajára, mint a szexualitáshoz kapcsolódó jogi egyenlőség elérése, amely a társadalom minden tagja számára alanyi jogon biztosítaná a szexuális boldogságot, jóléthez és biztonsághoz való hozzáférést,

¹¹⁴ Vö. PUSKÁS 2009.

¹¹⁵ JONES 2011.

¹¹⁶ WILDUNG HARRISON 2010.

¹¹⁷ JONES 2011.

gyakorlati célként pedig ezen belül olyan tartalmakat akar megvalósítani, mint például és a nőkhöz és férfiakhoz viszonyuló munkáltatói attitűdök egalizálása vagy a homoszexuálisoknak a heteroszexuálisokhoz hasonló módon a szexualitáshoz, párkapcsolathoz, házassághoz, gyermekneveléshez való jogának érvényesítése az egyes társadalmakban.¹¹⁸ Mindezek a szempontok ma is jelen vannak a szexualitásról való európai gondolkodásban, bár Európa különböző részein más-más elfogadottsággal és hatékonysággal. A liberális szexualitás ilyen nézőpontjait szemléletesen mutatja be a *The Humanist* című amerikai folyóiratban megjelent nyilatkozat, amely először is az emberi szexualitás társadalmilag elismert és deklarált tartalmainak és a párkapcsolatok formáinak kiszélesítését követeli.¹¹⁹

Szilágyi Vilmos gyűjtéséből a legfontosabb pontokat kiemelve ezek a követelések szerepeltek az adott leiratban:

- az emberi szexualitás határainak kiszélesítése;
- a nemek erkölcsi és jogi egyenlőségének kialakítása, amely lényeges vonása az értelmes moralitásnak;
- az emberi szexualitás különböző polgári és közösségi vonatkozásairól való tájékozódás jogának, sőt kötelességének megerősítése;
- a testi élvezet és az erkölcsi érték egyenértékűsítése.

Tanításelméletén belül tehát a liberális szexuálpedagógia célrendszerében erősen normatív jellemű, sokszor már készen lévő politikai klisékkel operál.¹²⁰ Pedagógiai folyamatainak szabályozottsága ezzel együtt erősen irányított, a pedagógia tartalmára nézve pedig erősen intellektualisztikus, épít a kultúra és a társadalom érveire, gyakorlatában ezért egyszerre nevelés- és oktatáscentrikus is.¹²¹ Tanuláselméletében egyértelműen a környezeti hatások elsőbbségét emeli ki, például a társadalmi nemi szerepek fontosságának kihangsúlyozásával.^{122, 123} A pedagógiai megvalósításra komplexitás jellemző, kommunikációs folyamataiban fontos szerepet kap a nyílt tervezés és az interdiszciplinaritás, főleg a társadalomtudományokkal kapcsolatban, pedagógiai gyakorlatában pedig az érzékenyítés és a tudatosságnövelés módszere.¹²⁴

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ SZILÁGYI 2010, 51–60. o.

¹²⁰ Vö. HANEY 1991.

¹²¹ Vö. GREENBERG–BRUESS–MULLEN 1992.

¹²² Uo. 317. o.

¹²³ Vö. *The Ontario Curriculum Grades 1–8*.

¹²⁴ TAKÁCS 2007, 98. o.

3. A konzervatív szexuálpedagógia

A szexualitás liberális irányzatával szemben mindig is létezett egy erős kritikai konzervatív, sokszor magát a keresztény értékek mentén meghatározó álláspont, amely a pluralizmus hatásainak kitett, abban elvesző ember „megmentését” tűzi ki céljául, mely irány a legutóbbi években, főleg a 2008-as gazdasági világválság körül teljesedett ki igazán. Ezt a megerősödést a szakirodalom „konzervatív fordulatnak” nevezi.¹²⁵ Ez utóbbi megközelítés igyekszik a pluralizmus összetett problémáira a lehető legegyszerűbb, populáris válaszokat adni, a szexualitással, különösen a fiatalkori szexualitással kapcsolatban pedig olyan javaslatokat fogalmaz meg a fiatalok számára, mint a házasságkötésig megtartott teljes szexuális absztinencia. Az Egyesült Államok egyes államaiban e szerint a megközelítés szerint sok intézményben olyan szexuálpedagógiai munka zajlik napjainkban, amely a szüzesség házasságig való megőrzését célzó iskolai témnapokban, szakmai programokban és irodalmak terjesztésében látja a szexualitás kortárs kérdéseire a teljes megoldást.¹²⁶ Ez a látásmód, amely ma már Európában és Magyarországon is egyre intenzívebben és főleg a keresztény karizmatikus körökben van jelen, látványosan szakítani akar a 20. század korábbi, fent részletezett kritikai irányzataival, ezzel együtt azonban az ezek mögött lévő tudományos megállapításokkal is, azokat legújabbban a tudománytalanság, a hazugság és a rosszindulat címkéivel ragasztva le.¹²⁷ Bár kétségtől manapság ez az irányzat és olyan képviselői, mint Gabrielle Kuby,¹²⁸ hazánkban is roppant népszerűek, nem tekinthetünk el az irányzat társadalmi, főleg politikai, esetenként kifejezetten pártpolitikai kontextusban való beágyazódottságától.¹²⁹ A legutóbbi évtized konzervatív fordulatával kapcsolatban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az a gazdasági világválság által idézett morális mélypontban¹³⁰ teljesedett ki igazán, tehát egy olyan kontextusban, ahol a gazdasági válságból fakadó egzisztenciális félelmek és az értékrelativista, értékpluralista társadalmak politikai kritikája összemosódott a liberális szexuális ethosz kritikájával, sokszor egyiket a másikkal azonosítva. Ebben a környezetben kap tehát a kritikai konzervativizmus olyan új lendületet, amely ma a fent említett félelmekkel és az azokból fakadó indulatokkal színezi ki a konzervativizmus hagyományát, annak tartalmait legtöbbször valamilyen homályosan megfogalma-

¹²⁵ SZILÁGYI 2010, 60–61. o.

¹²⁶ ALLEN 2011.

¹²⁷ Vö. TOMKA 2010.

¹²⁸ KUBY 2013.

¹²⁹ Vö. SZÖNYI 2017, 199. o.

¹³⁰ Vö. SZABÓ B. 2017.

zott idealisztikus, „régi jó dolgokhoz” visszamenekülő, restauratív-regresszív viszonyulásban fogalmazva meg.¹³¹ Az irányzat megszólalásaiból látszik, hogy egy erőteljes kettősség jellemző rá:

- Egyszerre igaz rá a vallási értékrendek felé való visszatérés szándéka, ugyanakkor viszont a teljesen szekularizált populista (párt)politikai környezetben való megnyilvánulások.¹³²
- Egyszerre szélsőséges, sokszor keresztény fundamentalista teológiai nyelven való fogalmazás, ugyanakkor ezzel együtt az objektív tudományosság látszatát keltő tartalmak.¹³³
- Egyszerre apologetikus és polemikus jellegű fogalmazási hangnem.
- Rendszeres támaszkodás a Szentírásra, ugyanakkor szélsőségesen önkényes igehasználat.¹³⁴

A kritikai konzervativizmus és a neokonzervatív újhullám szexuális nevelési stratégiája tehát erősen normatív jellegű, céljai között elsősorban a reprodukтивitás elősegítése, a nemi betegségek elkerülése és a házasság előtti szexualitás tiltása áll.¹³⁵ A pedagógiai folyamatra erős szabályozottság jellemző, kész szempontrendszereket közöl, azoknak diszkusszív lehetőségét nem vagy alig ajánlja fel.¹³⁶ Tartalma egyszerre épít a hagyomány tiszteletére, ugyanakkor szemléltetési példáival, ráhatási módszereiben, például a „káros szex” hatásainak direkt ábrázolásában érzelmekre közvetlenül ható, manipulatív elemeket is használ.¹³⁷ Tanuláselméletében a keresztény antropológiára hivatkozva egyértelműen a környezeti hatások elsőse mellett teszi le a voksát,¹³⁸ a gyakorlatban ez sokszor ez a keresztény hit győzelmét jelenti a természetétől fogva bűnbe esett ember (természetes és rossz – lásd Ágoston) testisége felett, mindezt általában ellenőrzésvezérelt, aszimmetrikus viszonyokban (például „veszélyben lévő fiatal – bölcs felnőtt vezető”) adja elő.¹³⁹ Kommunikációjában szofisztikált, változatos gyakorlati megközelítés, ugyanakkor zárt rendszer és a multidiszciplinaritástól és az integratív szempontoktól való eltávolodás jellemzi.¹⁴⁰

¹³¹ THIESSEN 2015.

¹³² KAMARÁS-BÖGRE 2013, 122. o.

¹³³ Vö. MCILHANEY-BUSH 2008.

¹³⁴ Egy idézet ebből az irodalomból: „Tudod, én nem vártam a testi kapcsolattal, de most már várni akarok. Hogyan magyarázom meg a páromnak, ha eddig már szeretkeztünk? [...] Azt javaslom, mondd a partnerednek egyszerűen, egyenesen nemet [...] Ha tovább követelőzik, nem is szeret igazán [...] Pál, Isten sugallatára ezeket a szavakat tette hozzá: Ne hasonljatok a világhoz, hanem gondolkodásokban megújulva alakuljatok át. [Igehely nincs megjelölve – S. Z. A.] Ez tehát az alapelv: amit gondolsz, azzá válsz. Ha meg akarjátok változtatni cselekedeteiteket, újítsátok meg elméteket.” MCDOWELL-LEWIS 1995, 60–62. o.

¹³⁵ GILBERT 2010, 111–113. o. Gilbert a „Just say no” fejezetcím alatt részletesen elemzi a megközelítés jellegzetességeit.

¹³⁶ SCHMINCKE 2015.

¹³⁷ SABIA-REES 2009.

¹³⁸ Vö. Az SBC szexualpedagógiai nyilatkozata. Az SBC hivatalos honlapja: <http://www.sbc.net/resolutions/981>.

¹³⁹ Vö. KUBY 2013, 281–284. o.

¹⁴⁰ KÄMPF 2015.

4. A liberális és konzervatív irányok kritikája

Ennek a kritikának egyik alapeleme, hogy mind a liberális, mind a konzervatív felfogásokat egyre többször éri az a vád, hogy befolyásukat főként elméleti, teoretikus és elsősorban politikai vagy akár pártpolitikai síkon gyakorolják. Mathan R. Myers az Egyesült Államokban vizsgálja a keresztény gyökerű szexuális konzervativizmushoz fűződő kezdeményezések politikai beágyazottságát, és mint megállapítja, ezek a szerveződések egyre nagyobb aktuálpolitikai befolyást szereznek maguknak a 2010-es évek elejétől napjainkig.¹⁴¹ Beverly Wildung Harrison nagyon hasonló kritikát közöl a szexualitás liberális megközelítésével kapcsolatban, immár kifejezetten keresztény aspektusból: „Tragikus módon a liberális keresztények, akik ezt az egyházat követik, kerülnek a vitákat, amíg a kérdések [jogkörnyezeti szempontból – S. Z. A.] elfogadásra esélyesek nem lesznek (...) ez [a mentalitás – S. Z. A.] biztosítja, hogy a kereszténység soha ne játsszon aktív szerepet a társadalomban zajló politikai fejlődés kialakításában. »Érintetté válni« akkor, amikor már konszenzus alakult ki a pozitív jogi változások lehetőségéről, azt is jelenti, hogy ezek a keresztények soha nem befolyásolják maguk a társadalmi változások folyamatát.”¹⁴² A szexualitás liberális-konzervatív felfogása és az ebből építkező gyakorlati etikai magatartás tehát e kritikák szerint nagyon gyakran élesen elválík egymástól a liberális-konzervatív kontextusban. A posztmodern feminizmus egyik képviselője, Nira Yuval-Davis úgy látja, hogy amikor Foucault az „államot” a „hatalom” kifejezésével helyettesítette munkáiban, de a két fogalmat nem disztinkválta eléggé, tulajdonképpen megbénította a szexualitáshoz való tudományos viszonyulást, amely emiatt nem rendelkezik elég társadalmi lehetőséggel és térrel ahhoz, hogy energiáit a civil társadalom számára is érvényessé és előremutatóvá tegye. Yuval-Davis álláspontja szerint a hatalmat elméleti és gyakorlati szinten is meg kell különböztetni a civil társadalomtól, mert csak akkor válik lehetségessé a teoretikus és gyakorlati tevékenységek szétválasztása és egymáshoz való viszonyuk tisztázása.¹⁴³ Szerinte a modern és a posztmodern szexualitás között egyértelműen a „gyakorlatiasság” a különbség. Amíg a modern liberális feminizmus például elméleti teóriák gyártásával köti le energiáit, hogy olyan kategóriákat állítson fel saját magának, amelyeken keresztül az általa valósnak és jogosnak vélt jogi-politikai pozícióját elfoglalhassa, például általánosságban a „nők” helyzetének meghatározásával, addig a posztmodern feminizmus „elsősorban gyakorlati feminizmust ír le”, amely képes akár ellenséges politikai vagy társadalmi térben is állást foglalni vagy ilyen jogi környezetben is működő-

¹⁴¹ MYERS 2010.

¹⁴² WILDUNG HARRISON 2010, 285. o.

¹⁴³ YUVAL-DAVIS 2005, 25. o.

képes marad.¹⁴⁴ A fent vázolt probléma, amely ma a nemzetközi szinten a politikai kriticismus erőteljes színeivel festi meg a keresztény szexológia kortárs irodalmát is, számos új kérdést vet fel, elsősorban az egyházak társadalmi szerepével és az ott betöltött funkcióival és gyakorlati szerepvállalásával kapcsolatban. A kritika szerint a liberális és konzervatív irány azonban nemcsak kettősségével, hanem szembenállásával is jellemzi (mérgezi?) a legutóbbi időkig a szexualitáshoz való viszonyt és a szexualpedagógiát. Ez a szembenállás és az ebből fakadó kettős gondolkodás az oka többek között Louisa Allen szerint annak a ma világviszonylatban tapasztalható általános összezavarodottságnak, amely a szexuális nevelés területén odáig vezetett, hogy egyes iskolák nem meggyőződésük, hanem éppen kétségeik elől való „szökésként” döntenek úgy, hogy a szexuális nevelésük kimerül az iskoláskorúak szexuális absztinenciára¹⁴⁵ való rigid oktatásával.¹⁴⁶ E megközelítések leggyakoribb kritikája tehát ma, hogy kettősségükkel és kibékíthetetlen ellenállásukkal e két megközelítés és képviselőik egyfajta döntési kényszerbe szorítják a pedagógust, a szülőt és a gyermeket is. Két külön értékrendről, két egymástól eltávolodott megközelítésről beszélünk, amelyek normatív-irányító jellegű tanuláselméleti meghatározottságuk révén mind exkluzivitásra törekszenek, energiáikat pedig sok esetben – ahogyan ez például Gabrielle Kuby saját bevallása szerint is „érzelmes” könyveiből kiderül – a szembenálló irányzat érveinek megtámadására fordítják, egyfajta „kultúrharcot” folytatva a tanácstalan pedagógusok, szülők és gyermekek feje felett.¹⁴⁷ A szembenállásból fakadó „skizofrén állapot” a legtöbb általam idézett kutató szerint évtizedek óta nem engedi a szexuális nevelést produktív és konstruktív irányba elmozdulni, ez pedig szerintük a szexualpedagógia egyik legnagyobb problémája jelen korunkban, amely ezeknek az irányzatoknak a politikai-ideológiai beágyazódottságából is fakad.¹⁴⁸

5. A liberális és konzervatív szembenálláson túl – a posztmodern szexualitás, a komprehenzív szexualpedagógia

A konzervatív fordulat tehát igyekszik összemosni a szexualitáshoz tartozó, az utóbbi száz évben szerzett tudományos tapasztalatokat, megpróbálva relativizálni azok eredményeit, például azzal, hogy egyes megközelítéseket önkényes módon statikusan, egysíkúan, egy nézőpontból ábrázol, ezek között

¹⁴⁴ Uo. 151. o.

¹⁴⁵ A szexuális nevelés absztinenciára való neveléssel való megoldása egyébként főleg a már említett konzervatív irányzatok sajátos jellegzetessége. Bár hazánkra vonatkozóan erre nincs adat, a nemzetközi tapasztalat az, hogy ez a módszer a nem kívánt terhességeknek és a szexuális úton terjedő betegségeknek nemhogy gátat szab, hanem ezekre a szempontokra tekintve a nemzetközi mérések alapján kifejezetten kontraproduktív. STANGER-HALL–HALL 2011.

¹⁴⁶ ALLEN 2011.

¹⁴⁷ ARONOWITZ–GIROUX 2017.

¹⁴⁸ Így gondolja többek között: Christine GUDORF (2010), Elizabeth NAURATH (2012a), Louisa ALLEN (2011), Stephan LEIMGRUBER (2011).

is kiemelten a feminizmust.¹⁴⁹ Ezzel a leegyszerűsítő kritikával szemben a szexualitáshoz és a szexuális neveléshez való liberális viszonyulás után annak tudományos kritikai megközelítése főként éppen a liberális nézőpont kritikai készségéből nőtt ki, amely a saját maga által okozott differenciálási útvesztőben találva magát kénytelen volt revideálni önnön nézeteit.¹⁵⁰ Ennek a munkának az eredményeképpen a 20. század végére a szexualitásnak több olyan felfogása is megjelent, amely más segédtudományokból táplálkozva igyekezett a szexualitás témáját komplex módon megközelíteni. E viszonyulás igénye tette lehetővé, hogy az 1980-as évektől fokozatosan bontakozzon ki egy olyan új nézőpont, amely a szexualitáshoz tartozó tartalmakat minél több aspektusból láttatni és kezelni vagy a szexualitás különböző felfogásait integrálni képes. Így született meg az 1990-es évek közepén a liberális feminizmus irányából kibontakozó, azonban számos ponton *azzal szakító komprehenzív szexualitás és szexualpedagógia*, amit a szexualitás átfogó, teljességre törekvő értelmezéseként lehetne definiálni. Az International Planned Parenthood Federation (IPPF) definíciója szerint *a komprehenzív szexuális nevelés olyan átfogó szexuális nevelést jelent, amelyben az oktatás a szexualitással a lehető legszélesebb spektrumban foglalkozik, beleértve annak különböző társadalmi vonatkozásait és gyakorlati megvalósulási formáit is*.¹⁵¹

A komprehenzív megközelítés, bár a liberális feminizmus talaján szökkent szárba, mára egészen átalakulva egy nagyon sokszínű szexuális nevelési irányzatot takar. A megközelítés egyik innovációja ugyanis, hogy különösen érzékeny a különböző értékek, kultúrák és a sokszínűség felé, amely a pedagógiai implementációban rendkívül fontos szempont a posztmodern pluralista társadalmakban.¹⁵² Ezáltal viszont nem is beszélhetünk tehát egységes irányzatról, inkább olyan „ernyőtevékenységről”, amely ajánlások megfogalmazásával, a megvalósítás támogatásának megszervezésével¹⁵³ szeretne konstruktív tartalmakat közölni a szexualitással és annak pedagógiájával kapcsolatban. Ez a konstruktív szándék főleg abból fakad, hogy a szexualitásnak ez a megközelítése már eleve pedagógiai kontextusban született, nevelési programként is definiálva önmagát (Comprehensive Sexual Education, CSE). A komprehenzív szexualpedagógia tartalmára tekintve a szexuális nevelési egyféle gyakorlata, amely magába foglalja az olyan kérdéseket, mint a kapcsolatok, a szexualitáshoz való hozzáállás, a szexuális szerepek, a nemi kapcsolatok és a szexuális viselkedésre nehezülő társadalmi nyomás; tájékoztatást nyújt a szexuális és reprodukív egészségre vonatkozóan, és kiterjed a kommunikációs és

¹⁴⁹ MAIHOFFER–SCHUTZBACH 2015.

¹⁵⁰ GUDORF 2010, 141. o.

¹⁵¹ HABERLAND–ROGOW 2015.

¹⁵² NAURATH 2012a.

¹⁵³ *International Technical Guidance of Sexuality Education*.

döntéshozatali képességek képzésére is.¹⁵⁴A CSE főleg a legutóbbi évekig folyamatosan napirenden tartott 1994-es Kairói cselekvési programra,¹⁵⁵ illetve pedagógiai alapvetése szerint az UNESCO által 2009-ben megfogalmazott *International Technical Guidance on Sexuality Education* című útmutató-ra támaszkodik.¹⁵⁶ Ez az előírányzat a következő szempontokat fogalmazza meg a szexuális neveléssel kapcsolatban:

1. Kapcsolatok: családok, barátok, szeretet és gyengéd kapcsolatok, tolerancia, megértés és elfogadás, hosszú távú kapcsolatok és a szülővé válás ismerete.
2. Értékek, jogok, kultúra és szexualitás: értékek a szexualitásban, emberi jogok a szexualitásban, kultúra, társadalom és szexualitás összefüggésének ismerete.
3. Nemi szerepek (gender): a társadalom által felkínált szexuális szerepek, az ezekhez tartozó normák, szerepegyenlőség, sztereotípiák és előítéletek, nemi szerepekhez fűződő erőszak ismerete.
4. Erőszak és biztonság: a szexuális erőszak fajtái (testi, lelki, osztálytermi), testi és lelki épség megőrzése, adatvédelem, a biztonságos tájékozódás lehetőségének ismerete.
5. Az egészség és a jóllét képessége: a normák és értékek befolyása a szexuális magatartásra, felelősségvállalás, kommunikációs készség, médiahasználat, a segítségkérés módjának ismerete.
6. Az emberi test és fejlődés: a reprodukív biológiai és pszichológiai anatómia, testkép, testazonosság, a reprodukció biológiai és pszichológiai jelenségei, a biológiai és pszichoszexuális érés folyamatainak ismerete.
7. Szexualitás és szexuális magatartás: a szexualitás komplexitása, a kapcsolatok, az intimitás és érintés pozitív jelenségei, a felelősségteljes szexuális élet, a szexuális öröm ismerete.
8. Szexuális és reprodukív egészség: terhesség, szexuális úton terjedő betegségek, különböző veszélyek és ezzel összefüggésben a támogatás megszerzésének ismerete.¹⁵⁷

A szexualitást komplex megközelítésben mérvadó, a szexualpedagógia területén is jelen lévő komprehenzív perspektíva tehát nem egységes irányzat, sokkal inkább egy több irányzatot összefogó, integráló forma, amely a különböző aspektusok szempontrendszerit és eredményeit – legyen szó akár a liberális szexuális nézőpont jogi vonatkozásairól vagy a konzervatív irányok értékközpontúságáról – kezelni tudja. Éppen ezért a komprehenzív szexualpedagógiának többféle megvalósulása lehet.

¹⁵⁴ GOLDMAN 2011.

¹⁵⁵ Az Európai Parlament 2007. március 13-i állásfoglalása a nők és férfiak közötti egyenlőségre vonatkozó ütemtervről. Az Európai Unió hivatalos lapja. 2006–2010. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:S2007I P0063&from=HU>. (2018. április 17.)

¹⁵⁶ BRAEKEN–CARDINAL 2008.

¹⁵⁷ *International Technical Guidance on Sexuality Education*.

Egyik ága a főleg német nyelvterületen megjelenő, a humanisztikus és interakcionális pszichológia szárnyai alatt felcseperedő „emancipációs” irányzat, amely a szexualitás szociális meghatározottságát, egyéni jellemzőit és ebből fakadó sajátos fejlődés igényét és lehetőségét emeli ki. A másik ág a poszt-modern feminizmusnak az az újmaterialista álláspontja, amely a pedagógia alanyának saját jogon megjelenő szexualitását (embodiment sexuality) helyezi pozitív módon előtérbe, és a szexualitásra mint multiszimbolikus eszközökkel megközelíthető, személyes és személyen kívüli hálózatra tekint.

6. A komprehenzív szexuálpedagógia irányzatai: az emancipatorikus megközelítés

A pszichoszexuális érés, kiteljesedés felől közelítő elméletek, amelyek ma a kortárs szexuálpedagógia homlokerében vannak, főleg a humanista pszichológiai nézetek és a szexualitás társadalomkritikai felfogásának bizonyos ötvözeteként foghatóak fel. A pszichológiában az 1960-as években jelent meg a magatartáscentrikus behaviorizmus visszaszorulásával párhuzamosan az az új irány, amelyet második humanista vonulatnak is nevezhetnénk.¹⁵⁸ Ez az irányzat sokat merített az ötvenes-hatvanas évek kritikai pedagógiai és pszichológiai tudományából, és igyekezett olyan új célokat kijelölni pedagógiájában, amelyek elhatárolódnak a programozott oktatás és a magatartásteóriák szerintük sokszor embert tárgyiasító megközelítésétől,¹⁵⁹ saját fókuszpontjába pedig ezek helyett a fejlődő embert és annak személyiségét helyezte. Ebben az olvasatban az olyan adaptív tulajdonságok kerülnek előtérbe, amelyekkel az ember újabb és újabb kognitív, mentális és affektív eszköztárakat (skills) és erőforrásokat (resources) képes használatba venni vagy kifejleszteni, és ezek segítségével az új élethelyzeteket és az ezekkel együtt járó nehézségeket, kríziseket feldolgozni – ez a felfogás tehát nagyban épít az analitikus pszichológiai iskolák által megfogalmazott személyiségfejlődési modellekre. Teljesen más úton és módszerekkel, egymástól függetlenül, mégis (időben is) párhuzamosan jelent meg az a két szemlélet a kiteljesedő emberről a személyiségpszichológiában, amelyeket Carl Rogers és Gordon W. Allport neve fémjelez.

Carl Rogers az ember szociális lényként való meghatározottságából indul ki. Szerinte a személyiség legalapvetőbb szükséglete az az interperszonális tér, ahol annak reflektív funkciói a lehető leginkább ki tudnak bontakozni. Megközelítése szerint ebben az érintkezési folyamatban a személyiség különböző szintű és mélységű megnyilvánulásainak egységes működése a személyiség fejlődésének záloga. Ahol az énkép és az énídeál egységben van egymással és inkluzív viszonyban van a személyiség

¹⁵⁸ Az első, ontologikus-humanista irány elsősorban PIAGET és JUNG nevével szokták fémjelezni.

¹⁵⁹ ATKINSON–HILGARD 2005, 392. o.

önmegvalósítási törekvéseivel, ott *kongruenciáról*, ahol e személyiségrészek diszharmonikus vagy el-
lentmondásos viszonyban vannak egymással, ott inkongruenciáról beszélhetünk.¹⁶⁰ Rogers olvasata
szerint az az ember, aki képes önmagát élete kihívásaiban, kríziseiben, változó pontjain is a folyamatos
tanulás és adaptáció által önazonosságában megőrizni, „kongruens” személyiségnek nevezhető.¹⁶¹ A
folyamat, amelyben a személyiség ezen az úton küzdelmei között halad és fejlődik, az élet különböző
színterein való emancipációs (saját jogon való kiteljesedési) részvételnek tekinthető, amelynek célja
újra és újra felfedezni és elérni az önazonosságnak, a kongruenciának a fenti fokát.¹⁶² Rogers erről így
ír: „Minden élőlény alapvető hajlama a küzdés, hogy megvalósítsa, fenntartsa és erősítse magát [...]
Ha képes vagyok létrehozni egy bizonyos típusú kapcsolatot, a másik személy fel fogja fedezni önma-
gában azt a képességet, amellyel ezt a kapcsolatot növekedésre használhatja: személyisége fejlődni
fog.”¹⁶³

A pedagógiával kapcsolatos határterületekre vonatkozóan megállapítja, hogy a nondirektív szem-
lélet és terápia milyen összefüggésben van az egyén személyiségének adaptív funkcióival, vagyis a
tanulással. Rogers a nondirektív terápia pedagógiájában hét stációban írja le a személyiség fejlődését.
Ezek:

- Jobban tudja önmagát elfogadni
- Nő az önbizalma
- Jobban azzá tud válni, akivé szeretne
- Észlelése jobban alkalmazkodik a változó világhoz
- Realistább célokat képes kitűzni önmagának
- Érettebb lesz a viselkedése
- Felismeri és megváltoztatja káros szokásait
- Elfogadóbbá válik
- Nyitottabbá válik a benne történő és rá hatással lévő tényekre
- Pozitív irányban változnak az alapvető személyiségjegyei¹⁶⁴

Ebben a kontextusban Rogers a pedagógust is segítő személynek tekinti, ahol ez a viszony jel-
lemzi a pedagógus és neveltje között fennálló kapcsolatot is, a személyiség érése pedig csak ebben a
milióban képzelhető el.

Gordon W. Allport a fent említett rogersi kongruenciaelméletéhez hasonlóan dolgozta ki saját
fogalmait a teljes (vagy kiteljesedő) személyiséggel kapcsolatban. Ő a személyiség elégséges működé-

¹⁶⁰ KEMÉNYNÉ PÁLFFY 1989.

¹⁶¹ CARVER–SCHREIER 1998, 379–381. o.

¹⁶² ATKINSON–HILGARD 2005, 392. o.

¹⁶³ ROGERS 2000, 64-64. o.

¹⁶⁴ Uo. 350. o.

sére a „propriális működés” kifejezést használta, amely a cselekvésnek és a tetteknek a személyiség magjában elhelyezkedő „énnel” való funkcionális autonómiában megvalósuló összhangját emeli ki,¹⁶⁵ hasonlóan Rogers kongruenciaelméletéhez. A propriális viselkedés lényege: összhangban lenni benső énünkkel (az analitikus iskola kifejezését használva a „selbst”-tel). Ehhez a viselkedéshez kapcsolódik az érett személyiség fogalma is, amelyet Allport mindig bonyolult és kultúrafüggő fogalomnak tart,¹⁶⁶ általánosságban azonban a következő kritériumokat fogalmazza meg:

Az érett személyiség képes:

- az én érzésének kiterjesztésére;
- meghitt viszony ápolására másokkal;
- érzelmi biztonságra;
- valóság-hű percepciók alkotására, valamint ehhez kapcsolódó jártasságok kidolgozására és feladatok végrehajtására;
- saját énjétől való eltávolodásra, tárgyiasításra;
- önmagát és a világot egységesítő életfilozófiában értelmezni¹⁶⁷

Allport és Rogers az érett személyiség kritériumait elsősorban nem a szexualitás és a házasság vagy a teológia területére vonatkozóan dolgozták ki, azonban meglátásaik itt is gyümölcsözővé váltak.¹⁶⁸ Grósz Emese szerint a pszichoszexuális érettség ebben az olvasatban „a személyiség érettségének egyik aspektusa” lehet,¹⁶⁹ vagyis az ehhez kapcsolódó nevelői munka is a teljes személyiség fejlesztéséhez kapcsolódik. Ezek alapján „a szexualitásnak nem létezik külön egy önálló szocializációs folyamata, hanem ez szorosan a személyiség elsődleges és másodlagos szocializációs folyamataiban valósul meg”.¹⁷⁰ Stephan Leimgruber ugyanennek az irányzatnak keresztény táptalajon való alkalmazása lehetőségét mutatja be *Christliche Sexualpädagogik: Eine emanzipatorische Neuorientierung – Für Schule, Jugendarbeit und Beratung* című könyvében. Ő ezt az irányzatot a pedagógia, a fejlődési pszichológia és a teológia bibliai alapjainak metszeteiként képzei el, anélkül, hogy ezek közül az aspektusok közül bármelyiket is abszolutizálni igyekezne. Az ő álláspontjában a szexuális identitással összefüggő kérdésekre is elsősorban a személyiségfejlődés megfelelő támogatásával lehet válaszolni. Olvasata szerint ezen kívül, direkt módon a testi szexualitással nem kell foglalkozni, hanem a maga természetességében kell a személyiségfejlődés és a személyiség részeként beszélni a szexualitásról, akár a testi

¹⁶⁵ ALLPORT 2000.

¹⁶⁶ Uo. 301-306. o.

¹⁶⁷ Uo. 300-330. o.

¹⁶⁸ BÜTTNER-DIETRICH 2013.

¹⁶⁹ GRÓSZ 2004, 12. o.

¹⁷⁰ Uo. 55. o.

vonatkozásokban is, kiegészítve azt a „szeretet nyelvével”.¹⁷¹ Az ő munkásságából is látszik, hogy ez az irányzat nagymértékben épít azokra a felismerésekre is, amelyek a vallásosságot is a személyiségfejlődés kontextusába helyezik.¹⁷²

7. A komprehenzív szexualpedagógia további irányzatai: a posztmodern feminizmus szexualpedagógiája

A posztmodern feminista genderkutatás, ezen belül is a feminista empirizmust meghaladó és a szexualitás tudománya számára egyébként igazán megtermékenyítő, szubjektivistá irányba mutató nézőpont elmélete¹⁷³ után a nemiség tudományos megközelítését a múlt század utolsó évtizedeiben még tovább vitte a modern feminizmus főleg ellentétpárokra támaszkodó (male–female, domestic–public, illetve a nature–culture) kategorizáló szintjeiről,¹⁷⁴ és főként a szociális háló kutatás (kinship theory) eszközeivel egészítette ki azt elsőként.¹⁷⁵ Sylvia Junko Yanagisako és Jane Fishburne Collier¹⁷⁶ tanulmánykötetükben arra hívták fel például a figyelmet, hogy a feminizmusnak és a genderkutatásnak nem a meglévő diszfunkcionális szociális struktúrák radikális kritikája felől kellene közelítenie a nemiség kérdéseire, hanem éppen ellenkezőleg, meg kellene találni azt a nyelvet, amelyekkel azok tartalmi változatosabban, mélyebben és differenciáltabban írhatók le, ezzel segítve azok funkcionalitását. Ezeknek a kutatásoknak talán a legizgalmasabb része, ahol a szociálisháló-kutatás a fenomenológia eszközeivel találkozott. Egy ilyen tanulmányt közöl John L. Comaroff, amelyben kifejti, hogy a szociális értelemben vett férfi és női relációk milyen absztrakt fenomenológiai tartalmakat vesznek fel. A női nem például nem pusztán egy bizonyos kategória elemeként vagy egy fogalmi ellentétpár egyik feléként jelenhet meg, (pl. a gének továbbörökítőjeként vagy a szociális szövet legkisebb sejtjeként, esetleg a „másik nem” a „biológiai felelős nem” tagjaként), hanem mint a nemek közötti szexuális tartalmakból fűződő kapcsolati háló egyik láncszemeként is. Nemiségéből és biológiájából, matrilineáris meghatározottságából következően a nőn keresztül értelmezve megszülethet például a barátok és ellenségek, (tágabb értelemben véve) rokonok és idegenek és ezzel párhuzamosan az internális és externális, vagyis a tágabban értelmezhető támogató és ellenséges erők fogalmai.¹⁷⁷ Eliade szerint az ősi kultúrákban a „nemi élet, elsősorban a nő nemiségének szakralitása összekeveredik a teremtés

¹⁷¹ LEIMGRUBER 2011, 205–206. o.

¹⁷² Vö. SCHWEITZER 1999.

¹⁷³ HARDING 1990, 99. o.

¹⁷⁴ OESTERREICH 2011.

¹⁷⁵ YANAGISAKO–FISHBURNE COLLIER 1987.

¹⁷⁶ RAPP 1987, 123. o.

¹⁷⁷ KOMAROFF 1987.

csodálatos rejtélyével”,¹⁷⁸ így alakítva ki a termékenység, a föld és a kultúra nyelvi „anyaiságát”. Sylvia Junko Yanagisako egy másik tanulmányában ennél is tovább megy, amikor azt mutatja be, hogy a szociokulturális fogalomalkotás és ezen keresztül a társadalom meghatározott, szexuális tartalmakkal felruházott dimenziói is a fenomenológiai hálózat fogalomalkotásának következményei. Az, hogy mit gondolunk „nőség” vagy „férfiség” esetleg „házasság” alatt, befolyásolja a nemiséghez, kapcsolatokhoz való viszonyunkat, de a fogalomalkotásunk hálózati becsatornázása alapvetően befolyásolja ezeknek a fogalmaknak a konkrét megjelenését is, bonyolult szimbólumrendszereket alkotva. A jelenség folyamatait leginkább a szexualitás esztétikumával tudnánk leírni, amelyben szerepet kap az emocionális érzékenység, az affekció és az érzelmek világa, amelyek főleg a szexualitás és a házasság tárgykörében elsődlegesen fontos dimenziók lehetnek, különösen egy olyan társadalmi kontextusban, amelyben egyszerre van jelen egy erőteljes esztétizáltság, ugyanakkor az érzelmekhez való viszony bonyolult kettőssége.¹⁷⁹ A fogalomalkotó és szimbólumalkotó, -olvasó készségeinkkel komolyan számot vetve ebben a kontextusban a szexualitás és a párkapcsolat olyan dimenzióba kerül, amely jól láthatóan kitör a hagyományosan értelmezett kognitív, tudományos-rationális keretek közül.¹⁸⁰ Ez a fajta feminista újfenomenológia vállaltan lép ki tehát a tudományos antropocentrizmus önmaga felé mutató, leíró strukturalizmusától, és olyan erővel is igyekszik operálni, amelyek kutatása egészen új megközelítéseket igényel, olyan területek felé nyitva meg az ajtót, mint a test komplex pedagógiája¹⁸¹ vagy a test teológiájának új, fenomenológiai megközelítése.¹⁸² Ez a törekvés azt javasolja, hogy az egyes jelenségeket akár ideértve a tágabb értelemben vett szexualitást is, nem is intézményi szinten, de nem is csak individuálisan az egyének külső vagy belső helyzetéhez igazítva fejezzük ki,¹⁸³ hanem emberi és emberen kívüli (human and nonhuman) hálózatok és kapcsolódások összességéként, ahol csak „kapcsolatban megjelenő”, a kapcsolódás által létrejövő összefüggésekről és jelenségekről beszélhetünk.¹⁸⁴ A magát több esetben feminista újmaterializmusnak definiált irányzat^{185, 186} ezáltal azt állítja, hogy a

¹⁷⁸ ELIADE 2006, 52. o.

¹⁷⁹ KARLE 2014.

¹⁸⁰ BREITENBACH 1997, 98. o.

¹⁸¹ Például a vizuális kultúrán keresztül történő szexuális kutatás egyik úttörője a már hivatkozott Lousia Allen, a Camebridge-i Egyetem oktatója. A magyarul is sok helyen tárgyalt „rejtett tantervhez”, illetve az iskolai szexuális kultúrához kapcsolódóan igyekezett vizuális eszközök segítségével, illetve az ahhoz kapcsolódó interjúkkal feltérképezni az iskolai szexualitást kifejező tartalmakat. Nagyon hasonló megközelítést közöl Alois Müller a hittanórákon zajló testgyakorlatokról. Vö. MÜLLER 2007.

¹⁸² YANAGISAKO 1987.

¹⁸³ Ezt a törekvést Karen Barad agenciális realizmusnak nevezi. Vö. BARAD 2012, 19–20. o.

¹⁸⁴ ALLEN 2017a, 9. o.

¹⁸⁵ ALLEN 2011.

konzervatív újhullám állításaival szemben, nemcsak a „visszafordulás útja” járható, hanem ezekkel az eszközökkel lehetővé válhat a társaskapcsolati definíciók újraértelmezése vagy legalábbis revíziója.¹⁸⁷ Mindenesetre a feminista újmaterializmus a „liberális értéksemlegesség” vagy a „neokonzervatív tudományos zárás” menekülő útvonalai, szembenállása, kizárólagossága és megmerevedése helyett az objektív tartalmak és a hozzájuk való szubjektív viszonyulás, így akár az értékek jelenléte és az azokhoz való kapcsolódás személyes reflexióját is kínálja, így a szexualitás ma talán leginkább konstruktív és előremutató iránya.

8. A posztmodern megközelítések kritikái

A szexuálpedagógia posztmodern, komprehenzív megközelítései jószerével az utóbbi egy-másfél évtizedben bontakoztak ki világszerte, bár ennek előszele hazánkban is – főleg a progresszív magyar pszichológia- és pedagógiatudománynak hála – már évtizedekkel ezelőtt érezhető volt (lásd az általam idézett szerzők közül többek között Kopp Mária, Buda Béla, Cseh-Szombathy László, Horváth-Szabó Katalin vagy a többször idézett Szilágyi Vilmos évtizedes munkásságát). Mindenesetre a valóságban ezek a megközelítések hazánkban csak szórványosan vannak jelen, átfogó komplex minőségükben nem igazán találkozhatunk velük, bár bizonyos elemeik a *Családi életre nevelés* programban is megjelentek.¹⁸⁸ Egyelőre leginkább ezeknek a komplex szexuálpedagógiát célzó nemzetközi kezdeményezéseknek a visszhangját ismerjük, amely főleg a vallások kontextusában megjelenve tűnik igazán izgalmasnak. Az irányzattal kapcsolatban már maga az UNESCO is felhívja arra a figyelmet, hogy a CSE egyik legnagyobb kihívása az a kulturális ellenállás, amely legtöbbször a vallási és erkölcsi konzervativizmus felől érkezik.¹⁸⁹ Egy másik kritika az irányzattal szemben, amelyre Leimgruber hívja fel a figyelmet, hogy ez az irányzat is lehet erősen teoretikus meghatározottságú, sok esetben nem vagy alig

¹⁸⁶ Ha azt gondolnánk, mindez meglehetősen távol áll bármiféle teológiai vonatkozástól, mindenképpen fel kell hívni a figyelmet arra az igen erős ókeresztény meghatározottságra, amely „Éva testét” egyáltalán nem csak fiziológiai értelemben tudta értelmezni. Éppen ellenkezőleg, amikor az Úr Éva „húsból vett” testét teljessé teszi, az az ókeresztények számára Krisztus és az egyház kapcsolatának ősképe. Heidl György így fogalmaz: „Az égi Ádám [Krisztus – S. Z. A.] tehát szenvedésének álmából [a feltámadás – S. Z. A.] fölbredve Egyházában ráismer saját csontjára, saját hústestére, amely immár nem sárból teremtetett, és nem lehelés által lett élővé, hanem hozzánőtt a csonthoz, testből testté lett, és amelyet az oda szálló Szellem tesz tökéletessé.” HEIDL 2017, 107. o.

¹⁸⁷ Nira Yuval-Davis a nemiség és a nemzettudat kapcsolatával foglalkozó könyvében (*Nem és nemzet*) a „kultúrnemzet” kifejezést például egy egészen új kontextusba helyezi. Míg korábban a nők társadalmi szerepével foglalkozó kutatások elsősorban abban merültek ki, hogy a nőknek a tradíciókat kell-e követniük, vagy inkább emancipálódniuk kell, és e két szempont közötti feszültség volt a középpontban, addig Davis kutatásai a nőkről mint a kultúrák szimbolikus határköveiről beszél. YUVAL-DAVIS 2005, 46. o.

¹⁸⁸ KOMLÓSI-PÉCSI 2014.

¹⁸⁹ Vö. *International Guidance on Sexuality Education*.

foglalmaz meg pedagógiai konkrétumokat.¹⁹⁰ Más szerzők a komplex megközelítéshez szükséges képzett szakemberek hiányát, illetve az UNESCO-előirányzatok voluntarizmusát említik e felfogások legnagyobb kihívásaként.¹⁹¹

Összességében elmondható, hogy a posztmodern komprehenzivitásra törekvő szexuálpedagógiák előnye, hogy

- kétségtelenül túl tudnak lépni a szexuálpedagógia sokat kritizált enciklopedikus normatív-regulatív tónusán;¹⁹²
- kiutat tudnak kínálni a konzervatív és liberális irányok kettőssége és szembenállása által leblokkolt helyzetből;
- valamint olyan tudományos háttérrel dolgoznak, amely képes támogatni ennek a pedagógiának a további kibontakoztatását (pszichológia, társadalomtudományok, művészetek stb.).

Hátránya azonban, hogy megközelítése csak interdiszciplináris módon lehetséges, és ugyanez az adottság a szexuálpedagógiai szakemberek képzésében és a szükséges humáninfrastruktúra megteremtése terén is nagy kihívásokat okozhat.

9. A szexuálpedagógia mai viszonylata hazánkban: A CSÉN

Az iskolai szexuális nevelés közoktatásban való megjelenése bár már az 1970-es évektől kezdve napirenden volt hazánkban, és igény is mutatkozott rá (Engler Ágnes többek között egy olyan 2009-es kutatást idéz, ahol a reprezentatív felmérésben részt vevő lakosság 70%-a szükségesnek látta a családi életre nevelés megjelenését a hazai oktatásban),¹⁹³ kidolgozott módon és a Nemzeti Alaptantervhez kötve azonban csak a legutóbbi időkben jelent meg. Bár a várakozás hosszú évtizedei alatt számos kezdeményezés látott napvilágot, amely a szexuális nevelés iskolai formáját célozta meg (Spielhózní, FÉK, Társ-suli, ciklus-show stb.), ezeket végül a *Családi életre nevelés* (CSÉN) elnevezésű program tudta legteljesebben lefedni és integrálni. Ez a program így megkapta azt a társadalmi visszhangot, amely ahhoz vezetett, hogy 2012-től az állami oktatásirányítás az Új Nemzeti Alaptantervben szükségesnek ítélte a családi életre nevelés kultúrájának beemelését a köznevelés területére.¹⁹⁴ A CSÉN tartalmi elemeire tekintve integrálhatóságától függően a Nemzeti Alaptantervben minden tantárgy keretei közé bekerült, de programjaira sor kerülhet alkalmasszerűen, tömbösítve, illetve a közoktatási intézményekben a törvényekben rögzített felhasználható órakeret felhasználásával heti egy órás órake-

¹⁹⁰ LEIMGRUBER 2011.

¹⁹¹ GOLDMAN 2011.

¹⁹² ALPERT 2010, 295. o.

¹⁹³ ENGLER 2014, 11. o.

¹⁹⁴ *Nemzeti Alaptanterv*.

retben is. Ez utóbbihoz a program részletesen kidolgozott kerettantervvvel rendelkezik.¹⁹⁵ A CSÉN tartalmi kifejezetten hangsúlyosan jelennek meg a közoktatásban az erkölcsstan, a technika, életvitel és gyakorlat tantárgy, illetve az etika tantárgy kerettanterveiben, elsősorban a 7. és 11. évfolyamon.¹⁹⁶ A CSÉN nemcsak azt tűzte ki céljául, hogy megfogalmazza a szexuális nevelés komplex iskolai megközelítésének legfontosabb attribútumait, és a különböző oktatási intézmények számára a szexuális neveléssel kapcsolatos programlehetőségeket biztosítson, hanem azt is, hogy olyan tevékenységet folytasson a gyakorlati életben is, amely hangsúlyt helyez a következő generációk pszichoszexuális fejlesztésére. Ehhez a program első lépésben a szexualitással foglalkozó szakemberképzést tűzte ki céljául.¹⁹⁷ A program még 2009-ben így fogalmazta meg céljait:

- Olyan szakemberek képzése, akik képesek CSÉN-tanácsadókká képződni, CSÉN-órákat tartani, segítve a családok, szülők életét.
- A program honosodjon meg a közoktatásban, gazdagodjon a fiatalok egészséges, harmonikus életmóddal való ismerete, egészségmegőrző szemlélete.
- Fejlődjön a résztvevők önismerete, önértékelése, kommunikációs képessége.
- A résztvevők ismerjék meg a veszélyes élethelyzeteket, káros életjelenségeket, és tudjanak azoktól elhatárolódni.
- Végül az utolsót szó szerint idézem: „A felnövekvő nemzedékeknek legyen nagyobb esélye a kiegyensúlyozott házasságra és a boldog családi életre.”¹⁹⁸

A program tehát több, családokkal foglalkozó szervezet és módszer, illetve szakember (Pálhegyi Ferenc, Szászi Balázs és Szásziné Fehérvári Anikó, Hortobágyiné Nagy Ágnes, Lukács László, Kopp Mária, Dávid Beáta, Horváth-Szabó Katalin) bevonásával, integratív módon készült, s ezáltal sok jellegzetes vonással gazdagodott. A program, bár több éve működik, egyelőre nem rendelkezik kimondott, tisztázott, egységes pedagógiai elméletmetodikai háttérrel, ide vonatkozó szakmai anyagok a legutóbbi időig nem voltak elérhetők, bár egy ilyen jellegű irodalomgyűjtemény várhatóan hamarosan megjelenik a CSÉN-nel kapcsolatban (talán még 2018-ban). Kérdés, hogy a fenti sokféleség lehetővé teszi-e a metodikai egységességet, vagy hogy az egyáltalán szükséges-e a program működése szempontjából. Másik érdekessége, hogy az integrálható programok legjelentősebb része vallásos, ezen belül is leginkább a római katolikus egyházhoz kötődő háttérből érkezik.¹⁹⁹ Mindenesetre elmondható, hogy a CSÉN mögötti szakmai stáb hitvallása szerint törekszik a szexuális nevelés roppant

¹⁹⁵ A Csalási életre nevelés kerettanterve.

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ BUDA 1995.

¹⁹⁸ HORTOBÁGYINÉ NAGY 2009.

¹⁹⁹ Többek között a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolához való kötődése igen erős.

bonyolult témáját komolyan venni és segítséget nyújtani az iskolai környezet korlátai között minden napjaikat élő fiatal emberek számára.

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

1. Tanulói szerepek és változatos tanításelméletek – adottságok és körülmények konstruktív kontextusban

A pedagógiához való viszonyt elsősorban a tanuló emberről szóló ismereteink és ebből fakadóan a tanuláselméletek és az ehhez kapcsolódó tanításelméletek határozzák meg. Comenius azzal, hogy az embert mint tanuló lényt állította elméletének középpontjába, megalkotta a pedagógia tudományát. Később sokan és sokféleképpen követték e felfedezésben. Locke és Rousseau például a természetes kíváncsiság felől közelített a tanuló emberhez, Herbart érdeklődésről, tudásvágyról és ezek kielégítéséről beszél, hogy végül ezen felismerések összegzésekként a 20. században megszülethessen egy integrált általános pedagógiai „gyermektanulmány”, amely többek között olyan megközelítéseket dolgozott ki, amelyek már egészen koncentráltan és differenciáltan igyekeznek az ember adottságait, érdeklődését, tanuláshoz való hozzáállását, tanulásról való tudását integratív módon szem előtt tartani és használni a tanítás-tanulás folyamatában.²⁰⁰ Anélkül, hogy külön részletezném a különböző tanítás- és tanuláselméleti iskolák mondanivalóját és sajátosságait, csupán egyetlen fókuszpontot emelek ki ebből a hatalmas anyagból, azt a diskurzust, amely mind a tanuló emberről, mind a pedagógusi szerepről alkotott képünket nagymértékben és alapjaiban határozza meg, s amely pedig nem más, mint a „természet versus környezet” vita. A két, olykor egymással is szembeállított megközelítés gyökere az a nézőpontkülönbség, amely az emberi cselekedetek biológiai és környezeti hatásoknak való kitettségét

²⁰⁰ RÉTHY 2003, 15. o.

használtja össze. A vita alapjai hosszú ideje fontos részét képezik a pedagógiai diskurzusoknak, sőt évszázados gyökerekkel bírnak. Míg Rousseau az ember személyiségét születésétől lényegében „tisztalapként” képzelte el, amelyet a környezet, például a nevelés és az oktatás, tehát alapvetően a szociális hatások befolyásolnak, addig többek között Darwin és Galton egykori véleménye szerint a környezeti hatások bár lényeges tényezők, de elsődlegesen a biológiai, elsősorban pedig genetikai meghatározottságunk az, amely ezeknek alapfeltételeit lehetővé vagy lehetetlenné teszik.²⁰¹ Világosan látható, hogy a két olvasat egészen másfajta pedagógiai megközelítéseket igényel, mást és mást mond el a tanuló és tanító emberről. Annak oka, hogy ezt a szembeállítást kiemelttem a pedagógiai elméletek közül, az a tény, hogy a 20. században a pszichológia tudományának előretörésével, főleg a szociálpszichológia megjelenésével és dominanciájával, majd a genetikai ismereteink fejlődésével ez a vita újabb és újabb lendületet kapott, így a szexualpedagógiai szakirodalomnak is lényeges jellegzetessége lett a kétféle megközelítés és a hozzá kapcsolódó problematikák egymástól való elkülönített megjelenése, ami nagyban meghatározza a szexualitásról, szexualpedagógiáról való gondolkodásunkat is.²⁰² A pedagógiai rendszerek ugyanis – igaz, konszolidált formában, de – átvették e fenti kettősség nyelvezetét, és általában egyértelműen megkülönböztetik egyrészt a tanuló személyiségbeli adottságait, és számolnak az ebből kiinduló pedagógiai jellegzetességekkel, másik oldalról viszont pedagógiai hatásokról beszélnek, amelyek a tanulóra hatni akaró pedagógiai környezetből indulnak ki (5. ábra). Így például néha összefüggésbe helyezve, de alapvetően *egymástól elválasztva beszélnek tanításelméletről és tanuláselméletről vagy tanulói és tanári szerepekről*,²⁰³ illetve tanításelméletről és tanuláselméletről. Legújabbban ez a kettéválasztás már nem áll fent, a rendszerelméletű pedagógiák korában ez a szemlélet eltűnni látszik egy olyan megközelítéssel feloldva, amely mindkét olvasatot integrálni igyekszik.²⁰⁴ Mára széles körűen elfogadottá kezd válni az a nézet, mely szerint az ember, akit genetikai öröksége különböző adottságokkal határoz meg, mégis egyetemes módon, éppen természeténél fogva mind kulturális, mind szociális értelemben véve egyaránt tanuló lény is, mely együttállást először talán legáltalában a konstruktív pedagógiai megközelítések tudták figyelembe venni.²⁰⁵

²⁰¹ SZOKOLSZKY 2004.

²⁰² LEIMGRUBER 2011; ALLEN 2011.

²⁰³ Többek között: BÁBOSIK 2004; CZAKÓ 2017; FALUS–SZIVÁK 2014.

²⁰⁴ Szokolszky Ágnes egy tanulmányában Daniel Lehrmanra hivatkozva erősíti meg azt az álláspontot, amely szerint bár a fenti dichotómia és az ebből fakadó szembenállás tudományos beágyazódottsága igen erős, a közeljövőben mégis az várható, hogy a genetikai meghatározottság és a külső, például szociális hatások kölcsönös egymásra hatásának pontos feltárása végre megtörténik, amelyre már most is rengeteg tudományos eredmény utal. SZOKOLSZKY 2004.

²⁰⁵ NAHALKA 1997.

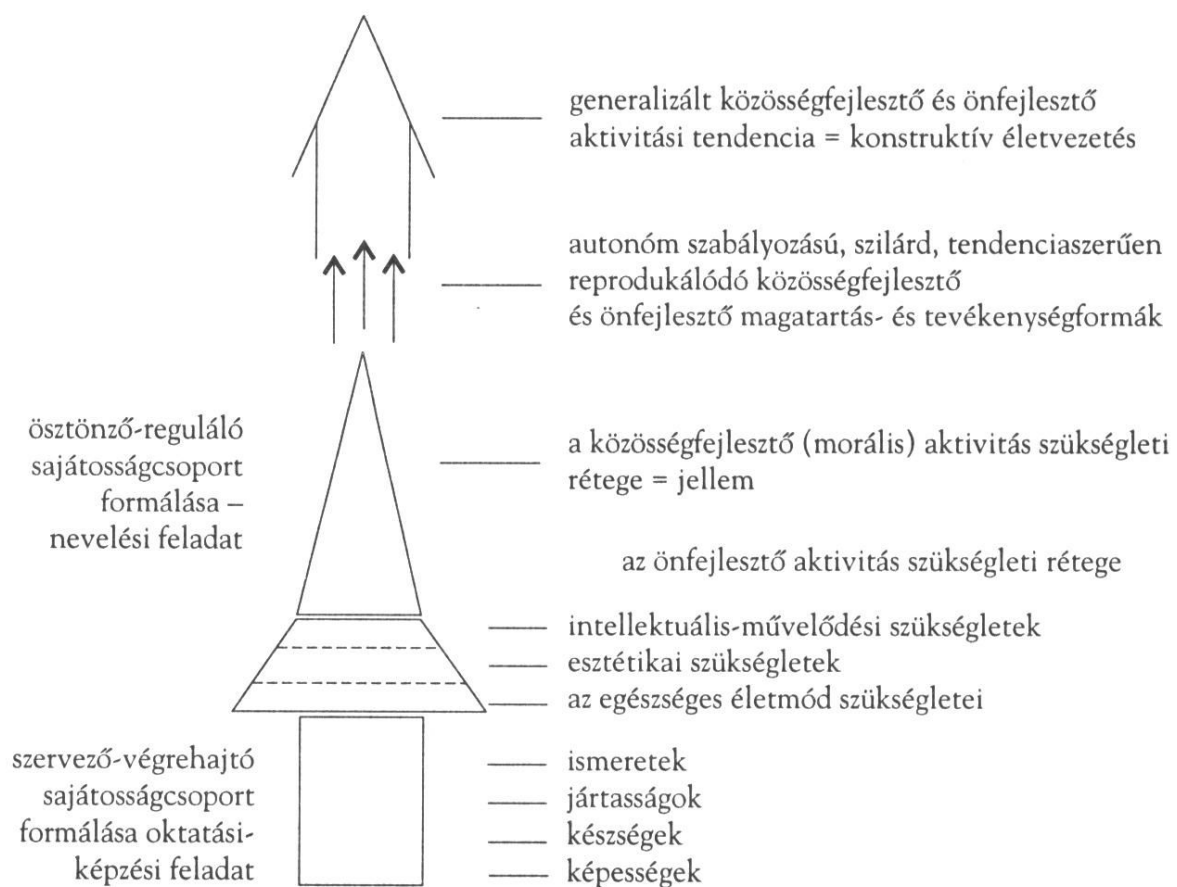
5. ábra. A pedagógiai hatásszervezés kettős meghatározottsága

Egy ilyen összetett, komplex megközelítést mutat be például Bábosik István is, a „konstruktív életvezetés pedagógiai modelljének” megalkotásával, amely egyszerre operál a morális magatartás és tevékenységformák és az önfejlesztő magatartás és tevékenységformák kialakításával, vagyis kezdetől egyszerre két különböző terület fejlesztésére törekszik, természetesen két különböző pedagógiai megközelítéssel. A neveléstudomány Bábosik szerint lényegében a konstruktív életvezetés megalapozásának és kialakításának törvényszerűségeivel, teendőivel foglalkozik. Ennek a pedagógiának a „záró eleme” szerinte az „autonóm szabályozású, közösségfejlesztő és önfejlesztő magatartás és tevékenységformák kialakulása”, az ebbe az irányba vezető pedagógiának pedig ismernie kell a pedagógia alanya „ösztönző-reguláló személyiségbeli sajátosságcsoportjainak komponenseit”, amelyek aztán a pedagógiai hatásrendszerrel alakíthatók, vagyis ezekre nézve kell elsősorban adaptívnak lennie.²⁰⁶ Bábosik szerint tehát a konstruktív életvezetésre irányuló pedagógiának több lépcsője van (6. ábra), ezek mindegyike más-más pedagógiai nevelési feladat elé állítja a pedagógust, szelektálva aszerint, hogy a személyiség milyen összetevőjére kíván hatást gyakorolni, akár a tanuló adottságait, akár szociokulturális körülményeit figyelembe tudja venni, mely tevékenység szerinte a humán alapbeállítódás diszciplínájaként is felfogható.²⁰⁷

²⁰⁶ BÁBOSIK 2004, 36. o.

²⁰⁷ Uo. 35–42. o.

6. ábra. A konstruktív életvezetés személyiségbeli feltételei Bábosik István szerint

Mint látható, a fent említett kettős megközelítés ma sem tűnt el a pedagógiából, inkább a két aspektus elválasztásával, de egymás mellé helyezésével operál. A kortárs pedagógiát tehát egy olyan komplex megközelítés jellemzi, amely szeretné megosztani figyelmét, megkülönböztetve egymástól a tanuló különböző természetes személyiségbeli adottságait és az őt érő pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességeket, ugyanakkor ezeket a meghatározottságokat egyszerre és egyenrangúan veszi figyelembe és használja.²⁰⁸

2. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatása mint konstruktív rendszer

A fentebb említett – mondjuk úgy – „külső és belső” adottságokat és hatásokat egymás mellé helyező konstruktív kontextusban fogalmazódhatott meg minden bizonnyal az a leírás is, amely az MEE

²⁰⁸ SIMON Z. 2013.

Katechetikai Bizottságának hivatalos anyagában érhető el. Ebből az anyagból ugyanis olyan pedagógiai megközelítés olvasható ki, amely igyekszik a tanulóval szemben állított társadalmi és szocializációs elvárásokon és az ezt célzó tevékenységen túl figyelembe venni a tanuló adottságait is, többek között azzal, hogy felhívja a figyelmet a tanuló önismereti és önfejlesztési képességeire.²⁰⁹ Ez a kettős, konstruktív alapállás metodikai szempontból is meghatározza a hitoktatás tartalmát és minőségét, legalábbis a hivatalos szakmai segédanyagokból ez olvasható ki. Kodácsy-Simon Eszter megfogalmazásában: „A Biblia szereplőivel, történeteivel és üzenetével való ismerkedés minden korosztály hitoktatásában az egyik legfontosabb érték.”²¹⁰ A szexualitás és a párkapcsolatok témája alapvetően biblikus alapon értelmezhető, tehát irányadó szempontként elfogadhatjuk, hogy az evangélikus egyház pedagógiájába ez a téma akkor illeszkedik, ha a képzésen résztvevők lehetőséget kapnak, hogy megismerjék a szexualitásról vagy a házasságról szóló bibliai tanítást. Azonban, ahogyan erre Kodácsy-Simon Eszter kitér, a bibliaismereti meghatározottság csak az egyik alappillére ennek a valláspedagógiának. Másik jellemzője ugyanis a „diákokat foglalkoztató életkérdések” jelenléte, amelyek előre meghatározott tematikus rendszerben jelennek meg az evangélikus hitoktatás szabályozóiban és gyakorlatában. Ennek a kettős tematikus felfogásnak a célja, hogy „a bibliai üzenet és az életkérdések közötti kölcsönösség” mindig fennálljon.²¹¹ Az evangélikus hitoktatás tehát ezzel a tematikus és bibliai kettős fókusszal²¹² nemcsak vállalja világnézeti meghatározottságát, hanem a mindennapi életben használható vallásosságot akar indukálni, méghozzá tartalmi vonatkozásaira tekintve a reformátori elvek szempontrendszerét is komolyan véve. A fenti kettősséggel kapcsolatban még konkrétabban fogalmaznak a szerzők a hatályos kerettantervek előszavában: „[A tantervek] egyszerre veszi[k] figyelembe a diákok adott élethelyzetét és az életkori sajátosságoknak megfelelő kérdéseiket, valamint a Biblia útmutatását, az ebből következő dogmatikai és etikai tanítást és az egyháztörténeti ismereteket. Az új kerettantervek a diákok konkrét élethelyzeteiből és kérdéseiből indulnak ki, biblikus megoldásokkal és életszerű eljárásokkal dolgoznak, s így teremtenek kapcsolatot az iskolai hitoktatás és az iskolán kívüli, majd iskolán túli világ között.”²¹³ Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az a konstruktív pedagógiák – illetve, mint látni fogjuk, a szexuálpedagógia – komprehenzív megközelítésében is fontos szerepet játszó kettősség, amely meg tudja különböztetni egymástól a tanuló különböző természetes személyiségbeli adottságait és az őt érő pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességeket, ugyanakkor

²⁰⁹ A katechetikai munkacsoport hivatalos anyaga.

²¹⁰ KODÁCSY-SIMON 2015, 29. o.

²¹¹ Uo.

²¹² KODÁCSY-SIMON 2016.

²¹³ A katechetikai munkacsoport hivatalos anyaga.

azokat egyszerre egymás összefüggésében is ábrázolni tudja, az evangélikus hitoktatás egyik alapjellemzője is. Éppen ezért a továbbiakban e szerint a felosztás szerint én is két nagy alegységben fogom kifejezni először is a pluralizmus jelenségeit és pedagógiai hatását, mint *a tanuló különböző természetes személyiségbeli adottságaiból eredő problematikát*, illetve az arra adható pedagógiai, teológiai és valláspedagógiai válaszokat. Második nagy témaként *a tanulót érő pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességek* közül kiemelkedő hatalom-szabadság dinamikát tárgyalom és mutatom be különböző diszciplínák segítségével. A fejezet két része után pedig megpróbálom egy harmadik fogalommal, a pedagógiai adaptáció fogalmával ezeket a tartalmakat egymással összefüggésben ábrázolni.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexuálpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

A szexuálpedagógiai szakirodalom legtöbbet reprezentált témája az utóbbi évtizedekben kétségtelenül a sokféleség témájához kapcsolódik, és annak különböző kapcsolódási pontjai kapnak benne leginkább helyet.²¹⁴ A 20. századtól ugyanis az emberi szexualitás, amely hagyományosan elsősorban a kétszereplős, heteroszexuális, életen át tartó házasságban manifesztálódott leginkább az euroatlanti kultúrában, és ahol ez a kapcsolati forma évszázadokon keresztül „jól működő intézmény” volt, vagy legalábbis annak látszott, úgy tűnik, egyre inkább funkcióját veszíti, vagy még inkább zavaró módon *új funkciókat vesz fel*,²¹⁵ a folyamat mögött pedig egyértelműen – ahogy Michel Foucault is fogalmaz – a „szexualitás struktúraváltása” áll.²¹⁶ Amíg egyes, a múlt század elején tevékenykedő úttörő szociológusok, például Edward Westermarck szerint a kulturálisan „fejlett” emberi faj egészséges egyedei egészen egyszerűen heteroszexuális, monogám, valamint lehetőleg életen át tartó házasság kapcsolatban élnek, és szexualitásukat elsősorban ott fejezik ki²¹⁷ – és megjelenik az a felfogás, amelyben a házasság mint a promiszkuitás bizonyos formáiból lassan kikristályosodó, kibontakozódó szexuális fejlődés aktuális végpontja jelenik meg –,²¹⁸ addig a 20–21. század kutatásai, mint látni fogjuk, ennél a „merekv képnél” jóval differenciáltabb és főleg dinamikusabb módon ábrázolják a szexualitást. Ezekre az új modellekre azért született meg az igény, mert a 19. századra a technológia és ennek nyomában a gazdasági infrastruktúra robbanásszerű változása létrehozta azokat a színtereket, ahol az addig viszonyla-

²¹⁴ Lásd ALLEN 2011; GUDORF 2010; LEIMGRUBER 2011; NAURATH 2012a.

²¹⁵ GUDORF 2010, 142. o.

²¹⁶ FOUCAULT 1996, 109. o.

²¹⁷ WESTERMARCK 1910. Ahogyan Stein és Stüttler is megállapítja, Westermarck a saját korában egyáltalán nincs egyedül ezzel a véleményével. Vö. STEIN–STÜTTLER 1991, 91–92. o.

²¹⁸ BETZ 1999.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

gosan elszeparált kultúrák intenzív együttélése vált lehetségessé. Ebben az együttélésben egyre nagyobb figyelmet kapott a kultúrák gyakoribb találkozásában és helyenként szorosabb együttélésében és konfrontációjában körvonalazódó sokféleség, amelyben a szexualitás kulturális és strukturális sokszínűsége is szembetűnővé válhatott.²¹⁹ A sokféleség és az ezzel együtt járó összehasonlítás pedig relativizálta a hosszú ideig stabil társadalmi formákat és a hozzájuk tartozó fogalmakat, a szexualitás pedig plurális kontextusba került.

1.1. Sokszínűség és fogalmi, differenciálási zárlat

„A házasság a hímnek és nősténynek a megtermékenyítés pillanatán és az utód születésén túl terjedő többé-kevésbé tartós viszonya.”²²⁰

„A házasság olyan kinyilvánított családi állapot, amely Isten színe előtt nyilvánosan megkötöttet, így tisztasága, állandósága és felbonthatatlansága biztosítva van, és ahol a házasfelek az egyház tagjai, akik nevelés, igehirdetés, az Igével és a szentségekkel való állandó táplálás által olyan keresztényekké lehetnek, akik Krisztus akarata szerint megbecsülik egymást, és tiszta lelki közösségben élnek.”²²¹

A fenti két – igazságtalan módon, a kontextusából kiragadott – definícióra tekintve azon túl, hogy halvány benyomást kaphatunk általuk arról, hogy a szexualitás témája a 20. század elején még jellemző módon egyrészt a házasság kapcsolatán belül, másrészt a „tudományos/vallásos” értelmezési problémakör mentén manifesztálódhatott, láthatóvá válik, hogy a szexualitásra és párkapcsolatokra vonatkozó definitív eljárások problematikája nem új keletű, egészen pontosan legalább egyidős a pluralizmussal. A 21. századra ez a folyamat elképesztő módon eszkalálódott, tudományos igényű és sokszor valamiféle „igazság” pozíciójára törő definíciók sokaságát kitermelve magából. Ahogyan Gudorf megfogalmazza: „Miközben a posztmodern szexualitás egyre szélesebb körben tárgyalt, párhuzamosan egyre kevésbé definiálható.”²²² Michel Foucault, a 20. század egyik legnevesebb szociológusa, aki saját korában mérvadóan foglalkozik a szexualitás és azon belül a házasság kapcsolatának világával, ezt írja a témáról: „A nyugat-európai ember előtt immár három hosszú évszázada ott a feladat, hogy mindent el kell mondania a szexualitásról.”²²³ Úgy tűnik – a foucault-i gondolatmenet elemeit használva és egyben meghosszabbítva azt

²¹⁹ BURGGRAVE 2009.

²²⁰ WESTERMARCK 1910, 18. o.

²²¹ H. GAUDY 1936, 9. o.

²²² GUDORF 2010, 142. o.

²²³ FOUCAULT 1996, 25. o.

–, hogy bár az egyik oldalról nézve talán valóban lehetségessé vált, hogy a szexualitásról való gondolkodással és közléssel az emberiség valamiféle kognitív hatalmat implikáljon a szexualitás felett, a másik oldalról nézve azonban ez az „információs kényszer” a 21. század túlmenedzselt közlési óceánjában elérte az egyszerű értelmezhetőség határait. Ez a sokszínűség tehát veszélyeket is rejt. A szexualitás struktúraváltását leírni és megfigyelni igyekező vizsgálatok bonyolultsága és magaskultúrához kötött nyelvezete más tudományterületekhez hasonlóan itt is okot adott a tudományos szkepticizmus és a redukcionista megközelítések megjelenésére. Többek között Norbert Kluge éppen ezért olyan pragmatizált szexuális (például szexuálpedagógiai) szakirodalom megjelenésének veszélyére hívja fel a figyelmet, amely tartalmát leegyszerűsítve és nem kellő körütekintéssel fogalmazza meg ebben a változó kontextusban.²²⁴ Ez a meglátás tehát óvatosságra int a „statikus modellek” használatával kapcsolatban, amelyek a szexualitásról csupán egy-egy képet leegyszerűsítve és idealizálva mutatnak be, akár „titokban”, a hitoktatás védettnek látszó, szűk bástyái között.²²⁵ Ehelyett azoknak a szakembereknek vagy testületeknek, akik a szexualitást valamilyen oknál fogva egy konkrét irányba terelni vagy akár expressis verbis éppen a házasságot mint a szexualitás „egyedüli és szent helyét” restaurálni igyekeznének,²²⁶ fel kell tenniük a kérdést: Vajon melyek lennének azok az alapelemek, amelyből a házasság kapcsolat struktúráit előállítani vagy amelyeket visszaállítani szeretnénk egy sokszínűvé vált posztmodern világban?²²⁷ És vajon milyen módszerrel és metódussal tudunk közelíteni a sokféle szexualitáshoz?

1.2. Sokszínűség – a fogalmak differenciálásának lehetősége és szükségessége

A posztmodern pluralizmus azonban nemcsak új kontextusba helyezte a társadalommal kapcsolatos definíciókat, hanem ezekkel a leegyszerűsítő és kategorizáló, pontosabban túl szűk kategóriákkal is folyamatos háborúságban áll.²²⁸ Ezek a posztmodern megjegyzések egyben azonban mégis konstruktívak és hasonlatosak. A sokszínűség nehézségét az ide tartozó kutatómódszertan ugyanis úgy igyekszik feloldani, hogy a fenomén leírása, a könnyedén megfogalmazható kategorikus igazságok helyett a jelenségek között lévő viszonystruktúrákra koncentrál.²²⁹ Ezzel a módszertannal természetesen a fent említett definíciós problematikát nem lehet feloldani, de megpróbálhatjuk a fogalmak megfelelő differenciá-

²²⁴ KLUGE 2004.

²²⁵ Általában az életen át tartó dimorf heteroszexuális monogám házasság kapcsolatát.

²²⁶ Például a katolikus egyház törekvései a VI. Pál pápa által megfogalmazott enciklika, a *Humanae vitae* kapcsán. WILHELM GRAFL szerint: „VI. Pál pápának nagy gondot okozott, hogy az egyház hívei között egy általános erkölcsi hanyatlás veszélye mutatkozik, mindenekelőtt a szexualitás területén.” GRAFL 1992, 127. o.

²²⁷ THATCHER 1999.

²²⁸ HABERMAS 1972.

²²⁹ LUHMANN 2009, 254. o.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

lasi kísérletével és analitikus, lebontó munkával az őket érintő összefüggéseket és viszonyokat leírni és ezekből konstruktív módon *rendszer*t alkotni. Ahogy Jörg Splett is fogalmaz, éppen a posztmodernben jelenik meg az a lehetőség, hogy a definitív szint helyett a szexualitás különböző dimenzióiról mint „fügő egységekről” tudunk beszélni.²³⁰ A *cultural lag*²³¹ tehát konstruktív erőként is jelen van a változás folyamatában, különböző (például a családdal vagy a házassággal kapcsolatos) folyamatok és jelenségek átgondolását, átstrukturálását vagy finomhangolását vonva maga után. Ez a nézőpont lehetőséget biztosít arra is, hogy olyan területeken is megtörténjen ez az újrafogalmazás, mint a keresztény egyházak szexualitáshoz való viszonya,²³² kitérve az ajtót olyan tudományos eszközök és területek felé, amelyek sokáig, például az egyházak számára elzárt területként vagy legalábbis „ingoványos talajként” voltak nyilvántartva.²³³ Ehhez a megközelítéshez tehát mindenképpen szükséges egy olyan sokoldalú, széles látókörrel rendelkező és integratív módszer, mint amelyet például a komprehenzív szexuális nevelési kísérletek kínálnak fel. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy a szexualitás változatos színeit, részletgazdag formáit mutassuk be és fejlesszük, és amely segíthet abban, hogy jobban megértsük ezt a gyönyörű, változatos és egyedi, ezzel együtt azonban roppant módon összetett jelenséget.

1.3. Az emberi természet sokféleségére adható pedagógiai válaszok: differenciálás

Mint láthattuk, a konstruktív pedagógiák integratív módon igyekeznek meghatározni saját pedagógiai beállítottságukat a tanuló környezeti és természeti meghatározottságaihoz. Ám ennek az irányzatnak számolnia kellett azzal is, hogy sem azok a biológiai, sem pedig a szociális képességek, amelyek lehetővé teszik a tudás elsajátítását, nem állandóak és egyetemesek, hanem változatos jelenségektől, például életkortól, motivációtól, meglévő készségektől, attitűdtől, akaratától függő meghatározottságok. Nahalka István, a konstruktivizmus egyik jeles hazai képviselője így ír erről: „A konstruktív pedagógiák szerint a gyermeki teljesítmények nem koherensek, vagyis nem tűnik megfelelő értelmezési keretnek, hogy a gyermek értelmi fejlettségét univerzális, fejlődési szakaszokat meghatározó jellegzetességekkel, a konkrét tudásterületek fejlettségétől független tényezőkkel írjuk le.”²³⁴ A posztmodern konstruktivista pedagógiák egyik nagy törekvése tehát a fenti integratív szemlélet mellett, hogy figye-

²³⁰ SPLETT 1980, 42. o.

²³¹ Ez a feltehetően a 17. század legvégén megjelenő és a 19. század kezdetén eszkalálódó, illetve a mai napig tartó folyamat külön elnevezést is kapott a szakirodalomban, ez pedig a *cultur/cultural lag*, amelyet magyarra talán „kulturális késés-ként” fordíthatunk le. Ez a fogalom összefoglalva azt a jelenséget írja le, miszerint amíg a társadalomban megjelenő új jelenségek integratív feldolgozása zajlik, egy, az instabilitás felé mutató hatás jelenik meg a társadalom szabályozó funkcióiban, amely a társadalom különböző rétegeiben, eltérő intenzitással ugyan, de érzékelhetővé válik. MITTERAUER 1984.

²³² BURGGRAEVE 2009.

²³³ Vö. MÜLLER 1926.

²³⁴ NAHALKA 1997.

lembe akarják venni a tanuló biológiai és szociális tanulási képességeinek egyéni változását, és annak hatékonyságán a differenciálás eszközeivel óhajtának változtatni.

1.4. A differenciálás pedagógiai fogalma

A pluralizmus problémája a pedagógiai térben egyre inkább arra hívta fel a figyelmet, hogy tanulási folyamatban nagyobb hangsúlyt kapjon a tanuló ember adottságainak, személyiségének, vagyis egyéniségének figyelembevétele. Így jelent meg a pedagógia tudományában a pedagógiai differenciálás fogalma, amely felfedezte magának azt a sajátosságot, amely szerint a tanulónak a tanuláshoz való viszonyát is meghatározzák saját beállítódásai, így a pedagógiai folyamatban ezeknek figyelmen kívül hagyása a hatékony tanulás egyik nagy akadálya lehet. A differenciált oktatás Diane Heacox gyűjtésében:²³⁵

- Következetes: tudatosan számol az egyéni különbségekkel, hogy a tanulási folyamatban a tanuló sikeresnek és hatékynak érezhesse magát, ezzel emelve a tanulás hatékonyságát.
- Tárgyszerű: igyekszik a tanulók sokféleségének figyelembevételével egészen pontosan körbeírni az elsajátítandó anyagot, illetve az ehhez szükséges módszertant.
- Rugalmas és változatos: a tananyag elsajátításán alapuló uniformizálás helyett a tanulásra tanít. Ezzel segít a tanuló saját tanulási stratégiáit megtalálni, amelyek élethelyzettől, életkortól változhatnak, melyeket ez a hozzáállás szintén igyekszik figyelembe venni.
- Összetett: módszertanában helyet kap a tanuló önreflexiója, a tanulás önszervezése, ezeket különböző munkaformákkal, azoknak adekvát és tudatos használatával éri el, ezek segítségével ellenőrzi.

Egy ilyen megközelítést közöl Réthy Endréné *Motiváció, tanulás, tanítás* című tanulmánykötetében is, ahol a tanuláshoz való megfelelően adaptív differenciáláshoz a szerző a motiváció jelenségét hívja segítségül. Szerinte „a különböző motívumok együttese relatíve tartós egyéni motívumrendszert képez. [...] A tanuló motivációs késztetéseinek feltárásával célunk annak vizsgálata, hogy [...] milyen motívumok miatt tanul vagy nem tanul a diák, s a mindenkorai hatékonyság növelése céljából milyen aktuális motivációs szükségleteket kell figyelembe venni, felhasználni és azokra eredményesen hatni a tanítási-tanulási folyamatban.”²³⁶ Mindezek alapján látható, hogy a pedagógiai differenciálás azzal, hogy nagyobb hangsúlyt helyez a tanuló személyiségbeli adottságaira és sajátosságaira, amellet, hogy ezzel a tanulás hatékonyságán is emelni igyekszik, figyelembe tudja venni azt a plurális kontextust, amely ma a társadalmak egyik olyan kontextusa, amely kétségkívül meghatározza a tanulás összes folyamatát.

²³⁵ HAECOX 2006.

²³⁶ RÉTHY 2003a, 119. o.

1.5. Differenciálás és adaptáció a komprehenzív szexualpedagógiában

A plurális tér, amelynek fogalmi rendszere leginkább a 21. század sokszínű társadalmára, illetve ott a különböző kultúrák együttélésére és sokféleségére vonatkoztatva jelenik meg általánosságban, szexualpedagógiai aspektusból sokkal tágabb, elvontabb értelmet is nyerhet. Amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy az embert szociális környezete valóban a kommunikáció változatos csatornáin keresztül formálja, nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy a szexuális jellegű kapcsolódások szociális és kommunikációs közegként működnek és ez a vonatkozásuk rendkívül erős. Az eleve kapcsolatokban, különböző emberek között megélt szexualitás gyümölcse az élet, amelyhez különböző emberek egymás iránti megkülönböztetett viszonya vezet. Ezekben a kapcsolatokban fejlődik később az az élet, amely maga is szociális kapcsolatokra törekszik, vagyis mindig „egy másikkal” van dolga,²³⁷ így természetétől fogva magában hordozza a másik emberrel, így a „más milyenséggel” való találkozás esélyét, az ahhoz való viszonyulás lehetőségét, sőt szükségét. Az ember kapcsolati meghatározottsága, amelynek egyik példája és talán „legsűrűbb szövete” a szexualitás, ennek köszönhetően *természetétől fogva differenciáló, megkülönböztetésre törekvő magatartás*. Ezáltal talán még érthetőbb, hogy a komprehenzív szexualpedagógia a szexualitásra nemcsak a társadalom kortárs jelensége, hanem a kapcsolatiságra való nevelés elvei miatt is eleve a sokféleségből és az ahhoz való differenciáló viszonyulásból indul ki. Módszaiban igyekszik a társadalmi pluralizmusra is tekintettel lenni és feltérképezni azokat a lehetőségeket, amelyekkel megvalósulhat a különböző értékek átadása e sokszínű térben. A differenciálás azonban nem merül ki ennyiben, sokkal nagyobb szerepet kap benne *a személyes szexuális fejlesztés*. Ez ugyanis talán az egyetlen olyan lehetséges mód, amely a sokszínűséget nem felszámolni akarja, hanem együtt élni vele, nem homologizálásra, hanem individualizálásra, nem represszióra, hanem fejlesztésre törekszik. Ez a differenciáló hozzáállás képes figyelembe venni az egyén kulturális, társadalmi és sokféle autonómiáját, ezzel együtt pedig saját képességeit, értékeit is és ugyanígy képes számolni a párkapcsolati vagy szexuális autonómiájával, különlegességével és az ebből fakadó egyéni és különleges értékeivel is. Differenciáló képességének egyik alapja, hogy pedagógiai módszertanában a személyiségfejlődés és a pszichoszexuális érés folyamataira is erőteljesen koncentrálnak. Ennélfogva homlokterében ennek az érési folyamatnak a szempontjai válnak hangsúlyossá,²³⁸ és különböző ehhez kapcsolódó kompetenciafejlesztéssel, például készségfejlesztéssel, érzékenyítéssel foglalkozik.²³⁹ Pedagógiai gyakorlata tehát a személyiségpszichológia és a pszichoszexualitás dominanciája miatt egyértelműen

²³⁷ BUBER 1991.

²³⁸ Vö. GRÓSZ 2004.

²³⁹ SZILÁGYI 2006.

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

neveléscentrikus,²⁴⁰ gyakorlatában pedig a minél inkább személyre szabott, aktivitásra, individualizációra ösztönző módszerek dominálnak,²⁴¹ mint a kooperatív eszközök, a fejlesztő és önfejlesztő korcsoportok.²⁴² Mindemellett azonban törekszik arra, hogy a pedagógiai tartalmak különböző vetületei, mint a kultúra és a hagyomány, valamint a tapasztalati és érzelmekre ható tartalmak mindig együtt, egymás kontextusában legyenek ábrázolva.²⁴³

1.6. A sokféleség teológiai problematikája – Egy komplex és sokszempontú szexuálpedagógia szükségessége teológiai szemszögből

A kereszténység a szexualitással rendkívül erőteljes kapcsolatban van. Ennek elsődleges oka, hogy a kereszténység egyik legfontosabb prioritása az emberek egymáshoz való viszonyának támogatása,²⁴⁴ így az azokban manifesztálódó szexualitásról is állandó véleménye volt és van. Ezenfelül a kinyilatkoztatásban, főleg az Ószövetségben kiemelkedően sok párkapcsolattal, szexualitással foglalkozó igei kijelentéssel is találkozunk.²⁴⁵ A szexualitás témája – úgy tűnik – a kortárs teológiában még inkább felülreprezentálttá válik.²⁴⁶ A mai etikai összefoglaló művek legtöbbször kiemelt helyet biztosítanak a szexualitásnak, és elhanyagolható azoknak a szakembereknek a száma, akik szerint a keresztény teológiának e téma megközelítésénél, ha nem is csendben lennie, de erősen disztinkváltnia kellene magát.²⁴⁷ Ennek a „népszerűségnek” elsődleges kiváltó oka éppen a pluralizmus, az a társadalmi és kulturális változás, amely az emberek együttélésére is jelentős hatással van, és amely emiatt újra és újra felhívja magára a teológia érdeklődését. A pluralizmus, mint a 20–21. század fordulójának időszakához kapcsolódó társadalmi és kulturális folyamat, egy erőteljes értékrelativizálódással jár együtt.²⁴⁸ Ebben a helyzetben pedig jogosan merül fel a kérdés, hogy egy sokszínű (plurális), nem az értékek hierarchiájában, hanem egymás mellett élésében gondolkodó világban melyek azok az értékek, amelyeket az egyház a szexualitással kapcsolatban valóban sajátjaként tarthat számon. Hogyan kell pedagógiai térben közelítenünk a szexualitáshoz, mit mondhatunk el róla? A kereszténység legnagyobb kincsei, azok, amelyek az ember és annak teremtményéhez való viszonyában manifesztálódnak,²⁴⁹

²⁴⁰ NAURATH 2012b.

²⁴¹ LEIMGRUBER 2011.

²⁴² Uo. 140–164. o.

²⁴³ Uo.

²⁴⁴ *A Social Statement on Human Sexuality: Gift and Trust* (2009).

²⁴⁵ SOMFAI 2003.

²⁴⁶ Vö. THIELMANN 2015.

²⁴⁷ LEIMGRUBER 2011; MARTIN 2010.

²⁴⁸ NAURATH 2012b.

²⁴⁹ PANNENBERG 2006, 60–62. o.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

feltehetően a pluralizmusban sem vesztek el, nem „szublimálódtak”, ugyanakkor ezeknek az értékeknek a környezete, kontextusa kétségtelenül megváltozott, ez pedig ma arra sarkallja a teológiát, hogy próbálja megérteni ezt az új kontextust, s hogy komolyan vegye ezeket a változásokat. A teológia mai feladata, hogy megtalálja azokat az utakat, amelyet az egységességre, uniformizmusra való igyekezetből fakadó egyszerű kijelentések helyett, az „azonosítás lelke” helyett a „differenciált megkülönböztetés lelkével” dolgozik (*Pluralitätsfähigkeit*).²⁵⁰ A plurális világban ugyanis, amelynek gyökere a különböző kultúrák szoros együttélésében és a városiasodás intenzívvé válásában keresendő, az egyik ilyen jellegzetes tünet az ember testhez való megváltozott viszonyában lett kézzelfogható.²⁵¹ A test felértékelődése egy olyan világban, ahol a metafizikai tartalmak relativizálódnak, ahol az urbanizált létmódban élő, a „tömeg” részét képező embernek meg kell küzdenie a saját felismerhetőségért,²⁵² és ahol a technológia és infrastruktúra segítségével a testi lét nemcsak elviselhetővé, hanem egyenesen kellemessé is válhat, a szexualitás felértékelődése és fókuszba kerülése egyáltalán nem meglepő jelenség.²⁵³ Ez a folyamat a különböző tudományok, így a teológia érdeklődését is felkeltette, megteremtve a szexualitás mai tudományos teológiai nyelvezetét és bázisát és az iránta való fokozott érdeklődést. Ez a folyamat azonban az egyházban erős reflexiókat váltott ki, melynek mind teológiatörténeti,²⁵⁴ mind egyházszerkezeti,²⁵⁵ valamint biblikus²⁵⁶ összefüggései is vannak. A „test kora” új kihívások elé állította a teológiát. Ilyen megválaszolandó kérdések a testiség tárgyiasító, illetve funkcionalizáció hatásai,²⁵⁷ a testi szexualitás és a reprodukció szétválasztódása,²⁵⁸ a teológiai etika szótárának (pl. ἔρως, ἀγάπη) felülvizsgálata és differenciálása a test fogalmi konnotációinak vonatkozásában,²⁵⁹ a kapcsolatok, közöttük a házasság kulturális és társadalmi aspektusainak gyakorlati teológiai vizsgálata, valamint ezeknek a felismeréseknek az egyház tanításában való integrálása.²⁶⁰ Gyakorlati szempontból érdemes mindehhez hozzátenni, hogy a szexualitás és a párkapcsolatok viszonylatában az egyház a házasságra és az abból építkező családra ma prioritásként tekint,²⁶¹ még akkor is, ha ezek a jelenségek

²⁵⁰ NAURATH 2012b.

²⁵¹ KARLE 2014.

²⁵² PIKÓ 2003.

²⁵³ WEST 2017.

²⁵⁴ THIEL 2010.

²⁵⁵ BURGGRAEVE 2009.

²⁵⁶ ZIMMERMANN 2010.

²⁵⁷ MÜHLING 2012, 137–138. o.

²⁵⁸ PETERS 1996, 135–153. o.

²⁵⁹ LANGE 1992, 435–440. o.

²⁶⁰ PANNENBERG 1983, 418–427. o.

²⁶¹ PANNENBERG 1983.

egészen mást jelentenek az üdvtörténet jelen állapotában, mint a bibliai időkben.²⁶² Ezek a kapcsolatok ráadásul erős társadalmi kötöttségeik miatt²⁶³ a pluralizmusban, úgy tűnik, részlegesen talán diszfunkcionálisan működnek, amelynek jelei éppen az egyházak által favorizált családban kulminálnak a leginkább.^{264, 265} Mindezeket a megállapításokat proaktív módon pedagógiai kontextusba helyezve teljesen világos, hogy a mai valláspedagógia egyik nagy kihívása, hogy megtalálja, mit is kellene a szexualitásról, a párkapcsolatokról és a házasságról tanítania ebben a plurális komplex és sokszempontú korban és térben. A fenti változásokkal együtt a keresztény történelmi egyházak általában ahhoz az állásponthoz ragaszkodnak, amely a szexualitást a kétszereplős, dimorf heteroszexuális, egész életen át tartó házasság kapcsolatban tartja csak elképzelhetőnek, a leghelyesebbnek vagy a legjobbbnak.²⁶⁶ Ez a felfogás a mai napig erősen tartja magát a kereszténységen belül, sokszor ahhoz a nézethez is ragaszkodva, amely szerint az emberi szexualitás elsődleges olvasata és célja a megtermékenyítés, illetve a reprodukció.²⁶⁷ Míg a keresztény történelmi felekezetekben a fent ábrázolt és részletezett álláspontot sokan vallják és vállalják elköteleződéssel, az a folyamat, amelyre dolgozatunk elején hívtuk fel a figyelmet (pluralizmus), az egyházakat is önreflexióra készíti. Mára ez a fenti álláspont egyáltalán nem egyeduralkodó, sokat változott, árnyalódott és színeződött, bizonyos vonatkozásokban, például a házasság heteronormativitásában vagy kizárólagosságában új szempontokra hívva fel a figyelmet.²⁶⁸ Úgy tűnik, hogy amíg a keresztény egyház a többségi elv domináns kényelméből nem volt kötelezve arra, hogy nézeteit felülvizsgálja, most váratlanul arra lett figyelmes, hogy kisebbségként már nem hagyatkozhat többé arra, hogy amit mond, önkényesen vagy megszokások alapján mondja (lásd: monopolhelyzet-elmélet).²⁶⁹ Ez az önreflexió folyamat,²⁷⁰ amely ma a kereszténység szexualitáshoz való viszonyát meghatározza, Magyarországon is óriási hullámokat ver és vert az elmúlt évtizedekben. Egészen izgalmas, hogy ez a kritikai nézőpontváltás a testi szexualitással kapcsolatban a protestáns felekezetekben szinte magától értetődő volt hazánkban. Gyökössy Endre református lelkész, pszichológus könyveiben már az 1970-es években egészen bátran vallott a testi szexualitás és a testi kapcsolat örömforrásairól, amely szerinte új szintre emeli a házasság kapcsolatban megjelenő szexualitást,²⁷¹

²⁶² ABELN–KNER 1988.

²⁶³ HÄRLE 2011.

²⁶⁴ Thatcher ennél a megállapításánál Hans Küngre és Peter Hodgsonra hivatkozik. THATCHER 1999, 27. o.

²⁶⁵ KOLONITS–TÁRKÁNYI 2010.

²⁶⁶ REUSS 2005.

²⁶⁷ CSÁNYI 1999.

²⁶⁸ KARLE 2014.

²⁶⁹ KAMARÁS–BÖGRE 2013, 119. o.

²⁷⁰ BURGGRAEVE 2009, 62–64. o.

²⁷¹ GYÖKÖSSY 2002, 29–35. o.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

szakítva az egyház egyik, a testi szexualitást kizáró, bűnnel azonosító tradíciójával, munkássága pedig ezzel együtt mára a református és evangélikus felekezetekben is a szexuális tudományos kánon teljesen elismert része lett.²⁷² Az ő munkásságán kívül is sorra jelennek meg azok a tanulmányok és keresztény kezdeményezések, amelyek a házasság kapcsolatokat, illetve a szexualitást kritikai megközelítésből tárgyalják, vagyis a szexualitás „revideálása” a keresztény egyházakban éppen most zajlik.²⁷³ Ez pedig óhatatlanul felhívja a figyelmet a szexualpedagógiánk több szempontból való komplex revíziójára is.

1.7. A szexualitás sokfélesége a Bibliában – a kapcsolatok nyelvi alrendszere. Jelentéstartalmi változások, fogalmi jegyek sokféleségének kultúrantropológiai és szemantikai biblikus vizsgálata

Ha csupán a Biblia antropológiai alapjaira és a világról való szemléletére fókuszálunk, melynek alapjegyei a Teremtés könyvében jelennek meg talán a legteljesebben, felfedezhetjük, hogy a sokféleség mint lehetőség, egyáltalán nem idegen a Szentírástól, kezdetektől jelen van a Biblia lapjain. Ez a sokféleség ott lapul a teremtettségünkben és az egész univerzumban is. A divergencia felé igyekvő világegyetem, amely a fizika törvényei szerint csakis éppen ezzel a törekvésével kerülheti el a teljes kigyenlítődéssel járó megsemmisülést, a hőhalált, teremtettségétől fogva hordozza Isten dinamizáló, energetizáló, ezzel együtt pedig sokszínűvé tévő erejét.²⁷⁴ Isten nem a káoszból teremt rendet, hanem a pusztaságból és a kietlenségből teremti a dinamikus életet (1Móz 1,2). Káin és Ábel története az erőszak elítélése mellett bemutatja azt, hogy milyen különbözőségek vannak ember és ember között, még ha testvérek is (1Móz 4), Noé története a teremtettség sokféleségének megőrzéséről is beszél (1Móz 6–8), a bábéli történet pedig még a sokféleség okaira is választ vél találni (1Móz 11). A sokféleség tehát a Biblia természetes „nyelve”, amely minden bizonnyal a szexualitáshoz való viszonyban is megjelenik. Az alábbiakban éppen ezt a „nyelvet”, a Biblia a szexualitásról való kifejezőképességének sokszínűségét szeretném bemutatni, annak antropológiai gyökereivel együtt.

1.7.1. A szexualitás általános nyelvi aspektusának kultúrantropológiai jegyei

A társas kapcsolatok és a szimbólumalkotás összefüggései nagyon régen ismertek. Már Darwin érdeklődését is felkeltette az az állatvilágban tapasztalható jelenség, amelyben a naspárok változatos szimbólumalkotó és -olvasó készsége a szexuális szelekció egyik eszközévé válik. „A rítus mindig a konku-

²⁷² 2017-ben *A szeretet teológusa* címmel emlékkonferenciát hirdetett és emlékkötetet adott ki a Magyarországi Református Egyház Gyökössy Endre halálának 20. évfordulójának alkalmából.

²⁷³ LEIMGRUBER 2011.

²⁷⁴ *A Social Statement on Human Sexuality: Gift and Trust* (2009).

IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

renciaharc része” – írja Robin Fox tanulmányában,²⁷⁵ kihangsúlyozva, hogy a párzási rítusokban a szimbólumhasználat minősége és a párok kapcsolatának minőségi mutatói (például tartósságuk) összefüggenek, valamint hogy ez a jelenség az embereknél ugyanúgy megtapasztalható, ahogyan az állatvilágban is. Jochen Fisher kifejezetten az emberi fogalomhasználatnak a nemi szerepek felvételénél betöltött szerepét és módját vizsgálta. Szerinte komolyan kell venni, hogy a tudatos értelmezési szint következetes láncolata mögött legtöbbször olyan jelentéstartalmak is találhatók, mint a másik félhez tudattalan módon társított szexuális eredetű érzéscsoportok, amelyek benyomásokká érlelődve a másik fél nemiségi szerepeit és tulajdonságait, illetve az azokhoz tartozó reprezentációkat együtt jeleníthetik meg a feldolgozott információval a kommunikációban. Szerinte amikor ezek a folyamatok autonóm és tudattalan formában vannak jelen, a benyomásainak teret adó ember a saját nemiségéből fakadó tartalmakat is kifejezésre juttatja, személyiségétől függően ellenőrzött vagy ellenőrizetlen formában.²⁷⁶ Fischer szerint minél szofisztikáltabbak a fogalomalkotás feltételei (pl. reprezentációs minőség, nyelvi kifejezőkészség stb.), annál tudatosabb és disztíngváltabb a nemi kommunikáció. Fischer a fenti folyamat demonstrálásához az alábbi ábrát használja (7. ábra).

7. ábra. A fogalomalkotási képesség és a nemi kommunikáció disztíngváltóságának kapcsolata az interperszonális és intrapszichés területek határán Jochen Fischer alapján

²⁷⁵ FOX 1984, 13. o.

²⁷⁶ FISCHER 1965, 1–15. o.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

A fogalomalkotás szubjektív terében maradván a már többször idézett Nira Yuval-Davis kiemeli, hogy miközben a legtöbbet emlegetett tudományos vitáink között elvont tartalmak szofisztikált jelenségeiről van szó, arra sokkal kevesebb figyelem összpontosul, hogy – szintén kulturális adottságainkból kifolyóan – milyen belső motivációs tényezőkkel rendelkezik (vagy terhelt) ma a 21. század poszt-modern valóságában maga a kutatás.²⁷⁷ Yuval-Davis ugyanis rámutat arra, hogy a nemiség kérdéseit a kutatók maguk is szükségszerűen az egyéni és kulturális antropológiai, szubjektív szimbólumalkotási meghatározottságukból fakadóan értelmezik.²⁷⁸ Ugyanígy az elemző, kutató ember kulturális meghatározottságának befolyásoló erejére hívja fel a figyelmet kutatásaiban Ann Oakley *Sex, Gender and Society* című munkájában.²⁷⁹ Az, hogy a személyek szexualitással kapcsolatos fogalomalkotási, disztinkválási képességei személyenként eltérőek, tehát sokfélék lehetnek, elég evidens megállapításnak tűnik. De valóban csak a szubjektum szintjén működik ez a séma? Vagy lehetséges lenne, hogy a közösségi szimbólumhasználat változásával, például az írásbeliség megjelenésével a szexualitás közösségi formái, mint a párkapcsolat vagy a házasság tulajdonságai is változnak? Úgy tűnik, ezt a feltevést igazolják az interkulturális hatásoknak minimálisan kitett natív közösségekben folytatott vizsgálatok is. Bénézet Bujo megállapításai szerint²⁸⁰ ezekben a kultúrákban (Belső-Afrika) nehezen értelmezhetőek azok a keretek, amelyek a mi euroatlanti gondolkodásunk és fogalmaink szerint írják le a párkapcsolatok és a szexualitás viszonyát. Ezekben az írásbeliség nélküli kultúrákban – amelyek feltehetően jól reprezentálják a korai ún. előkultúrák szociális berendezkedését – egyfajta magától értetődő egyszerűséget tapasztalhatunk a párkapcsolati dimenzióban (is), amely egyszerre vallásos és biológiai értelemben természetes, a gyakorlatban pedig egyszerre, néha egymástól el sem választva jelenik meg benne ez a két aspektus, egészen plasztikusan, látszólag mindenféle társadalmi, közösségi szabályozó erőt nélkülözve. A kutatásban megjelenített népcsoport tagjai között Bujo szerint a fennálló párkapcsolati attitűd csupán felszínesen és kizárólag kultikus volt jelölt a közösség által, ezzel párhuzamosan pedig a testi szexualitásban nem volt jellemző sem a monogámia, sem az európai értelemben vett testi szexualitásban érvényesülő kizárólagosság.²⁸¹ Mircea Eliade szerint is az ősközösségekre inkább a szexualitás kultikus dimenziói, a nemiség rituális funkciói voltak jellemzőek, nem az együttélés fejlett közösségi szabályozásai. Szerinte a szexualitás kultikus vonatkozásai a reprodukciós funkcióval összekapcsolódva az archaikus korokban sokkal tágabb, színesebb spektrumon és főleg spirituális keretek

²⁷⁷ YUVAL-DAVIS 2005, 13–21. o.

²⁷⁸ Uo. 20. o.

²⁷⁹ OAKLEY 1985.

²⁸⁰ BUJO 2007.

²⁸¹ Uo. 19. o.

között mozogtak.²⁸² Egészen más a helyzet azonban, amikor a sexualitás már például házasság kapcsolatban, vagyis a közösség által pontosan definiált intézményes keretek között ábrázolódik.²⁸³ Ilyenkor ezekben a párkapcsolatokban is a közösség által jegyzett és megerősített szabályok a mérvadóak. Nem véletlen, hogy ez az „intézményesség” a házasság egyik legjellemzőbb aspektusa, amely egyszerre jelent a közösség számára egyértelműen meghatározott, másrésztől elfogadott és ezáltal deklarált életmódot. Az azonban, hogy egy kultúrában hogyan válik egy jelenség, például a házasság intézménnyé, vagyis deklarált és definiált életközösséggé, több változó függvénye szerint változhat. Matthias Mühl szerint e kapcsolatok meghatározásánál mindenképpen érdemes több figyelmet szentelni a közösség fogalomalkotási képességének. Miközben ugyanis egy szokás – esetünkben egy kapcsolati minőség vagy minőségváltozás (például esküvő esetében) – sokak által vagy az egész közösség (akár az egész társadalom) által kölcsönösen és közösen tipizálttá, ezáltal pedig legitimmé válik, a háttérben bonyolult közösségi szimbólumalkotó és -értelmező folyamat zajlik.²⁸⁴ Mühl olyan kutatókat idéz, akik a párkapcsolat és a kultúra összefüggésében a kapcsolati dimenziókat is úgy vizsgálták, hogy a kutatás középpontjába a közösség szimbólumalkotási, vagyis tipizálási képességeit helyezték. Eredményeik szerint az intézményi keretek között működő házasság kapcsolat minőségi jellemzői mindig függvényei a közösség szimbólumalkotási képességének. Mühl tanulmányában megállapítja: minél rugalmasabb ez a szimbólumalkotási képesség, annál több különböző és egymástól függetleníthető tartalom jelenhet meg az intézményekben,²⁸⁵ ahogy ez a folyamat fordítva is igaz: a szimbólumalkotási kötöttségek és a formalizáltság a társadalom intézményeinek, így a házasság kapcsolatnak is szűkebb, egyúttal egyértelműsítettebb kereteket biztosítanak. Ezek a folyamatok a nyelv és a nyelvhasználat alapján olvashatók ki a legjobban a társadalmak különböző struktúráiból. Niklas Luhmann a párkapcsolatok nyelvi kódolásáról szóló könyvében szintén felhívja a figyelmet arra a folyamatra, ahol a társadalmi fogalomalkotás minősége meghatározza annak intézményes kereteit is, fejlődést vagy legalábbis állandó változást (evolúciót) mutatva.²⁸⁶ E megállapítások alapján valóban beszélhetünk arról, hogy a szimbólumalkotás és a közösségi kapcsolatok, így a sexualitás vagy a házasság kapcsolatok is függvényei és reprezentánsai a közösség/társadalom szimbólumalkotási képességeinek.²⁸⁷ Különösen izgalmas ez a kijelentés akkor, ha figyelembe vesszük, hogy mennyire fontos szerepet játszik a nyelv és a szimbólumal-

²⁸² ELIADE 1987, 218. o.

²⁸³ MÜHL 2007, 45. o.

²⁸⁴ Uo.

²⁸⁵ Uo. 44–48. o.

²⁸⁶ LUHMANN 1997, 17–19. o.

²⁸⁷ Többek közt: Edward Shorter, Karin Schneider, Michael Mitteraurer.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

kotási képesség egy olyan kultúrkörnyezetben, amelyet sok vonatkozásban éppen „egy bizonyos szöveg” határozott és határoz meg a mai napig, mint például az euroatlanti kultúránkat a Biblia.

1.8. A szexualitás plurális nyelvi aspektusai a Bibliában

Amikor egy téma bibliai vonatkozásairól vagy egyenesen „bibliai tanításáról” beszélünk, nem tudjuk elkerülni, hogy a „szöveget” ne mint önálló entitást, annak értelmezési problémáival, narrációival, különböző kontextusaival és meghatározottságaival, sokféle aspektusával együtt vizsgáljuk meg.²⁸⁸ A biblikus kutatások legalább száz éve beszélnek a dinamikusan értelmezhető szövegről, vagyis arról, hogy az ige változatos környezetben keletkezve, különböző kontextusokba kerülve és azokból olvasva vagy hirdetve szólal meg, amely észrevétel felvázolta a komplex biblikus hermeneutika szükségletét.²⁸⁹ Mindez feltételezhetően érvényes megállapítás a szexualitás biblikus tartalmaira is, amely tartalmak a történelmi korszakok változásaival évszázadról évszázadra szintén új fénybe kerültek, a hozzájuk kapcsolódó bibliai metaforák szemantikai, jelentéstani tartalmai pedig szintén együtt mozogtak ezekkel a változásokkal. Az alábbiakban abból a tudományos anyagból idézek, amely egy konkrét metaforának a „mozgásával”, etimológiájával és kulturális hatástörténetével foglalkozik. Felvetésem szerint ez az apró szövegértelmezési „pillanatfelvétel” jól illusztrálja majd azt a felvetést, hogy a fogalmi változások és az ebből következő sokszínűség hermeneutikai összefüggéseitől a Biblia szövegei a szexualitással, illetve itt már kifejezetten a házassággal kapcsolatban sem mentesek, vagyis a Biblia szexualitás- és házasságképre nagyon is jellemző a fogalomalkotási folyamatokon át is értelmezhető sokféleség.

Ebben a munkában a „szövetség” kifejezésre esett a választásom, először is azért, mert ez a fogalom több száz éven át kíséri a zsidó-keresztény vallási kultúrát és hagyományt, nyomon követésével pedig világossá válhat, hogy a fogalom hogyan van kitéve a különböző kultúrák és korok hatásainak, tartalmában és jelentésében változatos formában kíséri ezt az elképzelhetetlen hosszú időt. A szövetség kifejezés egyszerre utalhat az Isten előtt lévő és élő házasságok együttélésére (Péld 2,17), és Istennek a választottaihoz fűződő kapcsolatára (2Móz 24,8). Ennek az okát magában a תּוֹרַת (b^erít) szóban kereshetjük, amely egyszerre jelent szerződést és szövetséget is, és amely így az Úr és a választott nép mint házasságok egymással való kapcsolatát is jellemezheti.²⁹⁰ Nem véletlen, hogy a kifejezés két jelentésének összefüggése egy újabb metaforát szült, Isten és a választott nép házasságának a képét. Josef Schreiner szavaival élve, ennek a metaforának a gyökere, hogy – ahogyan ez vélhetően a házastársak

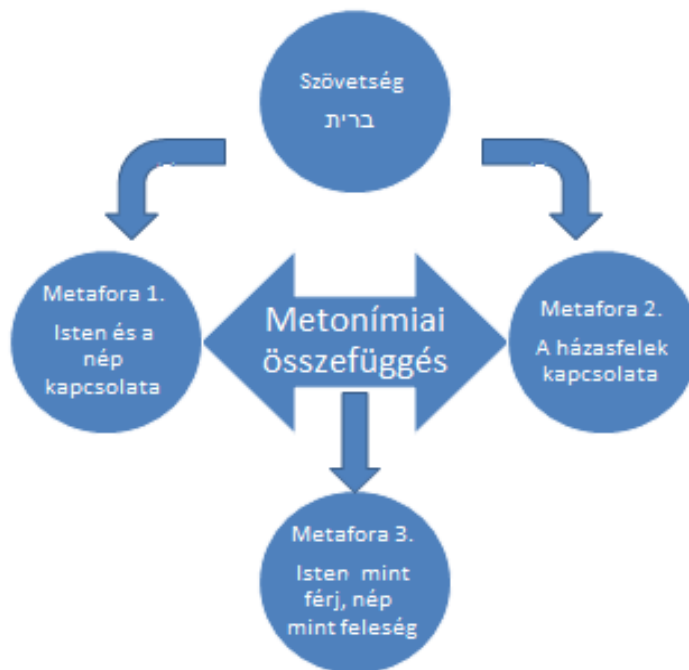
²⁸⁸ Ulrich Körtner egyenesen paradigmaváltásról beszél. Vö. KÖRTNER 1999, 38–40. o.

²⁸⁹ JENSEN 2010, 15–21. o.

²⁹⁰ *Keresztény Bibliai Lexikon*, 1995, 558–561. o.

között is így van – „Jahve egykor szeretetben kapcsolódott népéhez, és Izraelt is a szeretet és az élet síkján kötötte magához”, vagyis kapcsolati jegyeiben az Úr és a nép kapcsolata, valamint a házaspár egymás iránti kapcsolata sok közös vonást tartalmaz.²⁹¹ Mint meglátjuk, a kifejezés egyes megjelenései egy metonímián keresztül képesek egyszerre mindkét kapcsolatra utalni, azok tartalmait kölcsönösen megfeleltetve és sokszor kiszolgáltatva egymásnak (8. ábra). Egy gyakorlati példán keresztül, amikor Isten és a nép házaspár kapcsolata kerül elő egy szövegben, az azon túl, hogy a nép és Isten viszonyát mutatná be, leírja a házaspár egymáshoz viszonyított kapcsolatának korszakos kulturális jelenségeit is, illetve fordítva, egyes megkülönböztetett házasságok Isten és a nép kapcsolatát szimbolizálhatják (vö. 1Kir Ahábjának és Jezabelének házasságát vagy Hóseás házasságát).

8. ábra. A „szövetség” fogalmának kettős metaforája és metonímiája

A másik szempont a választásomban, hogy ez a hasonlat nem bír állandó jelentéspárhuzammal a különböző bibliai szövegekben és korokban, egyes kutatók szerint tehát a metafora jelentése és használata egy bibliai etimológiai változáson, vagyis „evolúción” megy keresztül, amely értelmezésem szerint jól illusztrálja a házasság bibliai sokszínűségét. David Inston-Brewer és Gerlinde Baumann meghatározó idevonatkozó műveikben a bibliai szövegelemzésekben a Pentateuchustól kezdve a késői prófétákon és az intertestamentális időszakon keresztül egészen a jézusi és páli terminológiáig nyomon

²⁹¹ SCHREINER 2004.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

követik ezt a változási folyamatot.²⁹² Bár ez a módosulás leginkább Isten és a választott nép kapcsolatában tehát kimondottan a kifejezés spirituális jelentéstartalmaiban zajlik le a különböző szövegekben, Instone-Brewer szerint az etimológiai változás a házasság szövetségi jelentéstartalmaiban, tehát a metafora másik, metonimikusan összefüggő megfeleltetési értelmében is ugyanígy pontosan nyomom követhető. Szerinte a legkorábban keletkezett szövegekben az Úr és a választott nép kapcsolatára leginkább egyfajta hadiszövetség jellemző, ahol a szövetségért cserébe valamilyen konkrét vagy elvont fizetség, „áldozat” jár, melynek párhuzamait a férfi–nő kapcsolatokban is megtaláljuk (Ábrahám és Sára szövetsége, 1Móz 12,10–20). A későbbi szövegekben ezzel ellentétben egyre inkább egy sokkal differenciáltabb, „belső elköteleződésből fakadó szövetség” jelentéstartalommal kezd bírni a kifejezés, ahol ez az elköteleződés, illetve annak különböző problematikái jelennek meg a történetekben ábrázolt házasságok kapcsolatokban is (pl. Jer 2,2).²⁹³ Egészen izgalmas ezt az átalakulást egy olyan változatos kulturális környezetben elképzelni, ahol a sémi törzsi berendezkedés fokozatosan egy saját írásbeliséggel és ezzel együtt nemzeti identitással rendelkező államszervezetté válik, amelynek léte éppen a Jahvétól való elköteleződéstől függ. A babiloni fogság ideje, úgy tűnik, cezúraként jelenik meg a metafora értelmezési rendszerében. Ezékiel prófétára hivatkozva Gerlinde Baumann állapítja meg, hogy a nagyhatalmakkal kötött ideiglenes béke egy olyan új, dehonesztáló tartalmi vonatkozással toldja meg a „szövetség” metaforáját, amely szinte vállalhatatlanná teszi további használatát. Itt ugyanis megjelenik a nagyhatalmakkal kötött alternatív „antiszövetség” fogalma, amely az Úr és népe kapcsolatának áldásaival ellentétben a szomorú jövőre figyelmeztet, háborúk képét és a szétszakított népet és emberpárokat vizionálva, amelyben a metafora Isten következetességére, a vele folytatott játszma következményeire utal, megalkotva az „antiházasság” jelenségét is (Hóseás).²⁹⁴ A hasonlat úgy tűnik, a fogság idejére már konkrét tartalmak helyett inkább eszkatológiai síkon lesz értelmezhető, itt kerül elő az a régit leváltó „új szövetség” fogalma is (Jer 31,31), hogy végül az ézsaiási szövegekben a szövetség konkrét társadalmi vonatkozási keretei teljesen elmosódva és plasztikussá válva éljenek tovább (lásd többek között Ézs 62). Az Isten emberekkel kötött szövetsége és az emberek házasságok szövetségének metonímiája az intertestamentális időszakra szinte teljesen „kikopik” a használatból. A kifejezés etimológiai változásának aspektusából vizsgálja Jézus Sirák fiának könyvét és annak párkapcsolati aspektusait Ursula Rapp.²⁹⁵ Szerinte itt a férfi és a nő kapcsolata bár halványan még leképezi a „közös

²⁹² INSTONE-BREWER 2002; BAUMANN 2000.

²⁹³ INSTONE-BREWER 2002, 10–42. o.

²⁹⁴ BAUMANN 2000.

²⁹⁵ RAPP 2010.

bölcsességből” táplálkozó Isten–ember kapcsolatot, de úgy tűnik, a könyv már nélkülözi ennek a metaforának a „dinamizáló” spirituális többlettartalmait. Nagyon hasonló képet fest a „második templom” időszakának házasságatairól John J. Collins. Kutatásából úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a házasság kapcsolat inkább mint üzlet, mint a nem vagyoni javak egyik jelképe jelenik meg, legfeljebb valahogy úgy, mint az Isten előtt igazságban élő zsidó ember egyik „világi” ékessége.²⁹⁶ Collins észrevételei szerint a házasság ekkorra a tulajdonjog és az örökösödési jog célszerű és praktikus eszközévé válik. Így fogalmaz: „A házasság pragmatikus, szerződéses jellege a második templomi judaizmusban leginkább a válásra való könnyű készségben lesz nyilvánvaló”,²⁹⁷ amely erős megfogalmazásával együtt egészen izgalmas képet vázol e Jézushoz közeli korról, amelyben az házasságról szóló messiási üzenet megszólal. Ezt a feltételezést megerősítve Ursula Rapp²⁹⁸ is kihangsúlyozza, hogy ebben az időszakban jellemző módon tűnik fel egy olyan moralizáló, a társadalmi kisközösségek életét is meghatározó hangneme, melyben a deuterokanonikus szövegek szövetségi neutralizálódásával párhuzamban érezhetővé válik a házasság élet pragmatizálódása, célszerűvé és praktikussá válása is.²⁹⁹ A qumráni tekercsekre nézve Instone-Brewer szintén erre az eredményre jut, különösen a Damaszkuszi és a Templom tekercsek szövegi vizsgálatával. Szerinte miközben a nők jogai kiszélesednek, például az öröklés területén, a házasság intézményének jogi környezete egyre zártabb és szabályozottabb lesz.³⁰⁰ Eredményeiben felhívja a figyelmet arra is, hogy míg a házassági elválással kapcsolatos szabályozások egyre összetettebbek, maga a válás egyre könnyebbé vált, egyre kevesebb feltételhez köthetően valósulhatott meg, mind a férj, mind az asszony kezdeményezésére megtörténhetett (persze összehasonlítva ezeket egymással, közel sem ugyanolyan könnyedén).^{301, 302}

A metafora az Újszövetségben ismét a figyelem középpontjába kerül. Úgy tűnik, amikor Jézus Krisztust az evangéliumok az „új szövetség” letéteményesévé teszik (Lk 22,20.), ezzel pedig életet lehelnek a szövetséggel és néppel kapcsolatos metaforába „felélesztve” és dinamizálva azt, a metonímia „másik fele” is új életre kel.³⁰³ Így válik érthetővé, hogy miközben Jézus a törvény betöltésével

²⁹⁶ COLLINS 1997.

²⁹⁷ Uo. 149. o.

²⁹⁸ RAPP. 2010, 67. o.

²⁹⁹ Például ebben az időben jelennek meg azok a jogszokások, amelyek a házasság elválás esetén való vagyonelosztását szavatolják (az elhagyott asszony hozományát megsokszorozva kellett visszaadni).

³⁰⁰ INSTONE-BREWER 2002, 59. o.

³⁰¹ Uo. 72. o.

³⁰² Ezeknek a feltételeknek a lazulása Instone-Brewer szerint különösen érvényesek a diaszpórazsidóságra. Vö. INSTONE-BREWER 2002, 132. o.

³⁰³ Gerd Theissen ezzel kapcsolatban „Jézus szimbolikusan is felértékelte” alakjára hívja fel a figyelmet. Vö. THEISSEN 2006, 89–98. o.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

(Mt 5,17) tulajdonképpen a zsidóság „elpragmatizálódott” istenkapcsolatát akarja restaurálni, ugyanezt teszi a házassági kapcsolatokkal is, amikor a házassági (értsd: szövetségi) elválás tiltásáról beszél, és Isten országára hivatkozva az emberek kapcsolatait Isten dicsőségének primátusába igyekszik bevonni.³⁰⁴ Jézus tehát mindkét olvasatban a metafora mindkét jelentésének legerősebb tartalmi elemére, az elköteleződésre és a hűségre apellál (Vö. Mt 5,31–32; Mt 19,1–12).³⁰⁵ Ebben a kontextusban érthetővé válna az is, hogy Jézus, aki oly keveset beszél az emberi élet szexuális vonatkozásairól, miért annyira egyértelmű és radikális a házassági elválással kapcsolatban (Mt 10,1–12), például a hilléli rabbinikus iskola hellenizálódó,³⁰⁶ megengedő szellemiségével szemben.³⁰⁷

A szövetség metaforája tehát Jézusnál újra megelevenedik (Lk 22,20), véleményem szerint pedig ez érezhető a házassági elválással kapcsolatos igékben is, a szövetséget, a hűséget kiemelve pedig sokkal radikálisabban formálódik meg a metonímia párhuzama, mint eddig bármikor. Ezt a megerősítést Pál apostol is folytatja, amikor a házassági szövetséget új tartalmakkal egészíti ki a korinthusi levél tanúsága szerint (1Kor 7,7–17). Pál itt a házassági elválást már nemcsak a hűség–hűtlenség (paráznaság),³⁰⁸ hanem a hit–hitetlenség, vagyis nemcsak az egymáshoz tartozás, hanem a Krisztushoz tartozás sokkal zártabb mezőin is ábrázolja. Ahogy Somfai Béla írja: „A Krisztussal kialakított kapcsolat új tulajdonjogot teremt”,³⁰⁹ ahol (a hívő) keresztények már nemcsak egymáshoz, hanem Krisztushoz tartoznak.

A fentiek alapján összegezve elmondható, hogy a társadalom fogalmi meghatározottsága, fogalmi kultúrája és a szexuális kapcsolatok társadalmi és kulturális megjelenése között egyértelműen össze-

³⁰⁴ MÜHL 2007.

³⁰⁵ SCHREINER 2004.

³⁰⁶ Ennek a neutralizálódásnak ellenhatásaként jelenik meg a zsidó tradícióban a miszticizmus, amelynek legszebb példája a Halacha, amely virágkorát éppen ugyanazoknak a farizeusoknak köszönheti, akik a törvényhez való következetes ragaszkodás neutralitásának igényével léptek fel. Nem véletlen az sem, hogy a rabbinikus irodalomban két egymástól jelentősen eltérő irányzat jelenik meg a házasság és a házassági elválás tekintetében. Alapjában véve a házassági elválás továbbra is elsősorban a termékenységhez kötődik, de a Hillél-féle iskola a sammitánus iskolával ellentétben bizonyos engedményeket tesz. Deut 24,1-nek egyfajta „liberálisabb” értelmezésében a Hillél-iskola a válást megengedi nem generatív okokra való visszavezetéssel is. Mindezekről függetlenül a válás, különösen az asszonyokra nézve továbbra is hátrányos megkülönböztetéssel járt és szégyennek számított. Lásd BERGER 2006; BLESKE 1981.

³⁰⁷ BIRKHÖLZER 1997.

³⁰⁸ Ugyanilyen izgalmas a hűség – szövetség fogalompár ellentéte, a hűtlenség – paráznaság is, amelynek szemantikai változásai ugyanígy kézzelfoghatók a házassági kapcsolatok dimenzióiban. Anélkül, hogy részletesen is idéznénk ebből a kutatásból, érdemes megemlíteni, hogy az ószövetségi időben még jelen voltak a szexualitás (mai értelmezésünkben) szabadabb formái, például a prostitúció, ami, úgy tűnik, egyfajta szükségszerű hozzátartozója volt az ókori kultúrának. Az évszázadok alatt megjelenő fokozatos demonizáció folyamata világosan jelenik meg a זֶנֶן (zona) kifejezés szemantikai változásaiban, amely a királyság előtt még Zimmermann szerint egyedülálló (idegen) nőt jelentésében értelmezhető, később azonban már egyértelműen prostituáltat jelent. Nem csoda, hogy ez a meglehetősen dinamikus fogalmi változás és fogalmi sokszínűség hermeneutikai fejtörést is okozott évszázadokon keresztül, Alexandriai Didymustól, Luther Mártonn keresztül egészen napjainkig. Lásd még: ZIMMERMANN 2010; BITTER 1975.

³⁰⁹ SOMFAI 2003, 71. o.

függés fedezhető fel. Ez a meghatározottság egyben azt is jelenti, hogy a társadalom vagy a fogalomalkotás változásával a házasság fogalma és társadalmi vetülete is változik, és ez feltétlenül igaz a Biblia házasságképére is, ez az „evolúció” tehát a Bibliában különösen és fokozottan jelen van. A Biblia házassággal kapcsolatos megállapításai kulturálisan tehát nem homogén térben jelentek meg, hanem sokszínű, évezredekken keresztül változó plurális térben, amely a fogalomalkotási és értelmezési keretekre is rányomta bélyegét. Ebben a plurális térben ebből fakadóan nem beszélhetünk sem a szexualitás, sem a párkapcsolatok egységes, egyféle szempontú, kulturálisan homogén megközelíthezőségéről sem. Másik oldalról nézve azonban *ez az integrált kulturális megközelítés a Bibliát alapvetően teszi alkalmassá arra, hogy egy mai, pluralista, ugyanakkor integrativitásra törekvő kontextusban szólaljon meg, többféle megkülönböztetett helyzetet ábrázolva.* A keresztény biblikus szexuáletika interkulturális beágyazottságáról Somfai Béla így ír: „Az a tény, hogy [a Biblia – S. Z. A.] egy elmúlt világ kulturális feltevéseinek segítségével értelmezi az ember szexualitására vonatkozó kérdéseket, lehetővé teszi az »Írás« kultúrák korlátaitól szabaddá tett olvasását.”³¹⁰

1.8.1. Differenciálás biblikus teológiai térben

Somfai fenti megállapítása alapján, amely szerint éppen a Szentírás szexualitáshoz való sokszínű hozzáállása teheti szabaddá az olvasót a kultúrák korlátaitól, fel kell tennünk a kérdést, hogy akkor vajon hogyan is viszonyulhat a teológiai tanítás ehhez a sokszínűséghez. Mint láthattuk, a kortárs pedagógia válasza erre a problémára a pedagógiai differenciálás, amely különböző élethelyzeteket, adottságokat, de akár kulturális beágyazottságokat is igyekszik figyelembe venni. Az alábbiakban arra keresek választ, hogy vajon ez a differenciáló magatartás megfigyelhető-e a teológiában, egészen pontosan vajon ismerhetünk-e olyan biblikus tartalmakat, amelyek képessé tehetik erre a pedagógiai viszonyulásra a valláspedagógiát is, egészen pontosan annak kifejezetten szexuálpedagógiai vonatkozásaiban. Ennek demonstrálásához első lépésben a kereszténység legfőbb forrását, az evangéliumok szövegeit szeretném megidézni. Ennél a kérdésnél számomra nagyon izgalmas volt a Buji Ferenc által ábrázolt szexuáletika, amelyet a szerző a Jézus válásellenes és házasságellenes álláspontjának egymással való ütköztetésével ábrázol.³¹¹ Buji szerint ugyanis az a kettősség, amely a közvetlen tanítványi körnek tett, házassággal kapcsolatos házasságellenes kijelentései (Lk 15,26) és a kívülálló körnek szánt válásellenes megjegyzései, tehát közvetve a házasság megerősítésén fáradozó álláspontja (Mk 10,2–12) között áll fent, tulajdonképpen Jézus „kettős etikájának” jele, ahol a társadalmi etika és a tanítványoknak

³¹⁰ SOMFAI 2003.

³¹¹ BUJI 2001.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

szánt, követői, spirituális etika elválásáról van szó. Buji szerint tehát Jézus megkülönböztet Jézus felé jobban és kevésbé elkötelezetteket, de ezt a „sokféleséget” két egymástól módszerében és tartalmában is elválasztható pedagógiában fejti ki. Számomra kérdés azonban, hogy nem életképebb-e ennél egy olyan olvasat, ahol Jézus a válásellenes kijelentésével az írásokból a zsidók számára minden bizonnyal jól ismert, fent említett párhuzam dinamikáját akarja újra életre hívni, és felhívni a figyelmet a (mindkét olvasatban) pragmatizálódó szövetség veszélyére és visszasságaira? Jézus előhívó, kihívó, provokatív (*pro vocere* – ’előhívás’) etikájába mindenesetre beleillik ez az olvasat. A válással kapcsolatos szélsőséges tiltó kinyilatkoztatás ugyanis egy olyan társadalmi helyzetben, ahol a házassági elválás a férfiak könnyű, egyszerű, bevált és megszokott „ügylete” volt – amely egyébiránt legtöbbször elképzelhetetlenül nehéz élethelyzetbe hozta az elvált asszonyokat –, legalább annyira radikálisan hathatott, mint az a Buji által a házasságellenességgel kapcsolatban kiemelt, tanítványoknak szóló üzenet, amely arra buzdította őket, hogy a családjukat elhagyva az Emberfiát kövessék. Nem is beszélve arról, hogy ez a „fészekhagyás” bár a mai családcentrikus keresztény gondolkodásunk miatt skandalumként hathat, Jézus korában azonban teljesen ismert és bevett gyakorlat volt,³¹² kiegészítve továbbá azzal is, hogy Pál 1Kor 9,5-ben már újra családjuk közösségében ábrázolja az apostolokat.³¹³ Jézus véleményem szerint éppen nem kettős, hanem nagyon is egységes színvonalú etikai nyomást gyakorol az idegenekre, a farizeusokra és a tanítványokra, vagyis *ugyanazon pedagógiai elv szerint képes differenciáltan viszonyulni hozzájuk*. Ez a nyomás pedig abban egységes, hogy képes mindenkinek a maga sajátos etikai nívóját kihívás elé állítani (lásd a gazdag ifjú történetét Mk 10,17–22), amely ismételtlen a – csak ezúttal az etikai értelemben vett – pragmatikusságot akarja lehetetlenné tenni.³¹⁴ Ilyen értelemben mindkét kijelentés, a válás tiltása és a tanítványok radikális elhívása mind egy-egy erkölcsi magaslatot céloz meg: a férfitársadalom számára az „olcsó” házassági válás tiltásával ugyanúgy, mint a tanítványok elköteleződésének kizárólagos igényével. Véleményem szerint Jézus nem pusztán bizonyos rendszerek (például a zsidó jogszokások) felől közelíti meg az etikai kérdéseket, hanem a tanítványai élethelyzetébe belehelyezkedve, egzisztenciális és személyes módon ad hangot kritikus észrevételeinek, és állítja

³¹² THEISSEN 2006, 46–48. o.

³¹³ Már csak azért sem állhat fent ez a feszültség, amely Buji szerint a Jézus által a távoli tanítványoknak, szimpatizánsoknak javallt házasság és a tizenkettőnek javallt életmód között fennáll, mert egyes feltételezések szerint már az is kétséges, hogy Jézus egyáltalán pozitívan viszonyul-e a házasság intézményéhez. Dale B. Martin már a címében is provokatív *Familiar Idolatry and the Christian Case against Marriage* című cikkében a történeti Jézusra és a lukácsi, jánosi irodalomra tekintve emeli ki, hogy Jézus a család társadalmi rendszerét egyáltalán nem idealizálja, sőt bizonyos helyzetekben súlyosan kritizálja azt. MARTIN 2010, 418. o.

³¹⁴ A jézusi etika ilyen metodikája nem engedi az ember lelkiismeretét önmagától megelégedni és célszerűségbe sülyedni. A Jézust követők etikai megelégedése, az „elég jó kereszténység” csak az Atyától származó, Jézus Krisztuson keresztül valósággá váló kegyelem által érhető el (Jn 14,1–11).

kihívás, választás elé az adott személy etikai képességeit. A fenti félreértés gyökere talán abban van, hogy a személyes szinten körvonalazódó, egészen egzisztenciális döntésekben megvalósuló jézusi moráletikát nehezen lehet normákban, társadalmi igazságrendszerekben értelmezni. Azonban ahogyan azt Niederwimmer megállapítja, Jézus nem is akar törvényt (akár kettős törvényt) alkotni, hanem mindenkit egzisztenciálisan akar megszólítani és Istenhez emelni,³¹⁵ ezt a felemelést pedig a szexualitással vagy a párkapcsolati összefüggésben megjelenő, differenciáló szövegekben is megtalálhatjuk. A házasságtörő asszony története alapján (Jn 8,1–11) Ulrich Becker például a következő megállapítást teszi: „Ez a felmentés a lehető legvilágosabban és legradikálisabb módon fogalmazza meg az alapvető és korlátlan bűnbocsánatot, amelyet Jézus elhoz a világba.”³¹⁶ De ugyanez az egzisztenciális narratíva van jelen a samáriai asszony történetében is (Jn 4,5–43). Jézus, aki az evangélium szavai alapján jól ismeri ezeknek az asszonyoknak a párkapcsolati, szexuális vonatkozású problémáit, mégsem szándékozik a moralista hangján megszólalni. Pedig könnyen kritizálhatná a házassági elválás intézményének működését, kereshetné a hibát az asszonyokban, ezek helyett azonban éppen ellenkezőleg tesz: a megvetett, kitaszított büntudatos nőt Istenhez hívja, a samáriai asszonyt pedig ezen felül büszke „evangélistává” (sőt talán az első „evangélistává”) is teszi. Erről az egészen intenzív, a személyiség legmélyéig lehatoló, egzisztenciálisan differenciáló és nem a társadalmi viszonyok rendszerkritikájából kiinduló etikáról Joseph Ratzinger így ír: „Figyelembe kell vennünk [...] azt a struktúrát, ami először a Hegyi beszédben válik igazán karakteressé. A történelem folyamán már kanalizált, felhígított és szabályozott törvényt helyezi szembe Jézus az Isten teljes valóságában megjelenő feltétlen meghívásával; [...] hiszen a törvény az ő értelmezése szerint, az Isten akaratának totalitásától való menekülés lehetőségévé vált – mint a bokor, amely mögé Ádám rejtőzött, hogy Isten ne lássa őt, amikor megszólítja: »Ádám hol vagy?«”³¹⁷ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a társadalometikai megfontolások és „osztályzások” helyett Jézus inkább egzisztenciális viszonylatban és legtöbbször az Istennel való kapcsolat (szövetség!) viszonylatában és hasonlatosságában fogalmaz a szexualitásról, ideértve a házassági kapcsolatokat is. Ezek a kijelentések inkább indítanak önvizsgálatra és ezzel együtt önismeretre, míg a társadalmi viszonylatok kritikus vizsgálatára legfeljebb indirekt módon, az „újjászületett ember cselekvési etikájában” (Buji). A jézusi család- és házasságetika véleményem szerint tehát tartalmában megkülönböztet ugyan tanítványt, kívülállót, farizeust, ahogyan Buji Ferenc is állítja, de ez az etika a tanítás módszerében mégis teljesen egyöntetű, ugyanaz a pedagógiai elv van mögötte: mindenkit

³¹⁵ NIEDERWIMMER 1975, 39. o.

³¹⁶ BECKER 1963.

³¹⁷ RATZINGER 1969, 82. o.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

ugyanolyan provokatív módon „hív ki” saját etikai színvonaláról, komfortzónájából, így fejlesztve az elhívottak etikai ítéletalkotását, amely gyakorlatot nagyon is jól ismerjük a jézusi példázatok fordulatossá, meghökkentő történeti etikai világából.^{318, 319} A Jézusi radikális provokatív etika tehát tudott differenciáltan viszonyulni a farizeusokhoz, a kívülállókhoz és a tanítványokhoz, így feltehetőleg ezt a képességet mára sem veszítette el, így képes a mai plurális térben is megszólalni, differenciálva az üzenet egyes elemeit, azokat a más-más élethelyzetben lévő, különböző emberek egzisztenciális terébe helyezve Isten hívása, a tanítványi elhívás mindig és mindenkit dinamizáló ereje alapján. Jézus ezzel a radikális, provokatív, differenciáló etikával kívánja felhívni a figyelmet kapcsolataink rendezésére, amellyel a keresztény örökségbe, a teremtés eredeti „jóságába” akarja visszahelyezni az embert, kapcsolataival és szexualitásával együtt.

1.9. A szexualitás különös összetettsége, sokszínűsége és az arra adott differenciált válaszok a Corpus Paulinumban,³²⁰ főként az Első korinthusi levélben

A fenti problematikához hasonlóan a Corpus Paulinumban első látásra úgy tűnhet, hogy a szexualitásról és a házasság kapcsolatokról való keresztény tanítás sokféleségéből – amely igen fontos szerepet tölt be ezekben a szövegekben – valamilyen konkrét, szignifikánsan megjelenő jegyet vagy jellemzőt csupán nagyon erőltetetten emelhetnénk ki, sőt egyes vélemények szerint a fent említett szövegeknek egyáltalán nincs a szexualitással vagy a házassággal kapcsolatos egységes tanítása.³²¹ Pál leveleit, illetve a nevéhez valamilyen módon fűződő iratokat a szexualitás és a házasság szempontjából ma rendszeres kritika éri, többek között éppen sokféleségük és ebből fakadó nehéz értelmezésük miatt.³²² Úgy tűnik, hogy ebben a viszonylag szűk szegmensben, a Krisztus utáni első két évszázadban keletkezett keresztény gyülekezeti irodalomban többféle, olykor egymásnak teljesen ellentétes mondanivalójú tartalmak kapnak helyet. Ennek oka feltételezésem miatt maguknak a levelek címzettjeinek, vagyis a gyülekezeteknek a sokfélesége. Ebben a sokféleségben helyet kapnak a gyülekezeten belüli eszkatologikus várakozásban élő radikális csoportok, többé-kevésbé hellenizált zsidó csoportok és a pogány „szimpa-

³¹⁸ Bultmannra hivatkozik RICEOUR 1995.

³¹⁹ Bonhoeffer egyenesen így fogalmaz: „Nincs tehát kettős értéktábla, külön a keresztényeknek és külön a világnak, hanem Isten ígéje van, mely ugyanazt a hitet és engedelmességet követeli mindenkitől, és ugyanúgy érvényes minden emberre.” BONHOEFFER 2015, 222. o.

³²⁰ Bár külön kitérek és hivatkozom a páli és a deuteropáli levelekre és azok különbségeire, illetve meghatározottságaira, ez a megkülönböztetés nem akarja legitimitásuk szerint két osztályba sorolni ezeket a könyveket. A deuteropáli szövegek ugyanúgy használatban voltak a Krisztus utáni első századokban, mint a páli levelek, és ugyanúgy beszédesek az első századokban élt keresztények házassági viszonyrendszerére nézve, mint azok, amelyek a kutatók nézetei szerint valóban Pál apostol tollából származnak. Vö. ZIMMERMANN 2010.

³²¹ *Lexikon für Theologie und Kirche*, 470. o.

³²² KAMITSUKA 2010.

tizánsok” egyaránt. Mindezzel párhuzamosan és ezzel szoros összefüggésben a szövegekben főleg a szexualitással kapcsolatos teológia mentén álláspontom szerint szintén többféle megközelítést fedezhetünk fel. Ezek között azonban a szövegekben, akár egészen konkrétan Pál Első korinthusi levelében disszonanciákat is felfedezhetünk.

1. Kettősség és feszültség mutatkozik az eszkatológiai várakozásban élők a test szempontjait háttérbe szorító igyekezetének figyelembevétele és ezzel szemben a házasságra, a családi életre és ezzel együtt a szexualitásra is pozitív módon tekintő szemlélet között.
2. Másodszor kettősség és feszültség mutatkozik a patriarchális berendezkedéstől, egyfajta, a hiten és a Jézus Krisztushoz való kötődés központiségét előtérbe helyező felfogás és az ezzel párhuzamosan jelen lévő, a patriarchális rendszert támogató meghatározottság között.³²³

Ha ezekre a kettősségekre tekintünk, joggal merülhet fel bennük a kérdés: milyen etikai-pedagógiai elvek működnek ezekben az iratokban, amelyek ennyi mindent, sokszor látszólag ellentmondásba keveredve akarnak elmondani a szexualitásról? Az alfejezetben igyekszem rámutatni, hogy Pál apostol és a hozzá kapcsolódó szövegek komplikáltságukkal és különösen a szexualitáshoz és a házassághoz való viszonyuk sokféle értelmezési lehetőségével azt az egyszerű okot kívánják szolgálni, hogy *a jézusi üzenet a legkülönbözőbb tanítványi élethelyzetekben is érthetővé váljék, vagyis ennek a sokszínűségnek elsődleges célja a tanítás minél jobb differenciálásának elérése volt*. Ehhez az alábbiakban mint egységes művet elsőként az Első korinthusi levelet vizsgálom. Ennek oka, hogy ezekben a művekben a szexualitás nagyon összetett és komplex megközelítésével találkozunk, ugyanakkor a művek szerzőségi szempontból egységesnek tekinthetők, tehát feltételezhetően egyféle teológiai elv szerint készültek, ez pedig feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a szerzők sokféleségéből táplálkozó pluralizmust vagy egy eleve a sokszínűség kontextusában megjelent teológiát el tudjuk választani egymástól. Márpedig a Korinthusi levélre ez az utóbbi feltételezés tűnik helytállóbbnak. Cserhádi Sándor szavaival ebben a gyülekezetben egyszerre van jelen „a görögség vonzódása az érthetőhöz, egyúttal az értelem trónfosztása a misztikus elragadtatásban; a mulandó testiség lebecsülése, ugyanakkor a testiség korlátot nem ismerő kiélése”.³²⁴ Ez a sokszínűség, illetve az erre adott – feltételezéseim szerint e sokféleséget megkülönböztetni, de egységesen kezelni tudó – teológia az, amely felkeltette érdeklődésemet a levél iránt, és amelyet az alábbiakban részletesebben bemutatni igyekszem.

³²³ Különösen izgalmas ez az ellentét, ha a lukácsi szövegek nőképeivel hasonlítjuk össze ezeket a szövegeket. Vö. WALLACE 2010.

³²⁴ CSERHÁTI 2008, 46. o.

1.10. A páli szövegek megosztott (differenciáló?) figyelme

A páli szövegek testtel kapcsolatos teológiája egyrésztől figyelemmel van az első keresztények azon sajátosságára, amely Krisztus közeli eljövételében és az ebben való szilárd hitben gyökerezik, és amely a testi kapcsolatokat marginalizálja, ugyanakkor szintén figyelemmel van a döntően családcentrikus berendezkedésben élő gyülekezeti tagok iránt is. Pál apostol Jézus Krisztus visszatérését, hasonlóan keresztény kortársaihoz, elsősorban még az ő saját életében lezajló eseménynek képzelte el, és ahogyan ez a várakozás különös hatást gyakorolt az első keresztények életére, úgy Pál apostol teológiai gondolkodására is, mely a hozzá kapcsolódó, mindazonáltal minden bizonnyal később munkálkodó páli körben már csak nyomokban fedezhető fel.³²⁵ Pál apostol gondolkodásában is tetten érhető az a radikális szemlélet, amely ebben a túlspiritualizált légkörben igyekszik Jézus visszatérésére koncentrálni, és amely meghatározottság a mindennapi, például a szexualitáshoz való viszonyulásában is helyet kapott. Ez a spirituális radikalizmus – ideiglenessége és a „feltámadás” valós és erős bizonyossága miatti relativizálódottsága miatt – lebecsülte a test szerint való életet, helyette pedig az önmegtartóztatást, a Krisztusra való, teljes személyiséget kívánó összpontosítást helyezte. Itt váltak dominánssá azok a „lelki ajándékok”, amelyek által az ember a spirituális képességein, hitén keresztül uralkodni tud teste felett, és csupán amennyiben ez feltétlenül szükséges volt, lehetett és kellett ezeket az „eszközöket”, például a szexualitást a szeretetkapcsolataiba is bevonni.³²⁶ Az, hogy ez a radikalitás milyen szerepet kapott a kereszténység terjedésében, ma már egészen egyértelmű.³²⁷ Az viszont, hogy milyen összefüggéseket mutat ez a fajta radikalizmus a szexualitással, például Andrea Biernath tanulmányából válik elképzelhetővé.³²⁸ Szerinte a testiség értelmezése egyrésztől alávetett a zsidó gyökerű eszkatologikus várakozásoknak, másrészt a páli teológiában egészen új tartalmakkal gazdagodik, amit a Jézus-követő, a „már” és a „még” feszültiségében élő, annak szélsőségeiben mozgó etika jellemez, mely leginkább a korinthusi levelekben fedezhető fel. Ebben a radikalításban úgy tűnik, ha egyáltalán van is bármi helye az olyan társadalmi meghatározottságoknak, mint a házasság vagy a házasságkötés, azok messze másodlagosak a visszatérő Krisztus térben és időben (kronosz) megvalósuló királyságának ígérete mellett.³²⁹ Ebben a spirituális túlfűtöttségben jelenik meg az a fajta teológiai gondolkodás, amely a házasságot és a családot – mint azt 1Kor 7-ben olvashatjuk – marginalizáltan értelmezi, helyé-

³²⁵ MARTIN 2010.

³²⁶ ZIMMERMANN 2010.

³²⁷ THEISSEN 2006.

³²⁸ BIERNATH 2005, 28–38. o.

³²⁹ HEIDL 2017, 112. o.

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

re pedig az idealizált *ordo monogamorumot*³³⁰ helyezi. Talán erre a legjobb példa 1Kor 7,29–31: „Ezt pedig azért mondom, testvéreim, mert a hátralevő idő rövidre szabott. Ezután tehát azok is, akiknek van feleségük, úgy éljenek, mintha nem volna [...] mert e világ látható alakja elmúlik.” Ezt a feszültséget tehát a krisztusi radikalizmus és az eszkatologikus teológia tartja életben és „lebegteti” az első évszázadban. A páli teológia így egészen közel van a jézusi visszatérés izalmában élő csoporthoz, és figyelembe veszi annak gondolkodási sajátosságát.

Az eszkatológiai tartalmú, a szexualitástól és párkapcsolatokról való tartózkodásra utaló szemlélet mellett a korinthusi levélben azonban egyre több szó esik a gyülekezeteken belüli, főleg a házi gyülekezetekben megvalósuló szülői, családi szövetségi kapcsolatról, mely egy olyan szerepet kap a késői páli teológiában amelyben a testi szexualitás tulajdonképpen legitimmé válik, igaz, csak azokon a határokon belül, amíg a szeretetkapcsolat vagy a közösség, illetve a gyülekezet kárára nem megy. Erre a megközelítésre azért lehetett szükség, mert a gyülekezet eszkatológiai várakozásban élő csoportja mellett felbukkanhattak azok az igények is, amelyek a családi kapcsolatokba való visszarendezkedést szorgalmazták. Mindezzel együtt pedig a gyülekezetek hétköznapi életében is újra felbukkannak a házasság kapcsolat, a házasság és a szexualitás gyakorlati kérdései, amire az Első korinthusi levél a megszentelt közösség működési leírásával válaszol (pl. 1Kor 7,18). Az biztos, hogy az ehhez az értelmezéshez tartozó szövegekben Pál apostol bizonyos értelemben kiáll valamiféle jól szabályozott, Krisztusnak és az ő gyülekezetének alárendelt, megszentelt, az általa legalizált házasság keretein belül kanalizálódó szexualitásért, a fentiekhez képest ezek az értelmezések ugyanis egyértelműen legalizálják és bevonják a testi szexualitást a kapcsolat spirituális tartalmai közé. Egy új rend van tehát itt kibontakozóban, amelyre a páli szövegek leginkább az (élet)szentség fogalmát használják (többek között 1 Kor 7-ben is).³³¹ Ez a rend leginkább a külső elhívás és a belső elhatározás szövedékeként jön létre, amely az egyház később kialakuló rendjének (*ordo*) is szubsztanciális eleme.³³² Többek között ezt a véleményt képviseli Thomas Krüger is, aki szerint a testi szexualitás ezekben a szövegekben olyan eszköz, amely a párkapcsolat egyéb, akár testi vonatkozásait is spirituális dimenziókkal gazdagíthatja.³³³

³³⁰ MÜHL 2007, 231. o.

³³¹ CSERHÁTI 2008.

³³² MÜHL 2007.

³³³ KRÜGER 2006.

1.11. A kettősség lehetséges magyarázata: Pál differenciáló törekvései?

Az Első korinthusi levélben egy olyan igyekezetet vehetünk észre, amely a gyülekezet különböző rétegeihez megkülönböztetett módon tud szólni, ugyanakkor igyekszik ezt a kétféle beállítottságot közös platformra terelni. Egyfelől Pál érti a gyülekezet eszkatológiai várakozását, és feltehetően maga is együtt él ezzel, és vélhetően velük együtt csalódik a beteljesülés elmaradása miatt. Éppen ez az együttélés, ez a „közellépés” teszi lehetővé majd, hogy a csalódott Jézus-váró közösséget a „páli kör” lelkipáter kísérelje „ki tudja majd rántani” abból a krízisből, amely a visszatérésre való várakozás hiábavalóságából fakadt. Pál megtalálja azt a narratívát, amellyel a Jézus követőket „visszacsbíthatja” a világba – ahogyan Cserháti Sándor fogalmaz: „Ha ugyanis a világ Krisztusban teremtetett, akkor nemcsak az egyházban, hanem a világ területén is található keresztyének számára követendő példa.”³³⁴ Ebben az értelemben válik 1Kor 7 is jól olvashatóvá, ahol az eszkatologikus várakozások mellett már egy új Jézus közeli visszatérése nélküli új rend bontakozik ki. Mindemellett az a megközelítés, amely a házasságot újra eredeti társadalmi és intézményes kontextusába helyezi vissza, mégis új értelmet, többletet ad ennek a kapcsolati formának is. Ezt az olvasatot erősíti a fejezet 14. verse, ahol a megszentelődést mint a hitre jutás lelki tartalmainak összefoglaló folyamatát látjuk (vagy Pál apostol fogalmazásában Krisztushoz való tartozást), amelyben a házasság már igen komoly szerepet kap, sőt benne már az utódnemzés általi jövőbe tekintés is megjelenik: *„Mert a hitetlen férj meg van szentelve hívő felesége által, a hitetlen feleség pedig hívő férje által; különben gyermekeitek is tisztátalanok volnának, így azonban szentek.”* (1Kor 7,14)

A páli iratoknak ebben a vonulatában, a korinthusi levélben tehát már megelőlegezve (azután pedig például a Kolossé-levél házitábláiban tisztán manifesztálódva), a közeljövőről a jövőbe való tekintés kerül a gyülekezet fókuszába, és anélkül, hogy az eszkatológiai feszültség csökkenne, mindez egy gyülekezeti jellegű „eszkatológiai etikába” sűrűsödik, amely a gyülekezet különböző csoportjait képes integrálni,³³⁵ és amely azok párkapcsolati dimenzióit is meghatározza, mint a gyülekezet tagjainak természettől fogva adott és Krisztus által rendelt egységét. Hogy a páli szövegek, bibliai igehelyek mennyire jelentik a testi szerelem „megszentelődését” vagy jobb (az askézis) híján való kísértések elleni „gyógyírt”, továbbra is elég nehéz lenne pontosan eldönteni, mindenesetre valóban úgy tűnik, hogy a házasság és az azon belül megjelenő szexualitás a páli megszentelődésteológián keresztül fontos helyet kap az első keresztyének gyülekezeti életében. Úgy tűnik tehát, hogy a kezdeti radikális

³³⁴ CSERHÁTI 1978.³³⁵ BERNATH 2005.

IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

eszkatológiából egy alkalmazkodóbb, akár gyülekezetre szabott hangnem bontakozik ki, a pragmatikussá váló párkapcsolatokból pedig dinamikus, Krisztusban élő kapcsolatot, a kettő metszetéből pedig az „életszentség” páli fogalma. A korinthusi gyülekezetben egy olyan hellenista környezetben élő gyülekezetet láthatunk, amely egyfajta útkeresésben van, és ehhez pontos, az élet legfontosabb részleteig kiterjedő útmutatást kér és kap, melyben egyszerre érezhető az eszkatológiai remény utolsó cseppje és a hosszú távú berendezkedés első csírái, és a gyülekezet tagjaihoz közel lépni, őket megkülönböztetni képes, de róluk egységesen személyesen gondot viselni akaró apostol és apostoli kör jelenléte. Niederwimmer szerint a „még és már” feszültsége és az „apostoli gondoskodás” leginkább éppen abban érzékelhető, hogy a korinthusi levél teljes eszkatológiai szellemben, mégis tematizálva veszi végig a nemiség kérdéseit.³³⁶ Ezen a levélen keresztül ismerhetjük meg talán legteljesebben Pál kettős természetű, most már mondhatjuk, differenciált eszkatológiáját, mely a szexualitás vonatkozásában is érvényes. Egy olyan gyakorlatot, amelyet még egyfelől a mindenütt jelen lévő és az apostol által önmagára is kötelező érvényű aszkézis jellemez, de amelyet azonban az apostol a gyülekezet tagjaitól, az ő érdekükben már nem vár el, a páli kör pedig már kifejezetten nem is javasol.³³⁷ Másfelől pedig egy olyan tudatos és rendszerezett gyülekezeti etika is megszólal ugyanilyen erősen a szövegekből, amely részletesen szól a házasságon kívüli élet értékeiről, a házások egymáshoz való viszonyáról és azokról a kérdésekről is, amelyek egy „Krisztus teljhatalmú uralkodása nélküli” világban a szexualitásról felelősen gondolkodó keresztények kérdései lehetnek.³³⁸

Ez pedig a jézusi tanításnak olyan emberhez közel lépő értelmezése, amely a lehető legközelebbi kapcsolatban áll azzal, amit Jézus a differenciáló szeretetről tanít és mutat meg, sőt gyakorlati értelemben talán még annál is sokkal több, mint amiről az evangélisták Jézus ide vonatkozó, házasságot, szexualitást érintő nézeteivel kapcsolatban beszámolni tudtak.

1.12. Az Első korinthusi levél kettős viszonya a patriarchális társadalmi berendezkedéshez

A már többször említett és idézett, Pál apostolra és körére vonatkozó, a szexualitás témájában megjelent kortárs kritika egyik leggyakoribb eleme Pálnak és körének patriarchális beállítottsága. Ezek a szövegek a kritika szerint egyértelműen olyan patriarchális társadalmi berendezkedést és viszonyokat mutatnak be, amelyek azt a zsidó-keresztény közeget jellemezték, ahol az apostolok vagy Jézus is fel-

³³⁶ NIEDERWIMMER 1975.

³³⁷ BLESKE 1981.

³³⁸ NIEDERWIMMER 1975.

nőttek. Az a jézusi tanítványi kultúra, amely ezeket a patriarchális hagyományokat sokszor figyelmen kívül hagyta, és leginkább a jánosi tanítványi közösséghez volt köthető,³³⁹ e kritika szerint a páli kör életében nem játszott domináns szerepet, vagy addigra már el is tűnt.³⁴⁰ Kérdés számomra azonban, hogy ezek a szövegek mégis miért teszik le a voksukat ilyen egyértelműen e mellett a berendezkedés mellett, főleg ha Jézus kijelentéseire vagy az evangéliumok alapján (főleg a nőkkel kapcsolatos) ezzel sokszor vitatkozó magatartására gondolunk. Ez az a jézusi viszonyulás, amely nem a társadalmi viszonyokból indul ki, hanem „életre kelti a hitet”, és ez az életre keltés jellemzően kritikus a patriarchális viszonyokkal, ugyanúgy, mint a legtöbb megmerevedett, „embertelen” és nem konstruktív társadalmi viszonytal szemben. Ez a mentalitás tette lehetővé – csak hogy egyetlen példát kiemeljünk –, hogy a nők több helyzetben is apostolokká válhattak, férfiakat előzve meg, például Magdalai Mária vagy a samáriai asszony esetében. E helyett a megközelítés helyett azonban a páli szövegekben valóban olyan kijelentéseket találunk, amelyek a nőket egyértelműen másodrangúvá teszik a férfiakhoz képest (pl. 1Kor 11).³⁴¹ Vajon miért találkozhatunk a páli szövegekben olyan kijelentésekkel is, amelyek Jézussal ellentétben a patriarchális viszonyokat szélsőségesen preferálják, vajon mi lehet ennek a „pálfordulásnak” az oka? E visszatérés egyik lehetséges okával kapcsolatban Christine E. Gudorf így fogalmaz: „Ahogy az egyház feladta a reményt Jézus második eljövételére vonatkozóan, a nők azonnal vissza lettek utalva a társadalom és a család patriarchális keretei közé.”³⁴² Gudorf szerint a patriarchális viszonyok egyfajta „visszavonulási menekülő útvonalat” jelentenek tehát a páli teológiában. Ennek a zsidó értékrendhez való visszamenekülésnek az egyik esszenciális példája lehet 1Thessz 4,3–5, ahol a türelemre és a megszentelődésre való intés a zsidó fogalmi kultúrában teljesen „bejáratott” kifejezésekkel a pogány tisztátalan élettől való elhatárolódással és a tisztaságesszménnyel egészül ki.³⁴³

1.13. Lehetséges magyarázat: Pál differenciáló teológiája?

Létezhet azonban egy másik értelmezés is. Pál maga minden bizonnyal nagyon is jól ismerte a jézusi etika formabontó és társadalmi rendet felforgató rendjét, sőt az apostol megtérésekor maga is minden bizonnyal átéli ennek a nagyszerűségét és felemelő erejét, éppen ezért sok helyen meg is fogalmazza a szükségességét (Gal 3,27–29). Ugyanakkor a későbbi páli kör feltételezhetően a kereszténységnek a

³³⁹ GNILKA 2007.

³⁴⁰ KOCSIS 2010, 299. o.

³⁴¹ 1Tim 2,12–14: „A tanítást azonban az asszonynak nem engedem meg, sem azt, hogy a férfin uralkodjék, hanem legyen csendben. [...] nem Ádámot vezette félre a kísértő, hanem az asszonyt.”

³⁴² GUDORF 2010, 144. o.

³⁴³ SCHNELLE 2009.

patriarchális pogány világban való meggyökereztetéséhez nem a nemiség e radikális megközelítését választja, hanem első lépésként egyfajta akkodomációval próbálkozik, amelyben a kultúrákhoz való differenciált „nyelvtanulás” közepette a fokozatos asszimiláció helyett környezetét igyekszik saját álláspontja irányában megváltoztatni (1Kor 9,20–23). Somfai Béla szerint Pál és a páli kör „szerette volna [a Jézus-követők – S. Z. A.] magatartását összehangolni a többi közösség gyakorlatával”, ehhez az összhanghoz pedig Somfai szerint szükséges lehetett a társadalmi berendezkedésekhez való rugalmas hozzáállás.³⁴⁴ Ebben a folyamatban valóban helyet kap a patriarchális szemlélet, amely azonban fokozatosan kiegészül a patriarchális viszonyokat felülmúló Krisztushoz tartozás eszményével is. Somfai meglátásai alapján tehát a patriarchális társadalmi formák nemcsak egyfajta visszarendeződés következményei lehettek, hanem egy olyan kulturális adottság tudatos figyelembevételét jelentették, amely mind a zsidó, mind a hellén környezetben adott volt. Ebbe az adottságba helyezi el magát a korai kereszténység, ugyanakkor nem rejti véka alá azokat a kritikus szempontjait sem, amelyek ezt a társadalmi formát kritikusan közelítik meg, e gondolatok későbbi diszkurzív témaként való megjelölését is lehetővé téve ezen az úton. Pál e megfigyelés alapján tudatosan differenciál a szexualitásról való tanításában a jézusi üzenetek „társadalmi beilleszthetőségének”, „társadalmi emészthetőségének” szempontjából. A félreértések elkerülése végett: ez a hozzáállás nem azt jelenti, hogy Pál és köre az evangéliumok üzenetét szándékosan megváltoztatná, kisebbítené vagy saját szájíze szerint módosítaná, ahogyan néhány szélsőséges kritika ezt a lehetőséget is számba veszi.³⁴⁵ Álláspontom szerint szó sincs erről, különösen nem a már fent említett Galata levélből idézettekre nézve. Sokkal inkább azt jelenti, hogy Pál „kalkulált” azzal, hogy a jézusi üzenet társadalmi implementációja különböző közösségekben más és más módon, más és más idő alatt fog végbemenni, vagyis Pál tekintettel tudott lenni a különböző gyülekezetek társadalmi beágyazottságára (zsidónak zsidó, görögnek görög).

1.14. A szarx és a szóma megkülönböztetése a páli teológiában mint differenciáló eszköz?

Az antik világban elsősorban keleti, talán perzsa hatásra jelent meg az a dualisztikus szétválasztó gondolkodás, amely az „isteni”, „égi”, „jó” és a vele szembehelyezett „anyagi”, „földi”, „rossz” attribútumok elválasztását szorgalmazza, és ahol míg előbbi az „áldás” és a „szentség”, az utóbbi az „átok” és a „kárhozat” attribútumait hordozta magában.³⁴⁶ Ebben a felosztásban a testi szexualitás és a nemiség az

³⁴⁴ SOMFAI 2003, 73. o.

³⁴⁵ MARTIN 2010.

³⁴⁶ KARLE 2014.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

ember testi, tehát „bűnös” vetületében helyezkedett el, míg ezzel párhuzamosan a szellemi erők vagy pusztán a szexualitástól elzárkózó, azt nélkülöző és gyakran ezáltal az isteni erők felé törő erőfeszítések pedig az emberi élet „szent”, tehát „jó”, „isteni” jegyeit hordozták. Ezek a hatások, amelyek mind a zsidó hagyománytól, mind a görög szexuál- és testideáltól igen távol estek, a Jézus korabeli hellenista gondolkodásban mégis fokozatosan gyökeret vertek. Pál szexualitáshoz való viszonyának egyik másik sokat kritizált pontjához érünk így, mely szerint vélhetően ez a dualizmus szüremkedik be a szexualitás bibliai, „páli” értelmezésébe is, amikor a testről két, egymással viaskodó értelemben, „pneumáról” és vele szemben a „szarxról” beszél.³⁴⁷ Az egyik ilyen kritikus, Wanda Deifelt szerint a zsidóság szexualitáshoz való egyik megközelítése, amely Mózes első könyvéhez és az ősatyák korához köthető, és amely a szexualitásra mint „túlélő stratégiára” tekint (reprodukciós elvárás), illetve annak funkcióit mindig valami magasztos eszme alá rendeli, önkéntelenül is kiszolgáltatottá teszi a zsidóság és a korai kereszténység szexualitásról való gondolkodását a fenti dualizmusnak, és e két hatás főleg a késői zsidóság, korai kereszténység idejében intenzíven erősíteni kezdi egymást.³⁴⁸ Ha a kijelentés túlzónak is tűnik, hiszen bőségesen létezik a szexualitásnak pozitív ószövetségi olvasata is, valóban, ha pusztán az ősatyák korának szexualitáshoz való viszonyára tekintünk, helytálló lehet ez az interpretáció is. Ezáltal pedig valóban érthető lenne, hogy a fent említett időszakban minek köszönhetően jelentek meg és erősödtek fel azok a gondolatok a zsidóságban is, amelyekben a test és a szexualitás mint a testi lét egyik nagyon fontos aspektusa, negatív kontextusba kerültek volna, mely felfogás egyébként a zsidóságtól és a Jézus-követők álláspontjától (gondoljunk csak Jézus asztalközösségeire vagy test szerinti feltámadására) is egyaránt igen messze estek. Minden bizonnyal azonban a keleti tanokat befogadó és fokozatosan integráló hellén világ gondolkodása,³⁴⁹ illetve a térségben élő műveltebb réteg számára valóban világosabban és érthetőbben csengett a Pálhoz köthető kétféle testet, a „rossz” szarxot és a „jó” szómát megkülönböztető, azok dualizmusában megfogalmazott teológia,³⁵⁰ ahol előbbi azt a bűnös és gonosz testet mutatja be, amelyben a testi vágyak manifesztálódnak, a szómában pedig a megszentelődött, a teremtettség áldását hordozó és a feltámadott és feltámadó testet láttatja.³⁵¹ Nagy kérdés számomra azonban, hogy ez a megkülönböztetés valóban a perzsa-hellenista dualizmusból fakad-e, ahogyan azt Pál kritikusai állítják.³⁵² A páli kör szexualitáshoz való viszonyát ugyanis ma

³⁴⁷ MÜHLING 2012.

³⁴⁸ DEIFELT 2011, 58. o.

³⁴⁹ FOUCAULT 1996.

³⁵⁰ CSERHÁTI 2008.

³⁵¹ BULTMANN 2003.

³⁵² KARLE 2014.

rendkívül sok kritika éri, például hogy a szexualitás ebben az ő szempontjait figyelembe véve fokozatosan egy „szükséges rossz” válik, hogy szélsőséges megközelítésekben azután a kereszténység Pál által démonizálja a testet és vele az emberi kapcsolatok testi vonatkozásait.³⁵³ Valóban, ahogy Isolde Karle fogalmaz, Pál úgy gondol az emberre, mint „két emberfeletti hatalomnak kiszolgáltatott lény, akin vagy a bűn, vagy a keresztségen keresztül Jézus Krisztus üdvözítő hatalma uralkodik”,³⁵⁴ amely gondolatkör valóban a megerősödő dualista szemléletről árulkodik, amely pedig akár a test és a lélek kettéválásának veszélyét is hordozhatja. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy itt nem a lélek és a test szétválasztásáról, hanem a test önmagában való kettéválasztásáról van szó, hiszen a keresztény szemléletben főleg Jézus testi személyére nézve az első megoldás teljesen lehetetlen álláspont is lett volna. De akkor Pál vajon miért alkalmazza ezt a szétválasztást?

Álláspontom szerint nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az evangélium üzenetének a hellén világba való továbbításában a Corpus Paulinumnak milyen elképesztően fontos szerep jutott. Talán lehetséges lenne, hogy ez egy olyan tudatos választás, amely ügyesen igyekszik egy platformra terelni a hellenista és a zsidó-keresztény kultúrkör gondolkodását, mindkét szempontnak teret, értelmezési lehetőséget biztosítva? Cserháti Sándor szerint a test kettéválasztása egy „jó” és egy „rossz” testre működőképes képletnek bizonyulhatott Pál teológiában is az emberben dúló küzdelem³⁵⁵ reprezentációjára is. Ez a küzdelem, amely a fenti dualista olvasatban a test és a lélek között zajlott, ilyen módon átértelmezve jól olvasható és érthető fogalom lehetett a hellén körökben. Lehetséges lenne, hogy itt Pál apostol tanítói „nyelvtanulására” találunk bizonyítékot? Ebben a megközelítésben egy olyan teológia bontakozna ki előttünk, amely integrálni igyekszik a két gondolkodási stílust, olyan módon, hogy a jézusi üzenet mindkét szemszögből olvasható maradjon. A radikális jézusi etika és követésművészet és Jézus testtel kapcsolatos zavarba ejtő kijelentései (Jn 3,6) a testiséget magasztaló görög környezetben nemigen szólalhattak volna meg másképpen, hacsak nem ennek a dualizmusnak a szembeállító ellentétei segítségével. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a „páli kör” óvatos dualisztikus megfogalmazásában (Gal 5,16–26) és állandó ellensúlyozásaival (1Kor 3,16) mindig megpróbálta ezt a finom fogalmi kettősséget a lehető leginkább kontroll alatt tartani, ugyanakkor a lehető legjobban kiaknázni is, vagy Benyik György után még merészebben értelmezve, hogy egyik célja szerint

³⁵³ Egy rövid, mégis summás idézet ebből a kritikából: „What was notably lacking in Paul’s letter, was the warm faith shown by contemporary pagans and Jews that the sexual urge, although disorderly, was capable of socialization and ordered, even warm, expression within marriage. The dangers of porneia, of potential immortality brought about by sexual frustration, were allowed to hold the center of the stage. By this essentially negative, even alarmist, strategy, Paul left a fatal legacy to future ages.” BROWN 1989, 55. o.

³⁵⁴ KARLE 2014, 46. o.

³⁵⁵ CSERHÁTI 2008, 260–271. o.

1. A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexualpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

eljuttassa az evangélium üzenetét a platonista filozófiában jártas körökig.³⁵⁶ Mindenesetre meggondolandó, hogy ebben a környezetben feltételezhetően ez a megfogalmazás a szexualitással kapcsolatos jézusi parancsolatokat sokkal inkább érthetővé tette, az elsajátítást és az azonosulást segítette, mintsem ellenkezőleg.³⁵⁷ E feltételezés szerint a páli teológia tehát képes lehetett a nyelvhasználatában a kulturális beágyazottság tudatos figyelembe vételével differenciálni, például különböző nyelvi kódok használatával a teológiájának kifejtésében.

1.15. A sokféleség és a differenciálás módszertana az evangélikus hitoktatásban

A Magyarországi Evangélikus Egyház Katechetikai Bizottságának hivatalos anyagában a tanulók sokféleségéről és az ehhez kapcsolódó differenciálásról a következőket olvashatjuk: „Érzelmi nevelés, cselekvő keresztény életre nevelés, a lelki élet gyakorlásához szükséges nyelv elsajátítása, több szempont szerint (például kegyesség) differenciáló módon.”³⁵⁸

Ennek az elvnek a gyakorlati megjelenését leginkább azokból a 2014-től megjelentetett hittankönyvsorozatnak a tagjaiból ismerhetjük meg, amelyek ma a Magyarországi Evangélikus Egyház hivatalos középiskolai tankönyvei. Ebben az új sorozatban a négy évfolyamra egy-egy tankönyv jut, amelyekre egyszerre jellemző a tematikus megközelítés, a tanulókörzpontú gyakorlatorientáltság, a rövid, tömör teológiai főszövegek és a leckékhez választott adekvát bibliai igehelyek. A négy évfolyam hittankönyveire tekintve a szexualitás témája mindegyik kötetben megjelenik (5. táblázat), de kiemelten a 10. évfolyam foglalkozik ezzel a kérdéssel.

2. táblázat. A szexualpedagógiai tartalmak a középiskolai evangélikus hittankönyvekben

Évfolyam	Témakör	Téma	Igehelyek	Tartalom
9. évfolyam Keress!	Emberi kapcsolataim	Női tanítványok – egyenrangban?	Lk 10,38–42	Mária és Márta mint a gyülekezet vezetője, női tanítványság
	Társadalom	A család természetes közössége	Lk 15,11–32	Tékozló fiú, a család egykori és mai funkciói
		Férfiak és nők – irányít valaki valakit?	Lk 13,10-17	Férfi és női szerepek kontrasztja az evangéliumokban és a társadalomban

³⁵⁶ BENYIK 2009.

³⁵⁷ JOHNSON–JORDAN 2006.

³⁵⁸ Az MEE Katechetikai Bizottsága hivatalos anyagából.

10. évfolyam Láss!	Isten-én kapcsolat	Ígéret és utód	1Móz 15–21.	Utódnemzés, fajfenntartás, reprodukció az Ószövetségben, pátriárkák, mátriárkák
		Engedelmesség	1Móz 22,1–19	Engedelmesség és szülői hatalom
		Testvérharc	1Móz 25,19–34; 27	Testvérek a családban
	Társadalom – tízparancsolat	Ne ölj! Ne paráználkodj! Ne lopj!	2Móz 20,13–15	A szexualitás represszív viszonyait. A paráznaság fogalmának differenciálása
	Emberi kapcsolataim – párkapcsolat	Lehet jó, akit nem én választok?	1Móz 2,18	Párválasztás
		Amikor érdemes várni rá	1Móz 29	Párkapcsolati típusok. Intimitás
		Saját sorsának alakítója	Ruth könyve	A házasság bibliai kortörténete. Elköteleződés
		Házasság: van olyan, mint a méseben?	Dávid és feleségei	A házasság sokféle funkciója, fajtája, áldása és problematikája
		Vágy és vezeklés	2Sám 11–12	A szexuális vágy, szenvedély
		Az elég jó család	Kol 3,12–25	A keresztény család eszménye és többlete, a hozzá kapcsolódó feladatok
		Család, gyerek, ajándék	1Sám 1	Az élet csodája, születésszabályozás, abortusz, gyermekvállalás
		Házasság – kihívás	Mk 10,1-12	A házasság megőrzése, válás, válás a Bibliában
		Teljes élet egyedül	1Kor 7,17	Szándékos és nem szándékos egyedül-lét
		Mit üzen a testem? – testkép	Mt 6,22–23	A test teológiája, a test mint Isten ajándéka
		Szexualitás – Isten a hálósobában	Énekek éneke	Az emberi mint szexuális lény, szexuális fejlődés, szexuális öröm és örömszerzés
		Igazat mond a tükör? – énképek	1Kor 13,12	Test, testkép, gender, nem, szexus, szexuális irányultság, homoszexualitás

11. évfolyam Szólj!	Én-kérdés	Születés, kisgyermekkor	1Kor 13,11	Luther mint kisgyermek. A személyiség fejlődése a csecsemőkortól a gyermekkorig
	Teremtett világ	Az élet kezdetének etikai kérdései	Ézs 49,1	A fogantatás csodája, gyermekszületés, abortusz
12. évfolyam Remélj!	Én – emberek János evangéliumából	A samáriai asszony – találkozás a kút és az élet peremén	Jn 4,1–42	Nők és férfiak a társadalom peremén
		A magdalai Mária – az ismeretlenné vált apostolnő	Jn 20,11–18	Patriarchális világkép és jézusi szexuális ethosz, női lelkészek, női hivatások

Mint látható, mind a négy tankönyv különböző aspektusokból közelít a szexualitáshoz. A kilencedikes tankönyv (Keress!)³⁵⁹ a szexuális társadalmi szerepekhez, a tizenegyedikes (Szólj!)³⁶⁰ a személyiség és benne a pszichoszexualitás fejlődéséhez közelít Luther Márton személyiségének változásai és különböző életszakaszai tükrében. A tizenkettedikes tankönyv (Remélj!)³⁶¹ két, János evangéliumából vett szereplő segítségével közelít a jézus korabeli társadalom szexualitájához (samáriai asszony, Magdalai Mária). A tizedikes tankönyv (Láss!)³⁶² pedig három tematikusan felépített témakörben is érinti a szexualitás területét. Az Isten–én kapcsolat témájánál az ószövetségi ősatyák példáin és történeteinek keresztül mutatják be a szerzők az ószövetségi családmodelleket, azok működését és jellegzetességeit. A társadalomhoz fűzött témában a tízparancsolathoz kapcsolva jelenik meg a hatodik parancsolat magyarázata és a hozzá tartozó dogmatikai, etikai és kortörténeti ismeretek és kérdések. Végül az emberi kapcsolataim témában kerül elő egészen konkrétan a szexualitás témaköre tizenkét leckében a következő tartalmakra bonthatóan: párvalasztás, szerelem – önmegtartóztatás, intimitás, elköteleződés, vágy, házasság – család – gyermek, egyedüllét, test – testkép. Mint látható, ez utóbbi tankönyv külön is meglehetősen komplex módon közelít a szexualitás tágabban értelmezett mezőjéhez. Egyrészt teret ad a szexuális kommunikáció és kapcsolatok nagyon széles spektrumának bemutatásához, másrészt azokat biblikus, kortörténeti, etikai és dogmatikai háttérrel együtt ábrázolja. A tankönyvsorozaton belül speciálisan a tizedikes tankönyv három nagyobb témán belül – családmodellek, etikai normák (tízparancsolat), párkapcsolatok – foglalkozik a szexualitás témájával. Az egész sorozat,

³⁵⁹ BÉRES et al. 2017a.³⁶⁰ BÉRES et al. 2015b.³⁶¹ BÉRES et al. 2015c.³⁶² BÉRES et al. 2017b.

de ez a tankönyv különösen is épít a párkapcsolatok bibliai sokszínűségére,³⁶³ a párkapcsolatok kulturális sokszínűségére és mai sokféleségére is.³⁶⁴ Ezekben a leckékben a szerzők szeretnék felhívni a figyelmet a párkapcsolatok változatosságára, az azokban rejlő lehetőségekre és értékekre, azonban nem élnek értékítélettel, megadják a tanulóknak a differenciált azonosulás lehetőségét. Jó példák lehetnek erre a tizedikes tankönyvben lévő feladatok. A 2014-es kiadás „emberi kapcsolataim”³⁶⁵ blokkjának tizenkét leckéjében, ahol a szerzők a párkapcsolatok, házasság, szexualitás, testkép témáival foglalkoznak, többször találkozunk olyan feladatokkal, amelyek éppen a témához fűzött sokféle vélemény, reakció egymás mellé helyezésével igyekeznek diskurzív közegbe helyezni az adott lecke tartalmát. Ilyen például a válaszok leggyakoribb okának vélelmezése különböző felkínált lehetőségek között a 41. leckében vagy a 44. leckében magának a szexualitásnak a sokféleségére utaló feladat (válaszd ki a mondatot, amelyet a leginkább igaznak tartasz, beszélgetsetek a döntéseitekről stb.). Ez a differenciálás a tankönyvsorozat egyéb vonatkozásaiban is megtalálható; a tankönyvekhez tartozó tanári kézikönyvekben kifejezetten kiemelt státuszt élvez a differenciálásból kiinduló adaptív megközelítés lehetősége. Mint azt a szerzők megfogalmazzák, egyre inkább helyt kell adnunk azoknak a pedagógiai tapasztalatoknak és kutatásoknak, amelyek szerint a diákok tanulási folyamatában már csak az életkori adottságoknak megfelelően is sokkal jelentékenyebb hatása van a kortárs csoportnak, mint a tanári tekintélynek. Azokban a feladatokban, amelyek érzékenyebb témákat ölelnek fel, mint például hit, szerelem, házasság, szexualitás, nem mindig várható el, hogy a diákok egy felnőtt tekintélyszemély jelenlétében őszintén tudjanak beszélni, ami viszont a fent említett személyes átéléshez nélkülözhetetlen.³⁶⁶ A tanulók személyiségbeli adottságainak, kompetenciáinak figyelembe vétele tehát hangsúlyosan van jelen az evangélikus középiskolai tankönyvek módszertanában. Ehhez a gyakorlatban általában kiscsoportban működő hittanórák biztosíthatnak megfelelő környezetet.

Összességében tehát elmondható, hogy a katechetikai bizottság hivatalos anyagán túl is, amely pedagógiai céljai között a hitoktatás differenciált oktatását is kitűzi maga elé, a hitoktatáshoz kapcsolódó segédanyagokban is a sokszínűség és az ahhoz kapcsolódó differenciálás dominánsan jelenik meg a hazai magyar evangélikus hitoktatásban. A szexualitás témájához kapcsolódóan igazán kirívó a középiskolai tankönyvsorozat 10. osztályosoknak szóló tankönyve (Láss!) és az ahhoz tartozó tanári kézikönyv. Ez a tankönyv részletesen foglalkozik a szexualitás témájával, amelyet sokszínű jelenség-

³⁶³ BÉRES et al. 2017b, 89. o.

³⁶⁴ Uo. 108–109. o.

³⁶⁵ BÉRES et al. 2014, 85–110. o.

³⁶⁶ BÉRES et al. 2017c, 6. o.

ként mutat be, és amelyre tartalmában és feladataiban is a pedagógiai differenciálást segítő tartalma-
kat kínál.

2. Részösszefoglalás: A tanulók különböző természetes személyiségbeli adottságainak kortárs problematikája a szexuálpedagógiában – Az emberi szexualitás sokfélesége és az arra adható pedagógiai-teológiai válaszok

Ebben a fejezetben a tanulók személyiségbeli adottságainak figyelembevétele volt a kiindulópontom, melyet pedagógiai, teológiai és valláspedagógiai környezetben mutattam be. Mint látható volt, ennek a megközelítésnek ma kulmináló kérdése a sokféleség és a plurális kontextus, ezért azt vizsgáltam, milyen válaszok születtek és születhetnek a pedagógiai, szexuálpedagógiai, illetve teológiai térben erre a kérdésre. Mint arra igyekeztem rámutatni, az ember sokféleségéből, sokféle szexualitásából kiinduló plurális nézőpont nemcsak a pedagógiában vagy a dolgozat fő témájának választott komprehenzív szexuálpedagógiai megközelítésben, hanem teológiai értelemben is nagyon jól értelmezhető marad. A fejezetben igyekeztem arra is rámutatni, hogy a plurális nézőponton túl a pedagógiában és ezen belül a komprehenzív szexuálpedagógiában is megjelenik egy olyan differenciáló szemlélet, amely a sokszínűségekre nem mint megszüntetésre váró jelenségekre, hanem értékre tekint. Szerettem volna bemutatni, hogy ez a törekvés egyáltalán nem idegen a keresztény teológiától, annak olyan sarokpontjaiban, mint Jézus egzisztenciális mélységig menő, személyesen megszólító tanítása vagy Pál apostol teológiája. Véleményem szerint nagyon is jól megfigyelhető ez a differenciáló törekvés, amely tiszteletben tartja a sokféleséget, azt adottságként kezeli, és saját teológiáját a hallgatóságnak ezek szerint megkülönböztetve igyekszik kifejtetni. A differenciálás nem más, mint „nyelvtanulás”, amely a jobb hatékonyságú pedagógiához igyekszik olyan stratégiát alkalmazni, amely a tanuló ember „saját tanulói nyelvén” képes megszólalni. Erre a megközelítésre előfeltevésem és az azt követő elemzésem alapján Jézuson túl a Pál apostolhoz tartozó „Corpus Paulinum” szövegei is megfelelő példának bizonyultak, mert ezek a szövegek nagyon jól mutatják be az apostol és a hozzá tartozó kör differenciáló magatartását, amely Krisztus ügyét és a jézusi üzenetet képes volt úgy megtartani, hogy az különböző kultúrákban, élethelyzetekben is olvasható, érvényes és megélhető legyen. Meglátásom szerint pontosan ez a differenciáló magatartás tette lehetővé, hogy a jézusi ügy ne maradjon meg csupán egy kicsiny zárt zsidó karizmatikus közösség saját ügyének, hanem a világ üdvösségévé lehessen. Mint látható volt, mindezeket túl ugyanezeket a párhuzamokat az evangélikus egyház jelenleg hatályos szabályozóiban és pedagógiai anyagaiban is megtalálhatjuk. *Ezek alapján a sokféleségekre mint tanulói sajátosságokból kiinduló problematikára és a differenciáló magatartásra mint az erre az adott pedagógiai válaszra nézve*

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

megtalálni véltem azokat a pedagógiai-teológiai párhuzamokat, amelyek a szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének valláspedagógiai figyelembevételét indokoltá teszik.

3. A tanulót ért pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességek – hatalom és szabadság pedagógiai-teológiai kritikai megközelítésben

Pedagógiai értelemben a külső pedagógiai hatások alatt elsősorban olyan a társadalomból és még tágabban a kultúrából adódó, onnan eredeztethető impulzusokat értünk, amelyek a pedagógiai hatásgyakorlásnak azokat a motívumait írják le, amelyek a tanulón kívülről származnak és kapnak helyet a pedagógiai térben. Idetartoznak elsősorban azok a pedagógiai normák és a hozzájuk kapcsolódó tartalmak, amelyek a társadalom céljaiból táplálkoznak, mint például a pedagógiai hatásszervezés különböző szabályozókból kiinduló tartalmak, de ideérthetők a pedagógiai értékelésnek vagy kimeneteli céloknak való megfeleltetéshez és ellenőrzéshez kapcsolódó tartalmak is. Az alábbiakban azokat a jellegzetességeket szeretném bemutatni, amelyről ma a szexuálpedagógiai irodalom a tanulón kívülről eredeztethető hatásokból, illetve az azokhoz kapcsolódó jelenségekből felismer és kiemelten vizsgál.

3.1. Az emberi természet szabadsága kritikai megközelítésben

A kortárs szexuálpedagógiai irodalom egyik kiemelt és fő témája a tanuló szabadsága és a rá irányuló normatív, represszív hatások vizsgálata,³⁶⁷ éppen ezért ez lesz az a nagyobb témakör, amelynek különböző aspektusait bemutatni és elemezni kívánom az alábbiakban. Mint arról már több szó esett, a múlt század ötvenes–hatvanas éveikhez fűződik elsősorban az a kritikai nézőpont, amely a világháborúk után a hatalom és a szabadság kérdését vette górcső alá, és amely törekvés a kezdetektől szexuálkritikai felhangokkal is rendelkezett. Buda Béla szerint ebben a folyamatban is nagy szerepet játszott a pluralizmushoz köthető társadalmi átalakulás,³⁶⁸ ugyanis a társadalmi terek homogenitásának elvesztésével azok a normatív erők is sokszínűvé válnak, amelyek közös „határokként” segítették a társadalmi együttélést. Ezeknek a határköveknek a képlékennyé válásával azok egyre inkább a kritikus hozzáállás célpontjává váltak, például a szexualitás terén. Buda szerint a sokszínűvé váló világban több nagy ívű változás is zajlik egyszerre, de igazán látványos és mérvadó ezek között az a folyamat, *ahogy a közmorál megszabadul bizonyos, például a szexualitással kapcsolatos régebbi viselkedésszabályozó funkciótól, és helyükre újakat munkál ki,*³⁶⁹ mely munkához azonban szükséges ezeknek a funk-

³⁶⁷ Lásd többek között: ALLEN 2011; 2017, LEIMGRUBER 2011, NAURATH 2012a; 2012b.

³⁶⁸ BUDA 1972.

³⁶⁹ Uo. 153. o.

cióknak a felülvizsgálata, mérlegre tétele is. Szerinte a társadalom megpróbálja ezeket a változásokat és az új impulzusokat a morál szintjén önmagába integrálni és működőképpé tenni, de ez a munkája már nem mindig tud lépést tartani az együttélés és a technológia intenzív fejlődéséből adódó új helyzetekkel, ezért a korábbi viselkedésszabályzó funkciók kritikai célponttá válnak.³⁷⁰ A technológiai hatások konnotációi, például az infrastrukturális fejlődés által létrejött interkulturalitás és az ebből fakadó relativizálódás bizonytalanságot okoz, ami egyrészt morális értelemben *dezintegratív erőként van jelen a társadalomban, másrészt éppen a morállal, a társadalom viselkedésszabályzó funkcióival kapcsolatban álló tartalmakkal szembeni kritika megerősödik, és a társadalmi diskurzusok fókuszába az ezekhez való viszony, vagyis a társadalom normatív funkciói, ezen belül is például a hatalom és szabadság kérdése kerül.*

3.2. Az emberi szabadság és hatalom kérdése a pedagógiában

A fenti jelenség a múlt század közepére eszkalálódott Európában, az ebből a normatív kritikából táplálkozó eszmék pedig a pedagógiára óriási hatással voltak. Ennek oka, hogy a pedagógia alapbeállító-dása minden esetben alá-fölérendeltségi, tehát aszimmetrikus viszonyokat feltételez. Minden esetben, amikor tanárról és tanulóról mint információgazdáról és információszükséglettel rendelkező emberről beszélünk, kiegyenlítetlen viszonyról van szó, amely óhatatlanul is érzékennyé teszi ezt a diszciplínát a szabadság és a hatalomgyakorlás normatív kritikai kérdéseire. Így a kortárs diskurzusok kedvelt témái a tanulók önrendelkezésére és jogaira, a társadalom pedagógiai céljainak kritikájára, a tanári nevelési módszerek szabad megválasztására irányulnak.³⁷¹ A kritikai hozzáálláson túl megjelentek azok a nevelési koncepciók is, amelyek a normatív hangsúlyos, főleg a herbartiánus talajon álló pedagógiától teljesen elfordulni szerettek volna. Ezeket a hetvenes–nyolcvanas években megszülető, mára már többé-kevésbé egységes nevelési programmal rendelkező törekvéseket „anti-pedagógiai” mozgalomnak hívják.

Fő állításaik Zrinszky László gyűjtésében:

- a nevelés tevékenységének mint „ősi és alattomos” kihasználó attitűdjére való hivatkozás;
- annak a megállapítása, hogy a nevelés több kárt okoz, mint hasznot;
- annak az igénye, hogy biztosítani kell a jövő generáció „önmeghatározását”;
- annak megállapítása, hogy a nevelők a saját (neveltetésükben) elszenvedő traumákat továbbadják;

³⁷⁰ MITTERAUER 1984.

³⁷¹ KRON 1997.

- annak felismerése, hogy az ember önmeghatározó lény, ezt a jogát pedig gyermekként is gyakorolhatja.³⁷²

A hatalommal, szabadsággal kritikus megközelítések eredményeiből táplálkozó pedagógia ma Európában jószerével mindenhol megtalálható, kikristályosodott elemeit pedig széles körben használják a közoktatásban is (diákönkormányzatok, tanulói jogok intenzív szerepe, tanárok monitorizálása stb.). A pedagógia elméletében is gyökeret vertek az itt megjelenő tapasztalatok, megteremtve az ún. nyílt rendszereket, amelyek a tanulók szükségletei felől kiinduló pedagógiát feltételeznek vagy tesznek lehetővé, mert ahogyan azt M. Nádas Mária megfogalmazza, „a zárt oktatásban az oktatás távlati és aktuális célját, tartalmát, menetét [...] – szakmai illetékességéből adódóan – a pedagógus határozza meg [...], míg a nyílt oktatásban a célokhoz vezető út – figyelembe véve a [...] tanulók szükségleteit – többféle lehet.³⁷³ Mára tehát az iskola hatalomhoz, szabadsághoz való viszonyának elemzése, vizsgálata a pedagógia egyik kiemelt témája, így ennek a kutatásnak az eredményei ma a pedagógia tudományába és mindennapjaiba is bőven becsatornázottá váltak.³⁷⁴

3.3. Az emberi szabadság és hatalom kérdése a komprehenzív szexuálpedagógiában

A fent említett kontextus tehát az, amelyben leginkább értelmezhetővé válnak a különböző kortárs szexuálpedagógiai irányzatok, így a komprehenzív irányzat általános pedagógiai jellemzői és célkitűzései is, amelyek különös hangsúlyt fektetnek a tanuló szexuális önállóságára és a társadalom pedagógiába kanalizált normatív-represszív elvárásainak kritikus vizsgálatára. Ahogy arról már szó esett, a komprehenzív szexuálpedagógiai irányzatok közös jellemzője, hogy gyakorlatorientáltak,³⁷⁵ vagyis a szabadság és hatalom kérdését és kritikus megközelítését is általánosságban a pedagógiai „mindennapokban” folyó gyakorlat alapján fejtik ki, és mutatják be. Ezekben a megközelítésekben kiemelt szerepet játszik a gyermek, illetve a tanuló saját szexualitása, a tanterven kívüli események, vagyis a rejtett tantervben és a tanulók iskolai, de tanórán kívüli természetes, társközösségben helyet kapó és megvalósuló szexualitása, sokszor ellentétbe helyezve azokkal a kezdeményezésekkel, amelyek elsőrendben a társadalmi normák felől igyekeznek meghatározni a szexuálpedagógiai tartalmakat. A komprehenzív szexuálpedagógia képviselői (főleg a posztmodern feminista irányok) ezért olyan gyakorlati pedagógiai modelleket dolgoznak ki, amelyek például valós és intenzív jelenléttel a tanulók élethelyzetébe helyezkednek, és az ott jelen lévő és manifesztálódó problémákhoz nondirektív-

³⁷² ZRINSZKY 1994.

³⁷³ HUNYADI–M. NÁDASI 2000, 62., 68.o.

³⁷⁴ Például az iskolai szervezeti modellekben. Lásd SERFŐZŐ–SOMOGYI 2004.

³⁷⁵ STANGER–HALL–HALL 2011.

diskusszió eszközökkel³⁷⁶ (például etikai helyzetek dramatikus megjelenítésével, játékkal, művészeti, esztétikai megjelenítéssel járó projektekkel, ebből kiinduló eszmecserékkel, pedagógiai jelenléttel) közelednek. Ebből fakadóan a komprehenzív szexualpedagógia tanulásmélete kritikus a kizárólag a társadalmi normatív elvárásokat közlő értékközpontúsággal.³⁷⁷ Pedagógiai gyakorlatára összességében inkább olyan neveléscentrikus megközelítés jellemző, amelynek homlokterében a tanulók motivációs és önszabályzó funkciói vannak,³⁷⁸ ehhez azonban igyekszik indirekt, sőt sokszor kifejezetten nondirektív eszközökkel közelíteni, mely a tanulók saját aktív diskusszió jelenlétére és normaalkotó készségére apellál.³⁷⁹ A pedagógiai kommunikáció gyakorlatában ez a szabadság egy sokdimenziós, sokváltozós modellben manifesztálódik, amelyben hangsúlyos szerepet kap a pedagógia alanyától érkező információk többszintű becsatornázása (például önálló tanulásszervezés, reflexiók, visszacsatolások, feedback) a pedagógiai folyamatba.³⁸⁰ Ebben a pedagógus és a tanuló közötti, a pedagógiai gyakorlatra visszahatással lévő aktív, tehát nyílt és integratív kommunikáció jellemző, a munkamódszerére pedig a projektszerű, illetve kooperatív módszerek, amely nyitott a tanulók pedagógiai kommunikációra való spontán ráhatására.³⁸¹

3.4. A szabadság és a hatalom normatív problematikája a teológiában – teológiai antropológia

A Szentírásban folyamatosan találkozunk olyan jól azonosítható pontokkal, ahol a szabadság és a normák kérdése kihangsúlyozottan kerül elő. Ennek közhelyes példái a zsidó tisztasági szokások, amelyek azon túl, hogy a választott nép etnikai hovatartozására, vallási és kultikus elköteleződésére is egyértelműen utalnak, sokkal inkább praktikus okokból szolgálják Isten választott népét. A kóser ételek fogyasztásának szabályai (3Móz 11; 5Móz 14,1–21) nehezen lennének felfoghatók Isten represszív akarataként, viszont értelmezhetővé válnak a kor és a környezet infektológiai jelenségeinek ismeretében. Továbbmenve magának a Tízparancsolatnak is létezik olyan bevett értelmezése, amely nem a tiltás, hanem a felhasználó életben maradásának lehetősége felől értelmezi e szabálygyűjteményt.³⁸² Bonhoeffer ezt írja: „Isten parancsa *engedély*. Ebben különbözik minden emberi törvénytől, hogy ez a

³⁷⁶ ALLEN 2017a.

³⁷⁷ ALLEN 2011, 154–162. o.

³⁷⁸ WILDUNG HARRISON 2010, 285. o.

³⁷⁹ SENIOR–CHENHALL 2017.

³⁸⁰ ALLEN 2017a, 10–15. o.

³⁸¹ Uo. 9. o.

³⁸² *A Social Statement on Human Sexuality: Gift and Trust* (2009).

szabadságot parancsolja.”³⁸³ A „keskeny úton” való haladás teremti meg az akarattal, autonóm módon Isten mellett meghozott döntéseink lehetőségét is. A Biblia történetei újra és újra ezt a metódust hordozzák. Bizalmat kap az autonóm döntésre az „idegenből elhívott” Ábrahám (1Móz 12,1–10), a Bételnél a testvére elől menekülő Jákób (1Móz 28,10–22), a küldetését megkapó Jónás (Jón 1,1–2). Még az olyan történetekben is, mint az autonómiájától látszólag megfosztott Jóbé is, tisztán megvalósul ez a szabadság (Jób 27,1–10).³⁸⁴ Ennek a megközelítésnek a teológiai antropológiája az őstörténetben is megtalálható. A keresztény környezetben megvalósuló vagy szerveződő szexuális nevelés ma nagyon sokat hivatkozik az őstörténetre,³⁸⁵ általában leginkább a két teremtetéstörténet viszonylatában. Míg az elsőre, főleg a teremtés jósága (1Móz 1,31), a teremtő vágy pozitív fogalmai felől (1Móz 1,2) a liberális és a komprehenzív irányzatok hivatkoznak, a második teremtetéstörténetre leginkább a konzervatív irányzatok, például a férfi elsőségének (1Móz 2,20–23) vagy a házasság isteni rendjének alapjaként (1Móz 2,24). Érdekes módon ezekben az irodalmakban sokkal kevesebb figyelmet kap az a történet, amelynek központi üzenetében valóban a szexualitás játssza a kulcsszerepet, valamint az abból fakadó olyan, szabadsággal és hatalommal kapcsolatos nagyon fontos attribútumok, mint a bizalom és a szégyen fogalmai. 1Móz 2,25-ben található az a mondat, amely a bűneset „jelenetét” mindjárt egy teljesen kimondott szexuális utalással kezdi: *„Még mindketten meztelenek voltak: az ember és a felesége; de nem szégyellték magukat.”* A bűnbeesés története (1Móz 3.) a szexuális nevelés normatív kérdéseiben kulcsfontosságú lehet.³⁸⁶ Helmut Burkhardt szerint Ágoston álláspontjával szemben a szexualitás intenzív megjelenése a bűneset történetében azért ennyire látványos, mert a szexualitás Isten egyik legnagyobb és leglátványosabb ajándéka, a teremtetett ember egyik legerősebb meghatározottsága,³⁸⁷ a bűnbeesés tehát szerinte bár valóban szexuálisan erőteljesen meghatározott történet, azonban közel sem biztos, hogy csak az ágostoni nézőpontból (ahol a bűnbeesés és a testi vágy szinte egymás szinonimájává válnak) értelmezhető. A fa megléte, a gyümölcs készenléte, érettsége, elérhetősége ugyanis mind arra utalnak, hogy a bűn mint „opció” a teremtetett rend része. Nem valamiféle előirányzat, norma vagy represszió, csupán lehetőség, mint ilyen azonban relativizálja a teremtésben megvalósuló jóság egyetemességét és kizárólagosságát is. Ennek a döntésnek a kulcsa mindazonáltal nem Istennél van, hanem az embernél, még akkor is, ha a „kígyó” szándékosságát vagy

³⁸³ BONHOEFFER 2015, 138. o.

³⁸⁴ Sok zsidó és keresztény ember számára óriási vigasz, hogy Jób arra is bizalmat kap, hogy helyzetéért Istent hibáztassa és pereljen vele.

³⁸⁵ Többek között: LEIMGRUBER 2011; NAURATH 2012b, GUDORF 2010.

³⁸⁶ HÄRLE 2011.

³⁸⁷ BURKHARDT 2014.

valamiféle autonómiáját feltételezzük. A döntést tehát Isten az ember számára lehetővé tette, vagyis az embert minden teremtményével együtt nemcsak jónak, hanem velük ellentétben szabadnak is teremtette, a jó és a rossz közötti döntés lehetőségét már a jó és a rossz tudásának fájáról való evés előtt megelőlegezve számára. Az ember azonban saját szabadságát fel nem ismerve, a szabadság valami Istentől távoli illúziójától fűtötten bűnbe esik. Éppen ezért Burkhardt a bűnbeesést és a szégyent az individuumban kapcsolja össze, felhívva a figyelmet a szégyen, a kisebbségi érzés és a büntudat összefüggéseire.³⁸⁸ A távlati és a hamartológiai megközelítések számbavétele nélkül a történet három aspektusára szeretném felhívni a figyelmet:

- A szabadság csakis interszónális közegben lehet értelmezhető. Egyrészt a szabadság csak olyan keretekben válik valósággá, amelyeket kölcsönösen elfogadott kötelezettségek szegélyeznek és biztosítanak. Pusztán individuálisan nem lehet a szabadságot értelmezni, csak valamitől vagy valakitől lehet szabadnak lenni, tehát a szabadság leginkább „mint kommunikációs fogalom érthető meg”.³⁸⁹ A szabadság ebben a történetben a szeretet és a bizalom kommunikációja. Az Úr az emberrel való kommunikációját szeretné a szeretet szintjére emelni, ehhez azonban elköteleződés, az elköteleződéshez választás, a választáshoz pedig szabadság szükséges. A szabadság megadása tehát a szeretet kommunikációjából fakad, a szeretet alapfeltétele pedig a szabadság.³⁹⁰
- A teremtő Atya kiprovokálja az ember döntését. Szabadságot ad az embernek, és azt szeretné, ha az ember őt választaná és szeretné, ezzel azonban egyúttal kihívja az embert (pro vocere), befolyásolja őt normaalkotásában, értékfelfogásában pedig súlyos dilemmák közé helyezi. Bíz abban, hogy az értékek között választó ember méltó a szabadságra és a döntési helyzetben való helytállás lehetőségére.
- A döntésnek az ember felől, az ő kapcsolati mezőiben értelmezve lesz következménye. Ez a kapcsolati mezőben létrejött változás ugyanis nem csupán az Teremtő–ember relativitásban válik valósággá, hanem az emberi kapcsolatok általános minőségében, a kapcsolatok minden dimenziójában, így az emberek közötti szexualitásban is. A szexualitást a bűnbeesés előtt a meztelenséget is lehetővé tévő, mindent átjáró bizalom szabta meg (még Ágoston szerint is). A döntés ezt a meztelenséget, „színről színre látást” is lehetővé tévő bizalmat azonban megsemmisíti. A döntés következménye éppen ezért a bűnbeesés után a bizalomvesztés feletti, abból fakadó szégyen érzésében manifesztálódik, amelyet csak egy erős bizalmi kapcsolódás vagy a szabadság, esetleg e kettő együttesen állíthat helyre. A meztelenség és a bűn feletti megszégyenülést a történet szerint először az Atya akarja elhárítani, „jótékony elfedezése” által, visszahelyezve a szexualitást biztonságos, bizalmi funkciójába (felöltözteti az embert).

E fejtegetés kritikájaként persze megemlíthetjük, hogy az Atya azzal, hogy az embert szabadnak, ezáltal etikai meghatározottságú, ítélőképes lénynek teremti, a bukás lehetőségét is felkínálja számára. Az ember Istentől való etikai meghatározottságának legfőbb jellegzetessége a nagy parancsolatokhoz

³⁸⁸ Uo. 19. o.

³⁸⁹ RAGER–BRÜCK 2012.

³⁹⁰ PANNENBERG 2006, 27–29. o.

kötvéte ugyanis a szeretet, a szeretet azonban csak autonómiában tud kiteljesedni. Éppen ezért Markus Mühling szerint az emberi szeretetkapcsolatok keresztény olvasatban egy autonóm etikára vannak „beállítva”.³⁹¹ Azzal, hogy az Atya megbízza az ember ítéletalkotó képességében, a keresztény teológia szerint tulajdonképpen elveszíti az embert. Ez akkor azt jelentené, hogy az „Atya pedagógiájában” a felruházott autonómia és a megelőlegezett bizalom nem működőképesek? Amikor ezzel a kérdéssel szembesülünk, nem szabad elfelejtenünk, hogy a bűnbeesés története nélkül Isten üdvözítő terve sem lenne értelmezhető.³⁹² A tudattalan és naiv ember azért választaná Istent, mert nincs más választása, ez a választás pedig, úgy tűnik, éppen az Atya számára nem elfogadható lehetőség. Helyette sokkal inkább az a módszer, ahol a megelőlegezett bizalom és szabadság mellett ez az Atya adja az üdvtörténetben való tanulás szabadságát is (tankönyvvel!), amely életünk rossz, az Atyától eltávolító döntéseiben keresztül felébreszti a vágyat a hozzá való visszatérésre is. Ebben a dinamikában *tehát itt válnak igazán fontosá a normák, mint olyan mérföldkövek, amelyek az Istentől való távolság mérésében segítenek, így az ő felé való törekvésünk legfőbb tájékozódási pontjai lehetnek*. Ebben az olvasatban tehát az ember nemcsak szabadnak, autonómnak, etikai döntéshozatalában függetlennek, hanem alapvetően tanuló lénynek is teremtetett, akinek a tanulási folyamatához hozzátartozik a szabadság és a bukás lehetőségének veszélye is, ugyanakkor az Isten által adott normák, mint az eligazodás mértékei, a szabadság és a bizalom szépsége és adománya ugyanúgy.³⁹³

3.5. A szexualitás feletti repressziós erők (hatalom)teológiai reflexiói. A testi vágy felszabadítása és a test szexuális szabadsága és pozitív kontextusba helyeződése a teológiában

Fontos, hogy amikor a teológia szexuális értelemben vett szabadságról, hatalomkritikáról beszélünk, ne válasszuk el attól a társadalmi kontextustól, amely ezt a témát ma prezentálja számunkra. A következőkben azokból a teológiai munkából idézek, amelyek a fent idézett módon, a pluralizmus hatalomkritikai kontextusában keletkeztek, és attól nem elválaszthatók. Erre a teológiai irodalomra jellemző, hogy a kereszténység bőséges szexuális tradíciójából bizonyos tartalmakat kiemel, egyeseket – mint a szexuális önmegtartóztatás tradícióját – kritikus vizsgálat alá vet, és leginkább negatív kontextusban ábrázol, ezzel párhuzamosan pedig azokat a tartalmakat, amelyek a test iránt érdeklődőek, a testet és a testi szexualitást, főleg a szexualitással való önrendelkezést pozitív kontextusban ábrázolják, általában üdvözli. Ennek eredője a legutóbbi évtizedekben főleg a posztmodern feminista teológia,

³⁹¹ MÜHLING 2012, 132. o.

³⁹² PANNENBERG 2006.

³⁹³ Uo.

amely a „genderszexualitás” megállapításait az egyházi tudományos gondolkodás színterén is magává tette³⁹⁴ és tovább formálta, jelentős lépéseket téve a szexualitás területén gyakori kifejezések meghatározása, differenciálása és a szexualitásról szóló teológiai diskurzus életben tartása terén. Ennek a teológiai áramlatnak az egyik jelentős jellegzetessége az a részben foucault-diánus gyökerekkel rendelkező felfogás,³⁹⁵ amely egyes, szexualitással kapcsolatos biblikus kijelentéseket, mint a testet, szexualitást visszautasító vagy legalábbis háttérbe szorító, esetleg represszióban tartó teológiai tradíciót kritikai kontextusba ültetni, míg a testi szexualitást és olyan konnotációit, mint a vágy, rehabilitálni és pozitív keretek közé helyezni igyekszik. Ennek a felfogásnak a gyökerében azt a Foucault-t megelőző, de az ő műveiben összesűrűsödő és kikristályosodó felfogást kell látni, amely az egyház teológiai vonásait, illetve ahogy azt már érintettem, az egyház által beszélt szexuális nyelvet egy kifejezetten erős repressziós motívumként tartja számon.³⁹⁶ Bár Foucault nagyon óvatosan fogalmaz ezen a téren, az őrá direkt vagy indirekt módon hivatkozó kutatók megállapításait kifejezetten a keresztény egyházakkal szemben megfogalmazott kritikaként értelmezik. Ez a kritika ma azzal vádolja a keresztény egyházakat, hogy saját céljainál fogva az emberiség szexuális késztetéseit teológiai környezetbe helyezte, hogy ezáltal felettük kontrollt gyakorolni tudjon, például a szexuális önmeztartóztatás ideájának megalkotásával.³⁹⁷ A kortárs teológiai irodalmat olvasva e kritika szerint egészen úgy tűnik, hogy a szexuális késztetések, a vágy bűnné való nyilvánítása, illetve a testi szexualitás nagyon szűk mederben tartása első sorban nem biblikusan vagy teológiailag volt indokolt, hanem azért vált széles körűen elfogadott értelmezési keretté a keresztény egyházakban, hogy ezzel nyomást lehessen gyakorolni az emberre, aki ezekkel a borzasztóan erős késztetésekkel szemben vajmi kevés védekezőképességet mutatva először az egyház által definiált bűn fogságába, majd ezáltal az egyedüli kegyelmet gyakorló egyház csapdájába essen, amely álláspontot a teológia ma felülvizsgálni, átformálni igyekszik.³⁹⁸ Elfogadottságára és széles körű teológiai megjelenésére is tekintettel, mindenképpen érdemes ezzel a kritikával és az ebből fakadó teológiai revideálással részletesebben foglalkozni. Ezt a nagyobb témát az érthetőség és a jobb tagolhatóság miatt három külön részben tárgyalom.

A szexualitás „felszabadításának” teológiai törekvései:

1. Az (egyházi) hatalomnak mint a testi szexualitást represszió alatt tartó entitásnak a kritikus megközelítése. Ennek részeként pedig:

³⁹⁴ SCHÜSSLER FIORENZA 2011.

³⁹⁵ FOUCAULT 1996.

³⁹⁶ Uo.

³⁹⁷ LUTTERBACH 2014.

³⁹⁸ KAMITSUKA 2010.

IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

2. A vágy felszabadítása az ágostoni olvasat szerinti, az eredendő bűnnel való összemosása alól.³⁹⁹
3. A testi szexualitás felszabadítása, szentségének, örömszerző képességének és gyógyító képességének teológiai felfedezése.⁴⁰⁰

3.6. Az (egyházi) hatalom mint a testi szexualitást represszió alatt tartó entitás kritikus megközelítése

A foucault-diánus kritika tehát világosan beszél a szexualitás és a szexuális jellegű kapcsolatok hatalmi meghatározottságairól és dimenzióiról. A hatalom Foucault szerint állandó szimbiózisban van a szexualitással, ez a kapcsolódás pedig sajátos belső és külső dinamikákkal rendelkezik, a szexualitás társadalmi vonatkozásai szabályozást igényelnek, a társadalom pedig törvényeket rendel, jogokat oszt és nyomást gyakorol, ezzel pedig meghatározott és deklarált célok felé tereli a szexualitást és annak különböző megnyilvánulásait.⁴⁰¹ Másik aspektusból, intrapszichésen nézve e kölcsönös meghatározottságot, az ember eleve a szexualitás hatalma alatt álló lény, a törvények minőségétől, kulturális fejlettségtől, társadalmi szerkezettől függetlenül, melynek elsődleges okát a szexualitás természetében kell keresnünk, amely elválaszthatatlan a reprodukció mindenütt jelenlévő látványos és erős készítéseitől. A szexualitásától függő ember a reprodukció érdekében birtokolni akar, de ezt nem teheti meg korlátlanul, ez az aktivizáló és gátló, bátorító és tiltó kettősség pedig alapjaiban határozza meg a szexualitás belső és külső dinamikáit, úgy is mondhatnánk: „hatalmat gyakorol” az ember felett. Ez a kettősség, a „szabad–tilos” dualizmusa tehát meghatározza a szexualitás hatalommal való alapviszonyát, amely a pszichében a szexuális készetések dinamizáló erejében, és az incesz tiltások gátló funkcióiban, míg a közösségi térben a társadalmi berendezkedés alapelemeként funkcionáló „reprodukciós birtoklási rendszerben”⁴⁰² és a generativitás feletti kontrollban valósul meg. Mint látható, mind a belső, mind a külső folyamatokban nagy szerepet kap az a kontrolltevékenység, amely a szexualitás kereteit megszabja, bizonyos aspektusainak zöld lámpát, másoknak pirosat mutatva, mindig kétféle hatalom „örlésében” viaskodva, amelyet egyfelől az ösztöntevékenységek, készetések birtokló autonóm energiái, másrésről az incesz kapcsolatok, illetve szexuális tabuk féken tartó tiltásai jellemeznek. A szexua-

³⁹⁹ Többek között: JENSEN 2010.

⁴⁰⁰ MÉTRAL 1981.

⁴⁰¹ FOUCAULT 1996.

⁴⁰² Yuval-Davis a közösségi szexuális nyomásgyakorlást és az ebből kikristályosodó törvényeket a – patriarchális berendezkedésű kultúrákban eredendően a férfi tulajdonát képező – nők védelmén alapuló jelenségnek tartja, mely a reprodukció biztosítását szolgálta. Ez alapján nem tűnik véletlennek, hogy a legtöbb népénél, így például a zsidóság szexuális jogszokásaiban is, a nemiségi erkölcsöt érintő szabályok miért vonatkoznak sokkal erőteljesebben és sokkal súlyosabban a nőkre, mint a férfiakra. YUVAL-DAVIS 2005, 23. o.

litás tehát, ahogyan azt Foucault megfogalmazza, „végzetes kölcsönhatásban van a hatalommal”, és a kortárs kritikák szerint ebben a kiélezett viszonyban a vallás is jelentős szerepet kap, a szexualitás támogató és elfojtó energiái ugyanis itt is nagyon erősen manifesztálódnak.⁴⁰³

Annak megértéséhez, hogy a hatalom és a szexualitás sajátos viszonyába hogyan keveredik bele a vallás, egyáltalán nem biztos, hogy a hatalmát megerősíteni akaró középkori egyházszervezet kritikai felől kell közelítenünk. Ennek a megértéséhez sokkal inkább a szexualitás és a vallás fenomenológiai kapcsolatát kell megértenünk. Gerd van der Leeuw álláspontja szerint a vallás a lét és a létre törekvés tudatos kiterjesztéseként is értelmezhető, amely már nemcsak az ontológiai minőségre (többletre), hanem a rítuson keresztül a fizikai létezés megszerzésére, birtokbavételére is törekszik. Az ember ontológiai értelemben létre és a lét feletti hatalomra törekszik, fizikai értelemben viszont ennek egyik eszköze a saját reprodukivitása feletti kontrolltevékenység. Az ember azonban közel sem rendelkezik a reprodukciója feletti teljes felügyelet lehetőségével, nem tudja befolyásolni sem saját, sem utódja életképességét, egészségét, nemét, éppen ezért fordul a vallások „valóságot átszűrő”⁴⁰⁴ és hatalommal felruházó intézményéhez. „Hogy az életet birtokba vehesse, hogy a benne lévő lehetőséget elrabolhassa belőle, [a létezés – S. Z. A.] határozott magatartásba kell kényszeríteni.”⁴⁰⁵ Ebben a „határozott magatartásra való kényszerítésben” játszik meghatározott szerepet a kultusz, a létre való törekedés érthetően reproduktív funkciókkal is rendelkező aktusával végzetesen összekapcsolódva. Nem véletlen tehát Rebecca T. Alpert megállapítása, miszerint „a szexuális magatartás szabályozása a legtöbb vallási rendszer szignifikáns dimenziója”.⁴⁰⁶ Ugyanakkor ez a többszörös szűrő folyamat ki is szolgáltatja a szexualitás jelenségét a fenti szabályozó erőknek, a kultusznak és a kultuszi közösségnek.⁴⁰⁷ Ez a „transzcendentált” szexualitás ugyanis a kultuszi létben és a hozzá tartozó magatartási szabályokban és feltételekben (rítus) megtartja a szexualitás kettős, igenlő és gátló meghatározottságát, így a vallás mint autoritás hatalomgyakorló eszközeivel a szexualitás tekintetében egyszerre fel- szabadító és nyomást gyakoroló önálló autoritássá fejlődik.

Felszabadításról beszélhetünk azoknak a tevékenységeknek a kapcsán, amikor regulatív eszközeivel olyan szabályokat hoz, amelyek a szexualitáshoz kapcsolódó ösztönös és autonóm késztetéseket „megszentelik”, valamely jó cél érdekében hitelesítik és kanalizálják azokat (például a gyermeknemzésben). A másik oldalról a vallási autoritás nyomást is gyakorolhat a „nem kívánatos” szexualitásról

⁴⁰³ KÖRTNER 2012.

⁴⁰⁴ PANNENBERG 1983, 419–424. o.

⁴⁰⁵ LEEUW 2001, 298. o.

⁴⁰⁶ ALPERT 2010, 285. o.

⁴⁰⁷ FOUCAULT 1996.

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

szóló kinyilatkoztatásával, ellenőrző funkcióival pedig pressziót tud gyakorolni a részben autonóm szexuális késztetéseknél kitett hívei felett. Ismét nem hagyhatjuk figyelmen kívül Michael Foucault megállapításait, aki szerint a hatalom évszázadokon keresztül különböző, változatosan kimunkálódó – és talán egyre jobban kimunkált – nyelvi kódokon keresztül gyakorol befolyást a szexualitás felett.⁴⁰⁸ Meglátása szerint csak a középkori kereszténységtől kezdve a 17. századig fennálló, a szexualitás feletti kontrollt gyakorló három nagy explicit nyelvi kódból kettő az egyház saját nyelve volt, a kánonjog és a lelkipásztori gyakorlat, amelyek „diszkurzív létezésre kényszerítették a szexualitást”.⁴⁰⁹ A foucault-diánus kritika szerint ebben az erősödő „beszédkényszerben” a szexualitás maga egyre inkább a „kifejezések karanténjába” került, mellyel immár nem pusztán a vallás és a hozzá kapcsolódó rítus, hanem az egyház volt az, aki a saját konkrét vezetési, hatalmi és befolyásolási igényeit ezekkel az eszközökkel gyakorolta.⁴¹⁰ A szexuális nyomásgyakorlás antropológiai értelemben azonban – ezt a kritikát messze felülmúló módon – feltétlenül összefügg a vallások világával is, a fogalomalkotás differenciálódásával pedig a vallás „valóságot átszűrő intézménye” a tabukból szexuális törvényszerűségeket és kultuszt, a társadalom pedig kodifikációs munkájával társadalmi együttműködést és jogot hoz létre.^{411, 412}

A szexualitással kapcsolatos megszentelő és elítélő magatartással való nyomásgyakorlásnak Somfai Béla jezsuita kutató szerint a Bibliában külön felfedezhető sajátos nyelve van, amely a zsidóság és a kereszténység értékfelfogása szerint engedélyez és tilt, bátorít és nyomást gyakorol.⁴¹³ Somfai a „tisztaság–tisztátalanság” kifejezéseket emeli ki ennek a dinamikának az illusztrálásához, és ezt követi nyomon a különböző biblikus kontextusokban. Az ő megállapításai szerint a tisztaság hiánya és/vagy ellentéte mindig valamilyen kultikusan is jegyzett rendellenességet jelent; valamit, ami „helytelen”, vagyis szakrális értelemben „nem a helyén lévő”. Ugyanitt a „tisztaság” fogalma pedig mindig a kultikus rend felé mutató irányt jelöli.⁴¹⁴ Az ő biblikus kutatásainak eredményeit az alábbi táblázatban foglalom össze.

⁴⁰⁸ FOUCAULT 1996, 19–28. o.

⁴⁰⁹ Uo. 35. o.

⁴¹⁰ Uo. 38. o.

⁴¹¹ FUKUYAMA 2012.

⁴¹² A jogi normákban a szexualitásra vonatkozó szabályok éppen ezek miatt az összefüggések miatt hordoznak ma is burkolt kultikus jegyeket. DETTENHOFFER 2010.

⁴¹³ SOMFAI 2003.

⁴¹⁴ SOMFAI 2003, 24. o.

3. táblázat. Tisztaság és tisztátalanság előfordulásai, jelentései és represszív viszonylatuk Somfai Béla alapján

A tisztasághoz való viszony és annak változásai	Igehely	Következmény	Represszív viszonylat
„Sorvadásos”, életnedv elvesztésével járó tisztátalanság	3Móz 12 – női tisztulás, menstruáció 3Móz 13–14 – fekélyes betegségek tisztulása 3Móz 15 – egyéb, életnedv-vesztéssel járó tisztátalanság	Tisztulási eljárások	Az egyént nem terhelő szexuális vétkek
Helytelen szexuális cselekvéssel járó tisztátalanság, az egész nép előtt	3Móz 18,6–18 – incesz kapcsolatok tilalma 3Móz 18,19–21 – az életnedvekkel való nem helyes bánásmód tiltása	Tisztulási eljárások és/vagy büntetés	Az egyént terhelő szexuális vétkek
Szándékos tisztátalanság törvénytárgyassal	3Móz 20,11–21 – házasságtörés, vérfertőzés, szexuális konfúzió (keveredés), fajtalankodás	A közösségből való kitiltás, halálbüntetés	Az egyént terhelő és az egész népet veszélybe sodró szexuális bűnök
Jézus tisztasága	Mt 1 – Jézus genealógiája négy „nem tiszta” asszonyt sorol fel	Jézus a tisztasággal maga is kapcsolatban van	A szexuális tisztátalanság az Újszövetségben is meghatározza a represszív viszonylatokat
Jézus szerint a hagyományos tisztasági szabályoknak nincs meghatározó szerepe többé az istenkapcsolatban	Mk 7,14–19 – testi és lelki folyamatok elválasztása Mk 2,27 – a tiszta törvény és a tiszta szív elválasztása	A tisztátalanságnak „más” következményei vannak	A ószövetségi tisztasági törvények gyakorlatának relativizálódása
Jézus szerint a tisztaság nem társadalmi erény	Mt 9,20–22 – a vérfolyásos asszony meggyógyítása a hitéért Mt 19,1–13 – nem élt házasságban, de támogatta a teljes és hűséges szeretetkapcsolatokat	Jézus szerint a tisztaság belső értéként kell hogy működjön, ezért a következményük az Isten országában való részesülés vagy annak hiánya	A tisztasági törvények újraértelmezett belső törvénye és igazsága
Pál apostol megerősíti és „működésbe hozza” a jézusi tisztaság-etikát	1Kor 10,23–25 – a rituális tisztasághoz való téves ragaszkodás ellenségeskedést szül Róm 1,24 – a kapcsolatokat csak a teljes odaszánás teheti tisztává	A kapcsolatok a jézusi attitűd nélkül halottá válnak	A jézusi tisztaságesszmény társadalmi „megvalósíthatóságának” szabályai
Pál apostol sajátos tisztaságesszménye	1Kor 6,9 – porneia veszélye Róm 1,24 – epithümia veszélye 2Kor 12,21 – aslegia veszélye	Hibák, amelyek a közösségi kapcsolatokat gyengítik	A jézusi tisztaságesszmény „megvalósíthatóságának” belső akadályai

Somfai szerint az itt felsoroltak nem pusztán szexuális szabálygyűjteményként, a rituális tisztaság „sajátos foglalataként” értelmezhetők, hanem a közösség együttélésének és a személy belső életének

legfőbb közös szabályozóiként is.⁴¹⁵ Ez a két attribútum ugyanis, a szexuális tisztaság közösségi és individuális meghatározottsága, mint a táblázatban látható, a zsidó-keresztény kultúrkörben és annak szexualitás feletti kontrolltevékenységében igen erősen összekapcsolódik. Míg az Ószövetség narratíváiban az egyén tisztasága egyértelműen feltétele a közösségben való aktív részvétel lehetőségének, az Újszövetségben főleg Pál apostol az, aki újra előtérbe helyezi az individuális tisztátalanság közösségre való következményeit (1Kor 5,10–13),⁴¹⁶ hogy azután Ágoston teológiájában újra fontos szerepet játsszon.

3.7. A normatív kritika törekvései: a vágy felszabadítása az ágostoni olvasat szerinti, az eredendő bűnnel való összemosása alól

A kereszténység a szexualitással kapcsolatban nagyon sokféle hagyománnyal rendelkezik. Ezek közül a tradíciók közül némelyek az idők során valósággal eltűntek, például a szexuális önmeztartóztatás és önsanyargatás radikális életvitele és gyakorlatai,⁴¹⁷ mások szinte előzmények nélkül indultak virágzásnak, mint a család és a házasság keresztény eszményképe,⁴¹⁸ megint mások bizonyos korokban valamilyen okból népszerűségüket veszítették, hogy más korokban újra feléledjenek, mint a test szexualitásának hangsúlyozása.⁴¹⁹ Az egyik és talán legerősebb ezek közül az a hagyomány, amely a szexualitásban megjelenő vágy korlátozásával kapcsolatban szeretne elmondani valamit, főleg az ószövetségi törvényekre, az Apostolok cselekedeteire, Pál apostolra és a Jelenések könyvére, valamint az ókeresztény iratokra (pl. Alexandriai Kelemenre vagy Antiókhiai Ignácra) hivatkozva.⁴²⁰ A korai kereszténységtől kezdve a késő középkorig ez a megközelítés változó intenzitással ugyan, de folyamatosan jelen volt a szexualitásra vonatkozó keresztény tanításban, így természetesen annak pedagógiai megközelítésében is. Bár ez az álláspont elég erőteljesen képviselteti magát a kereszténység forrását jelentő biblikus irodalomban, például Pál apostolnál, meghatározó erejét mégsem a biblikus, hanem a középkori egyházatyák idején érte el. Úgy tűnik, ebből a tradícióból is Hippói (szent) Ágoston befolyása emelkedik ki a leghangsúlyosabban, egy olyan teológiával, amelyben a testiség, illetve a szexuális vágy és érintkezés, mint annak manifestációi, különleges és általában leminősítő jelentést kapnak.⁴²¹ Ágoston gondolkodására és teológiájára egy olyan dualista, talán

⁴¹⁵ SOMFAI 2003.

⁴¹⁶ CSERHÁTI 2008.

⁴¹⁷ HEUSSI 2000.

⁴¹⁸ BUDA 2003.

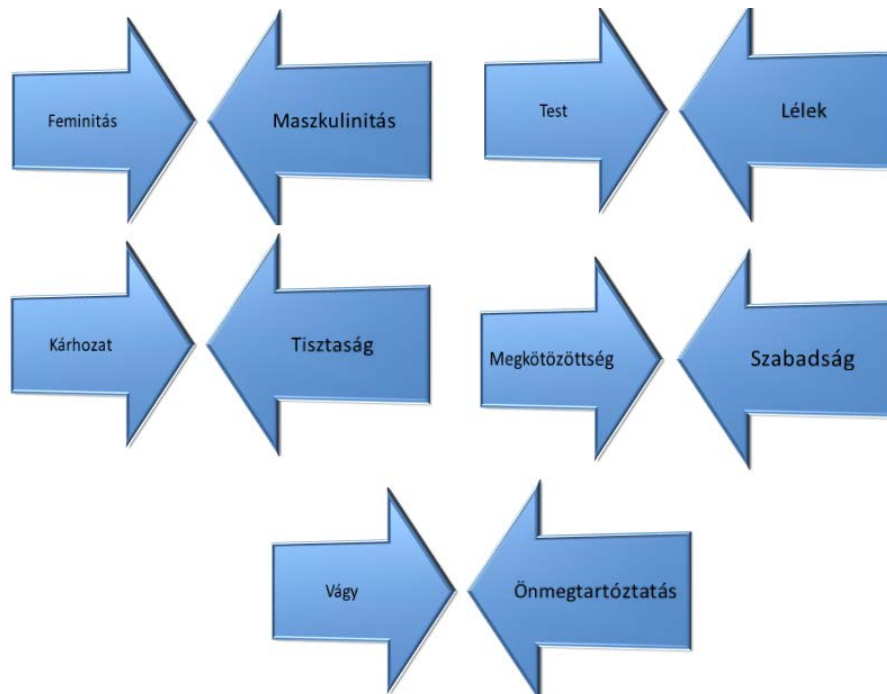
⁴¹⁹ KARLE 2014.

⁴²⁰ Vö. SOMFAI 2003; HEIDL 2017.

⁴²¹ VENEZT 1988.

manicheista gyökerű szemlélet jellemző, amely ellentétpárokba helyezi az emberi szexualitáshoz kapcsolódó különböző fogalmakat (9. ábra).⁴²²

9. ábra. Hippói Ágoston dualista, szétválasztó nézetei a szexualitással kapcsolatban

Ágoston álláspontja szerint a keresztény ember a természet és a kegyelem állapotának egyszerre, ugyanakkor szétválasztható módon van alávetve, méghozzá a teremtés-bűnbeesés-megváltás bibliai ontológiai törvényszerűségein keresztül. Míg előbbire, a természetre az Istentől eltávolító, az eredendő bűnnel öröklődő megkötözöttségek jellemzőek, utóbbira, a kegyelem állapotára azok az Istentől rendelt eszközök, amelyek azon túl, hogy a természet jelenségeinek oppozíciói, egyben a természeti meghatározottságra adható, Krisztus megváltásában gyökerező, és ott megtapasztalható dinamikus válaszok is. A kegyelem segítségével az eredendő bűn érvényessége, amely a testtől eredendő, és így természetesen a szexualitással öröklődik, és azzal elválaszthatatlan viszonyulásban van, *legyőzhető, de nem törölhető el*.⁴²³ A természet törvényeinek alárendelt személy így Isten által elnyerheti (a teremtettség után újra) a szabadság állapotát, mely azonban nem mentes a természet, például a „kéjvágyban való fogantatás” dolgaitól. Ágoston tanításának gyújtópontjában tehát az emberi bűnös természet áll, az a meghatározottság, amelyben a testi vágnak kitett és e test szerint élő embernek önmagától nincs

⁴²² SOMFAI 2003.

⁴²³ Vö. *De Civitate Dei* IV. XXI/XII.

IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

sem szabadsága, sem szabadulása. Ezzel az erővel szemben a szabadság és ezzel együtt az önmegtartóztatás (maszkulin) tisztaságára csak az Isten kegyelme tehet szabaddá, *feloldozva a vágy és a természet hatalma alól, de nem megszüntetve azt*.⁴²⁴ Vagyis míg a lélek megszabadulhat a kegyelemben a bűnből, a testi szexualitás Ágostonnál továbbra is az eltörölhetetlen eredendő bűn továbbadásának helye, azzal elválaszthatatlan egységet alkotva. Ez a fajta dualista, kettős szemlélet, amely a „természet” által meghatározott szexualitást alsóbbrendűnek, ezzel együtt pedig a házasságon belüli testi szexualitást és érzékiséget is károsnak és bűnnek tartotta, majd másfél évezreden át határozta meg a szexualitáshoz való viszonyt az euroatlanti gondolkodásban.⁴²⁵ John E. Thiel *Augustine on Eros, Desire and Sexuality* munkájában többször igyekszik ezt a felfogást különböző kontextusok alapján relativizálni, és rehabilitálni Ágoston dualizmusát, főleg a testi szexualitással kapcsolatos negatív beállítottságát. Egyrészt hivatkozik Ágoston korai műveire, amelyekre még egyszerre volt a jellemző a manicheizmus kétpólusú gondolkodása, ugyanakkor tartalmilag már éppen ennek a manicheista kettősségnek a kritikája is megjelent bennük. Thiel munkája alapján valóban megérthető, hogy a manicheista hatású sémák hogyan befolyásolták Ágostonnál a „szexuális testi vágy” megítélését, amelyen keresztül az egyenesen a „kísértő (sátán) munkája”-ként vált definiálhatóvá.⁴²⁶ Thiel azonban kiemeli: a szövegek „[itt már kifejezetten a *Vallomásokra* nézve – S. Z. A.) azon narratívájától elválva, amely a testi kívánságot bűnként írja le, [...] az Istenre való vágyódás láthatóan olyan erotizált képekben mutatkozik meg, amely egyszerre emeli a teremtményt a teremtő misztikus megdicsőülésébe, miközben az Isten iránti vágyat a személyiség legmélyére helyezi”.⁴²⁷ Thiel nézeteire reagálva a *Vallomásokban* valóban felfedezhetjük ezt a fajta „vágyódó”, „rajongó” hangnemet, ha azonban az olyan szisztematikus művekben vizsgáljuk mindezt, mint az *Isten városáról*, láthatjuk, hogy Ágoston, amikor rendszeres teológiai munkáról van szó, a testi szexualitást neutralizálni vagy még inkább dehonesztálni igyekszik. Ebben a műben például mikor még az ember az Istennek tetsző, neki imponáló, vele „egységben lévő” és „paradicsomi” minőségében van jelen a bűnbeesés előtti pillanatokban, a testi vágy egész egyszerűen *nincs ott* vele. Egy meglehetősen „színes” leírás után olvashatjuk az *Isten városáról* című művében: „Ha pedig a test némelyeknek, noha romlandó testben élnek le nyomorúságos életüket, többféle mozdulatot és érzést illetően olyan csodálatosan engedelmeskedik, akkor miért nem hisszük, hogy az engedetlenség vétke és a romlottság megbüntetése előtt a gyermeknemzésnél az ember testrészei minden

⁴²⁴ EIBACH 1996, 68. o.

⁴²⁵ Szentháromságtanában Ágoston a korában kedvelt „Atya – Fiú – Szentlélek családi modellt” is határozottan visszautasítja, többek között éppen annak a vágygal való konnotációi miatt. Vö. AUGUSTINUS 1985.

⁴²⁶ THIEL 2010, 79. o.

⁴²⁷ Uo. 81. o.

kéjvágytól mentesen engedelmeskedtek az akaratnak?”⁴²⁸ Mint láthatjuk, itt a testi szexualitás teológiája tulajdonképpen a vágy és a kéj negligálására törekszik, gyakorlata is abban nyilvánul meg. Mindezenetre igen izgalmas kérdés, hogy a testi szexualitás és a vágy (és persze a gyönyör) e kettéválasztása, amely Ágostonnál újra és újra előkerül,⁴²⁹ mennyire életszerű? Thiel véleményével szemben több, általam idézett kutató^{430, 431} úgy látja, hogy Ágoston munkáiban és teológiájában a nemi vágy mint pozitív erő vagy dinamika egyáltalán nem jelenik meg. Nem véletlen tehát, hogy sok, szexualitással kapcsolatos ma megjelenő keresztény kritikai munka célkeresztjében – amelyek közül többnek nem titkolt célja éppen a szexuális vágy valamiféle rehabilitálása – Ágoston és gondolatai állnak, azok a gondolatok, amelyek e kritika szerint a házasság kapcsolatának a testi szexuális vonatkozását pusztán a fajfenntartás kínos eszközének írják le, a kéjt, örömet és a hozzájuk tartozó testi vágyat pedig háttérbe szorítják és degradálják, sőt azt *bűnként definiálva súlyos repressziós erőként használták az egyház életében*. Az egyik olyan kifejezés tehát, amely igen reprezentált módon jelenik meg ma a teológiai irodalomban főleg angol nyelvterületen a posztmodern feminista szexuálteológia rehabilitációs törekvéseiben a „vágy” (desire). Az a megközelítés, amely ennek a fogalomnak a rehabilitálását tűzte ki céljául, amint látni fogjuk, a ma szintén rendkívül népszerű teremtésteológia eredményeiből táplálkozik, és biblikus megközelítésében a teremtés folyamataiból azokat a motívumokat emeli ki, amelyekben a teremtetett világ, benne természetesen elsősorban az emberrel, Isten jó és nemes, belső (intrinzik) szükségletéből, vagyis „igenlő vágyából” jön létre. A teremtő szándék e szerint az olvasat szerint nem egyfajta neutrális akarat, hanem intenzív és megkülönböztetett szerepet játszik benne „Isten vágya”, amely a teremtő aktusban a világra és az emberre irányul. Laurie A. Jungling így ír erről: „[A teremtő – S. Z. A.] Isten esszenciálisan csakis kapcsolatban határozható meg. Isten a saját szentháromsági kapcsolata analógiájára teremti meg a kapcsolatban kibontakozó világot, amely ugyanazt a teljes szeretetet hordozza, ideértve a szenvedélyes szeretetet is, ami Isten belső kapcsolatait is működőképessé teszi. Isten szenvedélyesen kívánja (passionately desire) ezeket a kapcsolatokat, az önmagán

⁴²⁸ *De Civitate Dei* III. XIV/XXIV.

⁴²⁹ *De Civitate Dei* I. XIV/XXIV; V/XX.

⁴³⁰ Judith Plaskow, Audre Lorde, Carter Heyward, Michel Foucault, Lousia Allen és Isolde Karle.

⁴³¹ Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ennek az olvasatnak Ágostonnál nemcsak önéletrajzi oka, hanem teológiai célja is lehet. Heidl György idézi Ágoston egy gondolatát, amelyben a vágy és az ahhoz kapcsolódó kapcsolati formák radikális elítélése mellett megjelenik ez utóbbi gondolat is: „Gyűlöljük tehát az ideiglenes kötelékeket, ha az örökkévalóság szeretete tüzel bennünket. Úgy szeresse az ember felebarátját, mint önmagát! De önmagában senki sem apa vagy fiú vagy sógor vagy hasonló, hanem csupán ember. Aki tehát úgy szeret valakit, mint önmagát, annak azt kell szeretnie a másokban, ami benne a valódi önmaga.” Ebből a gondolatból minden kritika ellenére az ágostoni szexuálteológiának azt a törekvését is láthatjuk, amely éppen a szexuális szerepek között megbúvó, vágy nélkül, önmegtartóztatásból is szerethető embert szeretné megtalálni magának, vagyis a felebaráti szeretet könnyebb teljesíthetősége áll fókuszában. Ágostont idézi HEIDL 2017, 49. o.

IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

belül való és az önmagán kívül helyezett területeken egyaránt. [...] Isten tehát ezzel a kapcsolati természetével ma is teremt, és az emberi kapcsolatokat is saját isteni szenvedélyes szeretetével (erotic love) termékenyíti meg.”⁴³² Ez a „ki nem alvó vágy”, amely a teremtésben Istent folyamatosan jellemzi, egészen mélyen egybevág az ember antropológiai vonásaival. Wolfhart Pannenberg az ember „áterotizált”, vagyis a vágygal átfestett, kiteljesedésre törekvő világképéről beszél, végső és egybeforrt összhanggal az emberi test biológiailag is permanens vágyával, amely nincs kiszolgáltatva más teremtményekhez hasonlóan az évszakos vagy egyéb periodikus körforgásnak. Szerinte éppen ez az „állandó vágy” az, amely az összekapcsolódott életközösségeket, a házasságot, a hosszú utódgondozást, és végső soron a társadalmak létrejöttét is lehetővé teszi.⁴³³

A fogalom rehabilitálási kísérletének másik biblikus terepe természetesen az Éneke énekének teológiai újrafelfedezése. Ez a könyv, amely a történeti és tanítói művek sűrűjében legfeljebb a Zsoltárok könyvével mutat bármiféle hasonlatosságot, évszázadokon keresztül úgy volt számon tartva, hogy a kánonban való helyét csupán szimbolikus megközelítése teszi akceptálhatóvá, mely ilyen módon illeszkedik be a nép és Istenének nagy hasonlatrendszerébe.⁴³⁴ Ennek a szkepticizmusnak talán az az egyik oka, hogy a könyv egyértelműen és nyíltan beszél a szexuális vágyról, ugyanakkor érdekes, hogy ennek ellenére éppen ez a tulajdonsága az, amely teológiai értelemben is olvashatóvá teszi. Walter Brueggemann emeli ki a könyvvel kapcsolatban: „A vágy e dimenziója tette lehetővé Salamon erotikus verseinek olvasatát, mint egy tükrözését az érzelmi elkötelezettségnek Jahve és Izrael között.”⁴³⁵ A minden bizonnyal szertartási és lakodalmi énekek és szövegek eme folyondárja⁴³⁶ az ember szexualitásáról mint Isten előtt is felértékelt jelenségről szól. Mint ahogyan arra Judith Plaskow felhívja a figyelmet, megtévesztő lehet, hogy ma az Énekek Énekét valamiféle „ellenpéldaként” használja a feminista kritizmus. Állítása szerint az a felfogás, amely ilyen módon „kivételnek” tekinti ezt a könyvet, alapvetően figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy „szó sincs arról, hogy a judaizmus elveszítette volna a közösség szexuális természetét”,⁴³⁷ sőt a rabbinikus irodalom bőven hivatkozik a szexualitás zsidóságon belüli „energetizáló” erejére. A szexualitás eme energetizáló hatása azonban össze kellett hogy kapcsolódjon, jobban mondva hatékonyan kellett hogy becsatornázódjon a közösségbe. Éppen ezt a becsatornázódást, a „szexuális energiának a közösség érdekében való legcélszerűbb kinyerését”

⁴³² JUNGLING 2010, 222–223. o.

⁴³³ PANNENBERG 1983.

⁴³⁴ ZERGI, 1995.

⁴³⁵ BRUEGGEMANN 2012, 518. o.

⁴³⁶ SOGGIN, 1999, 420. o.

⁴³⁷ PLASKOW 1991, 314. o.

teszik lehetővé Plaskow álláspontja szerint a Midrás és a törvény szexualitással kapcsolatos megfogalmazásai is. Szerinte ha a közösség energiái ugyanis ennyire erősen erotikus meghatározottságokat mutatnak, nincs garancia arra, hogy ezek az energiák ne törjenek ki a törvényes kötelékek és a közösség megszentelő képessége alól. A törvény körül feszülő, szigorúnak tűnő kerítés szükségesnek látszik, ha a szexuális magatartás ilyen fokon tanúskodik a szexuális energiákról.⁴³⁸ Az Énekek énekét tehát éppen hogy nem egy bizonyos tradíció, mondjuk a kereszténység Ágostonra visszamenő, a testi vágyat visszautasító teológiájának „ellenpárjaként” lehet csupán beállítani, hanem éppen ellenkezőleg, a szexualitáshoz kapcsolódó törvényeknek és represszióknak a kiindulópontjául. Mint arra feljebb rámutattam, a törvények (és normák) nem csak a hatalomkritika olcsó céltáblái lehetnek, hiszen éppen azokat a feltételeket adják meg, amelyek Isten erőforrásokban bővelkedő világát működésben tarthatják, mint valamiféle „használati útmutatók”. Ebben a kontextusban az Énekek éneke tehát sokkal inkább a zsidó-keresztény szexuális normák és törvények alapjaként, mintsem ellentétpárjaként definiálható. Ráadásul ez az olvasat egyszerre ismeri el az Énekek énekét mint „igazi”, releváns bibliai könyvet, mellette pedig a testi szexualitás felértékelődését keresztény szemszögből is helyesen értelmezni és azt „megszentelni” tudja.⁴³⁹

3.8. A vágy fogalmának differenciált megközelítése

A fenti álláspontok szerint tehát a vágy, akár az isteni, akár az emberi vágyódásról beszélünk, nagyon is elismert helyen van jelen világunkban. De vajon mit jelent ez a vágy a szabadság és a hatalomgyakorlás dinamikáiban? Vajon mi különbözteti meg a vágyat más repressziós erőktől? Vajon a vágy nem lehet eszköze annak, hogy másokon hatalmat gyakoroljunk? A kérdés megválaszolásához érdemes tisztáznunk, hogy mit is értünk pontosan e fogalom, a „vágy” alatt, ugyanis ahogyan arra Heidl György is felhívja a figyelmet, már egyes egyházatyáknál is megjelenik a vágy pozitív olvasata is. Heidl szerint Alexandriai Kelemen például a sztoikus alapszenvedélyeket (*hormai*) megkülönbözteti azok mértéktelenségbe átcsapó túlzásaitól (*hédoné*) és a házasság tiszta örömétől (*charis*).⁴⁴⁰ David H. Jensen szintén az őstörténeti antropológiára tekintve már eleve alapvetően kétfajta vágyat különböztet meg egymástól.⁴⁴¹ Az egyik Jensen szerint az a vágy, amellyel Isten létrehozta a világot, amelyben mindennek örül, és ahol a vágya feletti kielégülésének hangot is ad: „És látta Isten, hogy minden, amit alkotott, igen jó.” (1Móz 1,31) Ennek a vágnak a gyermeke a függetlenségében kívánt, elfogadott és

⁴³⁸ Uo.

⁴³⁹ LEIMGRUBER 2011.

⁴⁴⁰ HEIDL 2017, 122. o.

⁴⁴¹ JENSEN 2010.

szeretett emberi lény. A másik vágy Jensen szerint a birtoklás vágya, amely nem a másik fél autonómiáját tiszteletben tartó, hanem a másikon uralkodni, azt legyőzni, háttérbe szorítani akaró vágy, amely a kígyó szimbolikus szavaiban jelenik meg: „... *olyanok lesztek, mint az Isten!*” (1Móz 3,5) A két vágy feszültségében élő ember kapcsolataiban is e kettősség meghatározottságában él. Jensen a vágy kettősségről ezt írja: „Az őstörténet a vágy eltorzulását mutatja be. A vágy önmagának üres vázává válik azzal, hogy csak az általa észlelt hiányosságból indul ki, és emiatt Istentől ezzel távolodni igyekszik [...] Ádám és Éva bűne nem a tudásra való vágy volt, nem is az isteni törvény megsértése, hanem az az észrevételük, hogy a fán van valami olyasmi, ami nekik nincs meg, és mégis feltétlenül szükséges, ez a jó és rossz tudásának Istentől elforduló vágya.”⁴⁴² Elisabeth Bleske szerint ez a kettősség a szeretetkapcsolatokban is nagyon jól megfigyelhető. Hogy ezt megértsük, szerinte meg kell különböztetnünk a „reménység lelkét” (*Geist der Hoffnung*) és a „reménység érzését” (*Gefühl der Hoffnung*).⁴⁴³ Míg a reménység érzésével felruházott szeretet csalódik, amikor nem éri el célját, a reménység lelke a tényleges kauzális beteljesüléstől nem függ. Ez a szeretetből fakadó vágy tehát nem azonos csupán egy „olcsó” érzéssel. Günter Rager szerint az egyszerű érzésből csak akkor lesz valójában a másikra irányuló, vágyó szeretet, amikor az egy „reflektáló viszonyban” (*reflektiertes Verhalten*) jelenik meg, tehát ez a vágy, a szeretet vágya csakis a kapcsolatokban értelmezhető. Regel gondolatai rímelnék Jensen kettős vágy elméletére, Regel szerint is az igazi szeretetből fakadó vágyra legjobb példa a különböző szükségleteink visszaszorítása valaki más szükségleteinek és kívánságainak a kielégítése érdekében.⁴⁴⁴ Ez a vágy ezek szerint nemcsak a teremtésben, hanem a kapcsolataink aktualitásában is fontos és legitim szerepet játszik.

3.9. A testi szexualitás felszabadítása, szentségének, örömszerző képességének és gyógyító képességének teológiai felfedezése

Ahhoz, hogy a keresztény egyházak és a testi szexualitás viszonyát vizsgálhassuk, először is szükséges azt az alapvető értelmezési közeget is kicsit bemutatni, amelyben a testi szexualitásnak a keresztény egyházak és ezen belül is evangélikus egyházunk szerint is a legjobb helye van, vagyis a házasságot.⁴⁴⁵ Ez a két tartalom ugyanis nagyon erősen összefügg a keresztény tradícióban, gyökerei egészen a zsidósáig nyúlnak vissza, a kereszténység számára pedig mérvadó módon Jézus Krisztus maga is a házasság kontextusában beszél a testi szexualitásról (pl. Mt 5). Nem csoda, hogy az egyház történetének

⁴⁴² Uo. 22–23. o.

⁴⁴³ BLESKE 1981, 206. o.

⁴⁴⁴ RAGER–BRÜCK 2012, 133. o.

⁴⁴⁵ REUSS 2005.

fordulópontjain a házasság és a testi szexualitás viszonya újra és újra revízióra és újradefiniálásra kerül, gondoljunk csak Pál apostolra vagy a nagy reformátorra, Luther Mártonra. Számukra most ez utóbbi szexuálteológia (amely sokkal inkább mondható házasságteológiának) több szempontból is mérvadó lehet. Az egyik az a lutheri tradíció, amelyből ma az evangélikus egyház táplálkozik, a másik pedig az a teológiai energia, amely a házasságot ugyan kiveszi az egyházi szentségek közül, azonban ezzel együtt olyan mértékben erősíti meg, amely minden bizonnyal a mai napig meghatározza a keresztény egyházak, így természetesen kiemelve is az evangélikus egyház házassághoz és azon belül pedig a testi szexualitáshoz való viszonyát.

Exkurzus: Testi szexualitás és a házasság Luther olvasatában

A lutheri reformációra, mint az közismert, meghatározó módon voltak hatással Ágoston nézetei, de a lutheri reformáció mozgalom látszólag ehhez a tradícióhoz igazodva is egészen egyedi szint tudott vinni a házasság kapcsolatok teológiai megfontolásaiba, ezáltal pedig a szexualitás terén is egészen újat alkotott. A reformáció folyamatának beindulásával párhuzamosan, főleg az 1520-as évektől kezdve Luther egyre többször teszi le a voksát a házasság mint heteroszexuális és életen át tartó kapcsolati modell mellett. A *Vom Eheichen Leben* (1520)⁴⁴⁶ Luther a házasságot szisztematikusan Isten teremtésében való, onnan eredeztethető kapcsolati rendként értelmezi, és népszerűsíti azt.⁴⁴⁷ Álláspontja tehát megegyezik Ágoston feljebb ismertetett nézeteivel, Luther azonban nem elégszik meg ennyivel, ennél jóval tovább menve, az ágostoni házasság és szexuálteológia gyakorlati életbe való „átemeléssel” is megpróbálkozik, ami egészen izgalmas és új helyzetekhez vezet. Amikor ugyanis a reformátor megkísérli Ágoston merőben teoretikus gondolatait gyakorlati teológiává transzformálni, abban az Ágostonhoz való ragaszkodás mellett egyszerre jelenik meg egy lelkigondozói szolgáltatón alapuló – Csepregi Zoltán kifejezésével élve – *tapasztalati házasságteológia*,⁴⁴⁸ valamint Ágostontól egészen eltávolodva a kölcsönös, egymásra irányuló szerelem kohéziós erejének elismerése, amely így együtt egy egészen különös és Luther idejében egy igazán „bátor” koncepciót eredményezett.

Egyrészt a házasságra vonatkozóan Luthernél Ágostonhoz hasonlóan megjelenik a „természet” kifejezése, azonban ennek jelentése nem teljesen azonos az ágostoni szóhasználatban meghonosodott, feljebb ismertetett „bűnös természettel”, amelynek a kéjvágy és a testi szexualitás a legfontosabb

⁴⁴⁶ MARTIN LUTHER: Von Eheichen Leben 1522. Maartenlutherinfo, http://www.maartenluther.info/Vom_Eheichen_Leben_1522.pdf. (2018. április 17.)

⁴⁴⁷ FRITZSCHE 1983.

⁴⁴⁸ CSEPREGI 2017, 142. o.

ismertetőjegyei. Luther kísérletében ugyanis egy olyan igyekezet érhető tetten, amely megpróbálja a gyakorlatban teljesen elválasztani az ágostoni „bűnös természetet” a házasságtól úgy, hogy ezzel a házasság még mint Istentől rendelt, *Istentől természetes*, tehát *prioritást élvező, szükséges és jó kapcsolat* maradjon – főleg *a cölibátussal szemben*. Luther megoldása szerint a házasság egyfajta „védőernyőként” funkcionál minden testi vágy ellen, megtisztít a test vágyaitól, ahogyan erre vonatkozólag Pál apostol leveleiben is találhatunk utalásokat. A kísérlet központi tézise tehát, hogy a házasság „elbírja”, *mindenestül elnyeli, vagyis valamilyen módon megszünteti az inkriminált testi vágyat és a vele járó érintkezést*. Érzékletesen mutatja be a kísérlet⁴⁴⁹ korai fázisát egyik legkorábbi házassággal kapcsolatos sermója, az *Ein Sermon vom ehelichen Stand*.⁴⁵⁰ A sermóban egyfelől világosan jelennek meg Ágoston gondolatai a testi szexualitás, a vágy és az eredendő bűn összefüggéséről: „Minden másfajta szeretet igazán valami másra törekszik csupán, de a szerelmesek csak teljesen egymásra vágnak. És ha Ádám nem esett volna el a bűnben, akkor valóban ez lett volna a legszeretetteljesebb dolog valaha, ami a menyasszony és a vőlegény között történik.”⁴⁵¹ Mint láthatjuk, a sermóban teljesen világosan jelennek meg az ágostoni gondolatok, a házasság Istentől való rendelésével, a bűnbeesés előtti tiszta házassági állapot felvillantásával. Azonban legalább ilyen erőteljesen jelenik meg egy egészen új, Ágostontól teljesen idegen (rózsza)szín, miközben ugyanis Luther a tisztátalan nemi vágy embert próbára tévő, kísértő ereje ellen szól, mégis egyre többször festi le a házasság közötti kapcsolatot a szeretetközösség, az egymás iránti odaadás, a rajongás, sőt egészen egzakt módon a szerelem színeivel.⁴⁵² Míg a teoretikusan vázolt ágostoni tiszta (bűnöslet előtti) szexualitás egyfajta neutralitásban jelenik meg, addig Luthernél ez a tisztaság a kölcsönös és erős szeretetben vagy a szerelemben tetőzik, amely bennfoglalja a testi szexualitást is.

„Mert a házasság tisztaságát csak úgy lehet megőrizni, ha a férj és feleség mindenekelőtt szeretetben és egyetértésben él egymással, ha őszintén és teljes hűséggel szeretik egymást. Ez ugyanis a legfontosabb dolgok egyike: megszeretteti és megkedvelteti a tisztaságot. Ahol ez a szeretet érvényesül, ott ebből minden parancs nélkül magától következik a tisztaság is.” (*Nagy káté*, VII. parancsolat)⁴⁵³

⁴⁴⁹ Arról, hogy itt kísérletről van szó csupán és nem kiforrott teológiai fejtegetésről, mi sem árulkodik jobban, mint a sermo bevezető soraiban olvasható szabadkozás, ami a szöveg egy korábbi, igen félreérthető verziója miatt exkuzálja magát, amelyet most a szerző korrigálni kíván.

⁴⁵⁰ MARTIN LUTHER: Ein Sermon von ehelichen Stand. Glaubensstimme. http://www.glaubensstimme.de/doku.php?id=autoren:l:luther:e:ein_sermon_vom_ehelichen_stand. (2018. április 17.)

⁴⁵¹ „Alle andere Liebe suchen etwas anders, denn den sie liebet, diese allein will den Liebten eigen selb ganz haben. Und wenn Adam nicht gefallen wäre, so wäre es das lieblichste Ding gewesen, Braut und Bräutigam.”

⁴⁵² KARLE 2014.

⁴⁵³ *Konkordia könyv* 1957, 130. o.

A házassági szerelem és a testi szexualitás tisztaságának házasságon belüli megőrzése tehát a lutheri teológia egyik legnagyobb ilyen irányú erőfeszítése. Minderre azért van szükség, hogy a házasság intézménye erős és kívánatos legyen, de mégse legyen kéjsóvár. A szerelem erős összetartó ereje ugyanis növeli a felek közötti koherenciát, ugyanakkor azonban a testi szexualitás, amely a keresztény tradícióban, főleg Ágostonra tekintve elválaszthatatlan összefüggésben van a bűnnel, mégsem kaphat kimondottan elismert teret benne, hiszen veszélyes és önmagában tisztátalan. Éppen ezért a lutheri teológia a testi szexualitásra önmagában vagy önmagáért még nem tud pozitívan tekinteni, inkább valamiféle vitalizáló erőként tekint rá a házasságban,⁴⁵⁴ amely Istentől fakad, és a reprodukción keresztül érdekes módon oda is tér vissza.⁴⁵⁵ Mindez a „vitalizáló szerep” azonban nagyon távol van még attól, hogy testi szexualitást ezen indokok miatt a reformátor „tisztának” nyilvánítsa és felmentse, teológiájában még egyfajta bizonytalan kettősség tapasztalható ezen a téren. Egyfelől megjelenik benne a szerelem dicsérete, sőt a testi szexualitás pozitív értelmezése, ugyanakkor újra és újra visszatér a testi szexualitásból, a vágyból kiinduló kísértésektől mint befolyásolhatatlan erőktől való félelem hangja. Luther bizonytalansága mögött felismerhetjük, hogy a reformátor átmeneti időszakban él. Egyfelől a teológiában és az egyház által befolyásolt közvéleményben még ott vannak erőteljesen Ágoston gondolatai, azonban az is biztos, hogy Luther már nem tudta elkerülni a közgondolkodás azon változásait sem, amelyek erre a korra olyan pompás gyümölcsöket hoztak, mint a reneszánsz lovagszerelem vagy a trubadúr művészet, melyekben mind-mind ott lappang már a szerelem és a testi vágy autonómiájának⁴⁵⁶ és elválaszthatatlanságának burkolt ígérete.⁴⁵⁷ Ezzel az ágostoni teológia mellett egyre erősebben szárba szökkenő változással, amelyet a reneszánsz polgárság igen jól ismert, Luthernek, aki maga is élt nemi életet, és szerette feleségét, feltétlenül számolnia kellett. Az alábbi idézet Luther és felesége személyes hangvételű levelezéséből való, amit a reformátor feleségének egy átmulatott nap után írt, némiképpen talán a lelkiismeret-furdalás, de legalább ennyire a honvágy, benne a pedig a felesége iránti vonzódását megfogalmazva:

⁴⁵⁴ KARLE 2014.

⁴⁵⁵ Míg Ágoston ugyanis a gyermekre mint a házasság és a testi szexualitás céljára tekint, ez a felfogás Luthernél egészen más színezetet kap. Szerinte ugyanis a házasság és a házasság célja nem pusztán a gyermek, hanem az, hogy a szülők a gyermeket Isten kegyelmében és kegyelmére figyelve, „Isten tulajdonává” neveljék, vagyis a szexualitás nem önmagában való, reprodukció cél, hanem Isten legnagyobb dicsőségére irányuló törekvés, a lutheri pedagógia legelemibb funkciója pedig az ezt kiegészítő hitvalló életre való nevelés, Witt szavaival élve az egyház lelki megőrzése és építése, ami egyedül Isten kegyelmében, a törvényben és az evangéliumban gyökerezik. PETERS 1996; WITT 2017, 324. o.

⁴⁵⁶ Középkori szexbreviárium, 1994.

⁴⁵⁷ LUHMANN 1997.

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

„... És arra gondoltam, milyen remek borom és söröm van otthon, ráadásul szép asszonyom, akitől rom mondani, uram.”⁴⁵⁸

Ugyanilyen, a férfi és a nő közötti vágyra való utalásokat olvashatunk a házassággal kapcsolatban az asztali beszélgetései közben feljegyzett gondolataiban:

„A férfi minden ágát az asszony felé nyújtja, mintha csak át akarná karolni, viszont az asszony, a férfi felé nyújtogatja karjait.”⁴⁵⁹

S végül egy igen személyes hangvételben íródott levele Spalatinnak:

„Azon az estén, amelyen számításaim szerint e levelemet megkapod, reménység szerint én éppen Katharinámmal szerelmeskedem, te pedig a tiéddel, és ez lesz az, ami által mi is egyesülünk a szeretetben.”⁴⁶⁰

A fentiek alapján egészen világosnak látszott az a megállapítás, hogy Lutherre Ágoston teoretikus kísérlete, amelyben a nemi vágyat a teremtés rendjétől elválasztani igyekezett, óriási hatással volt. Luthernél azonban egy olyan korban, amelyben a társadalom a testiséget bennfoglaló szerelmi vágyhoz már egészen másképp, a reneszánsz ember szemléletével viszonyult, az a szétválasztó kísérlet, amelyben a szerelmi házasságot és a testi vágyat szétválasztani igyekezett, egyiket jónak és konstruktívnek, másikat ezzel szemben legfeljebb az egészséghez tartozó szükségletnek állítva be, óhatatlanul kudarcra volt ítélve. Ennek a kudarcnak pedig számos kisebb-nagyobb következménye lett Luther és a reformáció mozgalmának életében, melynek előszeleit már a reformátor lelkigondozói témájú leveleiben érezhetjük. Amíg Luther lelkigondozói képességeiről vagy legalábbis akarata felől személyes hangvételű lelkipásztori leveleire tekintve nem lehet kétségünk, azok a házasság és a szexualitás tekintetében több kérdést hagynak maguk mögött, mint amennyit megválaszolnak.⁴⁶¹ Még saját házasságkötése előtt felmentetett például egy jogász-szerzetest, aki társaival együtt ágyasokat tartott, Johann Apelt, aki a würzburgi Conrad püspök, Frankfurt hercegének lelki és jogi tanácsadója volt, mert társa-

⁴⁵⁸ CSEPREGI 2013, 2130. levél

⁴⁵⁹ LUTHER 1983, 118. o. (Asztali beszélgetések)

⁴⁶⁰ OBERMAN 1989.

⁴⁶¹ Saját házasságáról és a házasságról általában pl. 800., 857., 890., 892., 894., 896. levelek. Kifejezetten házassággal, szexualitással kapcsolatos lelkigondozói, tanácsadói jellegűek, többek között a 2269., 1056., 1089. levelek. CSEPREGI 2013.

ival ellentétben ő kész volt (egyik) ágyasát feleségül venni – igaz, aligha lehetett más választása, ugyanis a nővér teherbe esett. Luther számára az, hogy Apel megbánta tettét, és hogy vágyait kész volt a (Luther szerint páncélszekrény erősségű) házasságba helyezni (sikkasztani?), elég volt Apel teljes rehabilitációjához.⁴⁶² Apel és Luther ezek után a lehető legmélyebb barátságot ápolták, sőt Apel Luther egyik házassági tanúja lett.⁴⁶³ Hogy miért volt ilyen engedékeny Luther, azért, mert hatásával sikerült a cölibátus intézményét még inkább aláásnia, vagy mert Apel megbánta tettét, esetleg azért – ahogy erre a reformátor házasságtanításából utalások alapján következtethetünk –, mert így Apel bűnös vágyai egy „tisztá” kapcsolatban kanalizálódhattak? Valószínűleg mindhárom feltételezés igaz lehet, és ez nagyon jól körülírja a lutheri reformáció házassággal-szerelemmel kapcsolatos határozottan igenlő, de a testi szexualitást a házasság által legitimizáló vagy azt a házassággal megzabolázni akaró, tartalmilag igen összetett megközelítését.

Ez az összetettség sok olyan fronton is jellemzi a reformátor házassággal kapcsolatos gondolkodását, amelyekre egyébiránt a mértékletesség és a pontosság jellemző, mint például igényes biblikus munkásságára, kifejezetten az olyan összefoglaló munkákat is ideértve, mint a *Vom Eheichen Leben*. Itt például Luther abból a sokszínű bibliai tartalomból (erről a dolgozatban még több szó esik), amelyből a házasság kapcsolatokra nézve bőven meríthetne, úgy tűnik, a Genézis idevonatkozó részletei mellett csak azokat a (főleg deuteropáli) szövegeket emeli ki (például a pásztorleveleket), amelyek a házasság rendjére, illetve az emberi nemi kétalakúságnak a keresztény házasságban betöltött jó és fontos szerepére utalnak.⁴⁶⁴ Ebben az iratban szinte alig találunk olyan evangéliumi vagy más, újszövetségi citátumokat, amelyekben azokat az igehelyeket ismernénk fel, amelyeket Luther ellenfelei a cölibátus vagy az önmegtartóztatás melletti érvként hozhattak fel.⁴⁶⁵

Összefoglalva tehát a tisztaság és a vágy nélkülség az ágostoni teológiában a bűneset utáni házasságban egészen egyszerűen nem kapott helyet, az a házasságban semmiképpen nem valósulhatott meg, arra csak a Krisztusban megtalált feloldozás vagy a vágyról való teljes lemondás adhatott gyógyírt. Luther vele szemben a házasságot *Isten jó rendjeként ítéli meg, amely önmagában is képes megtisztítani a kapcsolatot, létrehozva a „tisztá házassági kapcsolatot” új teológiai fogalmát, ahol ebben a tisztá*

⁴⁶² WITTE 2008.

⁴⁶³ MANSCH–PETERS 2016, 156. o.

⁴⁶⁴ Bár 1Kor 7-re többször is (négy alkalommal) hivatkozik, ott is leginkább a férfi–női viszonyra szorítkozik, és kiragad mondatokat (jobb házasságban élni, mint égni), azonban azokat az igehelyeket, amelyek Pál cölibátusára utalnak (pl. a 28. versben: a házasoknak gyötrelmük lesz testben; a 38. versben: aki nem nőül meg, még jobban teszi stb.), látványosan kerüli. Ugyanez az önkényesség mutatkozik abban, hogy nem jelenik meg a szövegekben sem Lukács, sem az Apostolok cselekedetei, ahol bőven találunk még utalást a cölebs életre (lásd később).

⁴⁶⁵ Többek között Lk 8; Lk 9; de leginkább Lk 14,26.

házasságban elismert helye van a házaspár egymás iránti szerelmének, rajongásának és vágyának, és minimum megtűrt helye van benne a testi szexualitásnak és a kéjnek is, igaz, csak éppen a házasság által teljesen uralt mivoltában.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy Luther, aki legnagyobb teológiai kérdéseiben annyira támaszkodott Ágostonra, ezen a téren miért rugaszkodik el tőle olyan messzire, ráadásul mindezt olyan eszközökkel, mint az igen látványos „pragmatikus igehasználat”? Miért volt olyan fontos számára a házasság, amelyben az egymás iránt érzett vonzódás, vágy is szerepet kap, hogy azt a testi szexualitás bűneitől „megtisztító és tiszta kapcsolatnak” állítsa be? Dale B. Martin hívja fel arra a témánk szempontjából egyáltalán nem mellékes tényre a figyelmet, hogy a reformáció követői egyáltalán nem csak teológiai szempontból kötelezik el magukat a házasság mellett, tudniillik a cölibátus és az önmegettartóztatás (katolikus) eszményével szemben.⁴⁶⁶ Szerinte ugyanis miközben a reformáció hangjai a kánonjog és a közegyház viszonyait bírálják, észrevétlenül önmagukat is kizárják vagy legalábbis marginalizálják az egyházi (katolikus) közéletből. Az az új bázis, amely ezeket a marginalizált és egymástól sokszor földrajzilag is elszigetelt reformált közösségeket fenntartja a különböző egyházi szervezetek és hivatalok helyett – legalábbis úgy tűnik –, a kor egyik legnagyobb, esztétizált módon is megjelenő vívmánya, a késő reneszánsz „polgári nagycsalád” lesz. Mindez persze nem új és ismeretlen jelenség a kereszténység történetében. A kereszténység oppozícióban, kisebbségi helyzetben vagy elnyomás alatt való időszakában mindig megjelentek azok a házaspárok vagy családi közösségek, amelyek az „élő hit bázisát” jelentették a viszontagságos időkben. Ezek a családok már az Újszövetség lapjain, főleg az Apostolok cselekedeteiben fontos szerepet játszanak (többek között Akvila és Priszka az efezusi gyülekezet házigazdái és vezetői; 1Kor 16,19), később pedig a római keresztényüldözések alatt feltételezhetően még fontosabb bázist alkothattak az ún. házigyülekezetek, amelyek nem ritkán szintén egyet jelentettek egy-egy, a kereszténység ügyéért elhivatott családdal vagy házaspárral. Úgy tűnik tehát, hogy a lutheri reformáció „ellenzékesége” újra életre hívta ezt az ősi formát. Ennek az átrendeződésnek a felületét biztosította az a fokozatos átstrukturálódás is, amelyben Luther korára az egyházi hatalomgyakorlással szemben fokozatosan erősödött az egyházi ügyekben is aktív világi közösségek szerepvállalása és a városokon belül megvalósuló és fokozódó polgári dinasztizmus vagy családi hatalomépítés.⁴⁶⁷ Összességében megállapíthatjuk, hogy a Luthert körülvevő szellemi élet központja az őt ért kiközösítés után már nemcsak a püspökség területe vagy az egyetem, hanem legalább ennyire a Fekete kolostor, a re-

⁴⁶⁶ MARTIN 2010.

⁴⁶⁷ MACCULLOCH 2011.

formátor családi háza és ebédlőasztala, és nagyon úgy tűnik, hogy a keresztény nagycsalád szentsége éppen ezzel a változással párhuzamosan születhetett meg Európában. Erre a változásra utalhat, hogy Luther Ágoston kettős birodalom elméletére utalva, azt átdolgozva,⁴⁶⁸ már három állapotról (drei Stände) beszél, és a házasságból építkező családot a papi hivatással és a világi felsőbbbséggel egy szintre emeli.⁴⁶⁹ Különösen érdekes mindezt azoknak a vádaknak a fényében is értékelni, amelyek szerint Luther csak „felforgatta a házasság intézményét”, vagy hogy a „római egyház házassági szentségfelfogásán rést ütött, egyben jelt is adott az állami törvényhozásnak a házasság és az ehhez fűződő kérdések egyházi hatáskörből való elvonására”.⁴⁷⁰ A fenti olvasat fényében sokkal inkább úgy tűnik, hogy többek között éppen a reformáció, illetve az azt kísérő társadalmi és egyházpolitikai folyamatok által erősödött meg az a függetlenedő családeszmény Európában, amelyre ma a keresztény felekezetek szinte kivétel nélkül és sokszor mint sajátjukra hivatkoznak. Buda Béla írja: „Az egyház mindig és töretlenül a hagyományos családformát (és ezzel együtt a nagycsaládot) képviselte.”⁴⁷¹ Hogy ez az eszmény mindig ugyanolyan erősséggel volt jelen a kereszténység életében, én a magam részéről eléggé kétségesnek tartom. Mindenesetre az, hogy ma a keresztény egyházak a családra úgy tekintenek, mint „végső és örök” eszményükre, önmagukat pedig mindeközben a „korszellem”, a „szekularizáció” hatásának kitett, annak ellenszelében éppen a családért küzdő szervezetként definiálják, az előzőekben leírt gondolatokra nézve, vagyis a marginalizált helyzetekben újra és újra a családokra apelláló kereszténység összefüggésében, legalábbis elgondolkodtató.

Mindenesetre a lutheri házasságreform kísérletében, amely bizonyos elemeire nézve – Csepregi Zoltán gondolataival élve – kudarccal zárult,⁴⁷² a házasfelek egymás iránti szeretetéből és vágyából táplálkozó keresztény család eszményképe, éppen az ágostoni hatásoktól eltávolodva, több áttétellel ugyan, de virágzásba kezdett. Úgy tűnik, hogy a reneszánsz polgári család eszménye a kánonjog és az egyházi törvények helyett, amelyek képtelenek voltak már megőrizni a házasság rendjét a 16. században, Luthertől és a reformátoroktól kapja meg azt a részben bibliai legitimációt amelyben az *usus theologicus*nak vagy *usus spiritualis*nak új, megtermékenyítő légkört biztosít, immár a négy fal között.⁴⁷³ Miközben a házasság kapcsolatok formai jellemzői a reformáció után egyre inkább kikerültek az egyházzogi-kánonjogi látókörből, hogy fokozatosan polgári üggyé váljanak, annak minőségi jellemzői

⁴⁶⁸ Ágostonra hivatkozik, de kiegészíti őt – teológiai szempontból ez mindenképpen e gondolatra és benne a család jelentőségének kiemelten hangsúlyos voltára utal.

⁴⁶⁹ KOVÁCS K. 2017.

⁴⁷⁰ HERGER 2000.

⁴⁷¹ BUDA 2003, 53. o.

⁴⁷² CSEPREGI 2017.

⁴⁷³ WITTE 2008.

ezzel párhuzamosan a 16. századtól egyre inkább a család legfontosabb „belügyeivé” lettek. A keresztény oktatás, a káték normatív-deduktív világa,⁴⁷⁴ a családfő tanítói szerepe, később pedig a polgári világ házi tanítóinak ugyanilyen feladata évszázadokon át egy szintérre helyezték az oktatás világát a szexuális nevelés és a házasság kapcsolatokra való keresztény nevelés világával és a világi törvénykezés vagy hatalom még jó ideig nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy ezen változtasson.⁴⁷⁵ Dale B. Martin ennek a folyamatnak egyik kikristályosodott formáját az angliai és később az újvilági puritán családban látja.⁴⁷⁶ Az egyháztörténet és a házasság kapcsolatok egyházi megközelítésének történetében többek között ezeken a szűrőkön keresztül válik a család egyben polgári „házi gyülekezetté”, amely tagjainak – vagyis a családtagok és a családhoz tartozó szolgák és egyebek – számára a megszentelődés helyévé válhat. Ez a felfogás ugyan a megszentelődés feltételül bizonyos keretek betartását szigorúan szabja meg, mégis távol sem olyan közvetlen módon avatkozik be a családok életébe, mint a kánonjog és az alapján Luther korában mért „számon kérhetőség”.⁴⁷⁷ Kétségtelenül a szexualitás késő középkori légkörében a szexualitás valamiféle „liberalizációjának” lehetünk tanúi, azzal együtt, hogy ennek a szabadságnak a kirívó esetei több, egyházon belüli vagy akár felekezetek között kibontakozó konfliktushoz is vezettek, mint például a Hesseni Fülöp bigám házasságából fakadó schmalkaldeni háborúk⁴⁷⁸ vagy Johann Leiden münsteri kommunája és a város részleges pusztulása.^{479, 480} Nincs igaza tehát azoknak a kritikus hangoknak, amelyek leginkább a *Traubüchlein*ban található bevezető⁴⁸¹ („A házasság világi ügy...”) alapján Luther testhez, szexualitáshoz, házassághoz való teológiai hozzáállását marginalizálnák.⁴⁸² Már csak azért sem, mert először is a Magyarországi Evangélikus Egyház teológiája nem tartja magát ahhoz, hogy Luther Márton reformátor minden kijelentését az evangélikus egyház magára érvényesnek és igaznak tekintse.⁴⁸³ Azok a Luther Márton teológiai munkájában is hangsúlyos elvek, mint például a „sola scriptura” elv, nem Luther személye miatt követendőek egyhá-

⁴⁷⁴ HILGER–LEIMGRUBER–ZIEBERTZ 2003.

⁴⁷⁵ FRASSEK 2005.

⁴⁷⁶ MARTIN 2010.

⁴⁷⁷ PIEGSA 2001.

⁴⁷⁸ CSEPREGI 2017.

⁴⁷⁹ HEUSSI 2000.

⁴⁸⁰ Az egyháztörténet során több olyan a többségi kereszténységről leszakadó közösséget is ismerünk, ahol a testi szexualitás valamiféle új teológiai értelmet kap. Vö. WALLMANN 2000.

⁴⁸¹ Luther a *Kis káté*hoz fűzött 1529-es *Esketési könyvecské*ben (*Traubüchlein*) ezt írja: „Ahány ház, annyi szokás” – mondja a jól ismert közmondás. Ezen kívül, az esküvő és a házasság világi ügy: egyáltalában nem illet meg tehát minket, lelkészeket vagy egyházi embereket az a jog, hogy megszabjuk rendjét vagy intézkedjünk benne; éppen ezért érintetlenül hagyjuk minden város és ország meglevő gyakorlatát és szokását.” LUTHER 1957, 76. o.

⁴⁸² HERGER 2000.

⁴⁸³ Különösen sokat idézett ebben a tekintetben a középkori antiszemitizmus egyik plasztikus példája, Luther *A zsidók és hazugságaik* című műve 1543-ból, amelynek tartalmától ma az evangélikus egyház teljesen elzárkózik.

zunkban, hanem azért, mert ezekkel a reformátori elvekkel, a Szentíráshoz, Krisztushoz, a kegyelemhez és a hithez való ragaszkodással a Magyarországi Evangélikus Egyház azonosulni szeretne. Reuss András kifejezetten így ír az evangélikus egyház tradíciókövetéséről: „Óvakodunk attól, hogy akár egyetlen hivatala vagy karizmája miatt tévedhetetlennek tartott embert vagy akár valamilyen többséget fogadjunk el az igazság letéteményesének”⁴⁸⁴ – minden bizonnyal az evangélikus egyház legtekintélyesebb személyét, Luther Mártont is ideértve. Az evangélikus egyház a hitvallási iratokat, így a *Kis káté* függelékében szereplő kijelentést mint hitvallási iratát csak másodlagos tekintélyként fogadja el, ezért ennél sokkal fontosabbak a feljebb kiemelt házassággal foglalkozó biblikus szempontok. Másodszor Luther Márton a fenti kijelentéssel együtt maga is élt azzal az igénnyel, hogy a szexualitással és a házassággal kapcsolatban saját teológiai nézeteit megalkossa, szó sincs tehát arról, hogy ő a házasság és a szexualitás ügyét „kiebrudalná” a teológia tárgyköréből.⁴⁸⁵ A reformátor társadalomteológiáját ismerve,⁴⁸⁶ a „világi ügy” közel sem azt jelenti, hogy ehhez a témához a teológia valamiért nem kapcsolódik. Ahogy Orosz Gábor Viktor fogalmaz Wilfrid Härlére hivatkozva, a „házasság nem szentség, mivel nem tartozik Krisztus megváltó művéhez, és nem kötődik hozzá az üdvösség ígérete, de ettől még szent. Nem az ember megváltására, de megtartására szolgál.”⁴⁸⁷ Mindenesetre fontos leszögezünk, hogy annak ellenére, hogy a hitvallási iratokban, az *Esketési könyvecské*ben valóban a fenti megfogalmazást olvashatjuk, a Tízparancsolat értelmezésénél vagy Luther esketési szolgálatából, illetve az általa használt liturgiából⁴⁸⁸ igenis láthatjuk a lutheri szexuál- és házasságteológia igen komplex törekvéseit, például a testhez való pozitív viszony újrafelfedezésén keresztül.⁴⁸⁹

3.10. A testi szexualitás kortárs teológiai revíziója

A lutheri gondolatmenetben, mint láthattuk, a testi szexualitásnak legjobb és legbiztonságosabb helye a házasság, éppen ezért a „házastársi kötelesség” is (vagyis a testi szexuális kapcsolat) a párkapcsolat egyik nagyon fontos kritériuma. Ebben az értelmezésben amely az *erósz*t az *agapé*, vagyis az Isten hatalma alá rendeli, de ott teljesen kibontakozni hagyja,⁴⁹⁰ már csak egy lépés lenne az a teológiai kiigazítás, amely a testi szexualitás felszabadításával is együtt jár. Luther azonban saját korában már nem

⁴⁸⁴ REUSS 2017.

⁴⁸⁵ Többek között: *Vom ehelichen Leben* 1522, azonban ezeknek főleg a gyakorlati életben való alkalmazása, mint láthattuk, nem igazán bizonyult működőképesnek.

⁴⁸⁶ Például a világi felsőbbsséghez való viszonyára tekintve.

⁴⁸⁷ OROSZ 2000.

⁴⁸⁸ PETERS A. 1994.

⁴⁸⁹ Lásd például a következő bekezdésben: „A hitvestárs a legnagyobb kincs...” stb. LUTHER 1983.

⁴⁹⁰ FRITZSCHE 1983.

teheti meg azt a lépést, amely kimondja, hogy ahhoz, hogy a testi szexualitás a házasságon belül valóban megtalálja a helyét, és ki tudjon teljesedni, nem elég a testi szexualitás kötelességként vagy szükséges dologként való megközelítése, hanem nyíltan és igenlően kell beszélni annak csodálatos voltáról. A reformátor érthető módon nem törhet ki teljesen saját korának szexuális látásmódjából, így is rengeteg kritika éri a szexualitáshoz való túlságosan progresszív felfogása miatt. Ennek ellenére Luther kortársai és maga a reformátor mint férj és édesapa, minden bizonnyal ismerte a testi szexualitás kellemesebb oldalát is. Érdekes, hogy az a fajta teológiai megközelítés, amely a férfi és a nő egymáshoz tartozását egyenesen a teremtettségéből származtatja, nehezen tud mit kezdeni azzal, hogy a testi szexualitás természetétől fogva nemcsak egyszerűen „kellemes és vitalizáló cselekedet”, hanem az öröm és örömszerzés, az adás és az elfogadás legitimebb, legbensőségesebb és legnagyobb módja.⁴⁹¹ Ulrich Eibach szerint ha a teremtettségünkben megkapott testi szexualitással járó örömet el tudnánk fogadni, és a testi szexualitás örömeinek a felszabadító keresztény megközelítését kidolgoznánk, az éppen a kereszténység által oly nagy igyekezettel óvott házasságot még inkább új erővel ruházhatná fel, amely a gyakorló testi szexualitással éppen hogy eltávolodna a házasság egoisztikus, individuális értelmezésétől (például: a házasság a sikeres élet jele és kulcsa), és helyette a házasságon belül az önkiteljesítésre, önátadásra és a teljes, egyszerre feloldhatatlan és egymásban teljesen feloldódó egységre tenné a hangsúlyt. Egy olyan megközelítés, amely a testi szexualitásban megvalósuló örömet tagadja vagy nem eléggé hangsúlyozza, a szexualitáshoz kapcsolódó olyan folyamatokban, funkciókban és formákban, mint a házasság is sokkal inkább az egyén egoisztikus sikerességnek, eredményességének mértékét látja, például a reprodukció vagy a gazdasági előrelépés meglétében. Az örömszerző testi szexualitás megismerésével azonban a házasság a másik emberrel való együttes boldogulásnak és önkiteljesítésének jelképévé és helyévé lehet,⁴⁹² így pedig az önkiteljesítés, önátadás és ajándékozás keresztény fogalmai között is jól értelmezhető és autentikus marad. Ted Peters egyenesen a szexuális energiák transzformáló erejéről beszél, és a (szeretetben való) testi beteljesülést az „idő és az örökkévalóság, a részesedés és a kiteljesedés, a szent és a profán közötti ajtónak” látja.⁴⁹³ Marie O. Métral ennél is továbbmenve megállapítja, hogy a testi szexualitás ebben az olvasatban visszanyerheti azt a funkcióját, amelyet a misztikusok az „egyesülés titkának”, *unio mysticának* neveztek, és amely évezredekken keresztül csupán átvitt értelmű, szimbolikus egzisztálásra volt képes az aszkézis és a szüzesség

⁴⁹¹ Jürgen Moltmannra hivatkozik Laurel C. Schneider. SCHNEIDER 2010.

⁴⁹² EIBACH 1996, 73. o.

⁴⁹³ PETERS 1996.

erényeiben.⁴⁹⁴ Ahogyan arról volt már szó, a testi szexualitás illetően megközelítése Magyarországon is ismert, főleg Gyökössy Endre munkássága által. Ő így fogalmaz: „Az erost is tanulnunk kell. A férfinak meg kell tanulnia felébreszteni feleségében. A nőnek meg kell tanulni ébren tartani a férjében! Annak az örömmel, amely a feleséget este az orgazmusig elviszi, tulajdonképpen már reggel kell kezdődnie. Kedvességgel, udvariassággal, a test és a lélek ezerféle finom jelbeszédével kell kifejeződnie a házastársi szeretetnek a nap folyamán, amikor újra találkoznak, folytatódnia, sőt fokozódnia kell!”⁴⁹⁵

Eibach, Gyökössy, Peters és Métral szerint tehát a testi szexualitás rehabilitációja nemhogy erodálna, hanem éppen hogy megerősítené a keresztény egyházak párkapcsolati teológiáját. A katolikus és az evangélikus felekezetek házasságteológiájától mindenesetre nem esne távol az a gondolat, hogy a testi szexualitáshoz kapcsolódó tartalmakat értéként emeljék be gondolkodásukba, legalábbis a házasságon belül. A katolikus felfogásra a házasság szentségi értelmezésében, amelyet a római katolikus egyház egészen az ószövetségtől eredeztet,⁴⁹⁶ és az újszövetségi eredetű eucharisziával helyez végső összefüggésbe, így is jellemző vonás, hogy nagyon erős pozitív tartalmakat társít a testiséghez. Másfelől szintén ez a teológia a házasságkötés eucharisziával való szimbolikus egybekötésével azt is kifejezi, hogy minden kapcsolatnak és a kapcsolat minden minőségének szüksége van Isten „testi erejére”, ebben az olvasatban pedig a párkapcsolatban Isten mint a „test általi életerőforrás” jelenik meg, amely alól minden bizonnyal a testi szexualitás mint a házasság egyik igen fontos aspektusa sem lehet kivétel.⁴⁹⁷ Ez a rehabilitáció bizonyos kijelentésekből úgy tűnik, a katolikus egyházban már meg is kezdődött. Ferenc pápát idézem: „Amikor egy férfi és egy nő a házasság szentségét megköti, Isten mintegy »tükröződik« bennük, beléjük nyomja vonásait, szeretete kitörölhetetlen jegyét. A házasság Isten irántunk való szeretetének ikonja. Mert Isten maga is kommunió: az Atya, a Fiú és a Szentlélek három Személyének szeretetközössége, akik öröktől fogva tökéletes egységben élnek. És pontosan ez a házasság misztériuma: Isten két házastársból egyetlen létezészt alkot. A Biblia (1Móz 2,24) erős kifejezést használ, amikor ezt mondja: a kettő »egy test« lesz, annyira bensőséges az egység a férfi és a nő között a házasságban. Pontosán ez a házasság misztériuma: Isten szeretete tükröződik a házaspárban, akik elhatározzák, hogy együtt élnek. [...] Szent Pál az efezusi levélben (vö. 5,21–33) megvilágítja ezt a nagy misztériumot, amikor a házaspár kapcsolatáról írva Krisztus és az Egyház jegyesi viszo-

⁴⁹⁴ MÉTRAL 1981.

⁴⁹⁵ GYÖKÖSSY 2002, 31. o.

⁴⁹⁶ SCHEFFCZYK 1987.

⁴⁹⁷ KOCH–BREIUNING 1981.

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

nyáról beszél.”⁴⁹⁸ Bár ez a gyönyörű idézet igen burkoltan beszél a párkapcsolatok szexuális valóságáról, azzal, hogy Ferenc pápa 1Móz 2,24-et idézi, kétségtelenül a testi egység alatt a testi szexualitás aspektusára utal.

A testi szexualitás rehabilitációja tehát a keresztény teológiában, mint azt már láthattuk, Luther-tól kezdve bizonyos fokig már megtörtént. Mindez, ahogy utaltam rá, bár leginkább a foucault-diánus kontextusban érthető meg, de egy lehetséges evangélikus szexuálpedagógiának mindenképpen figyelembe kellene vennie ezt a kritikát és a vele párhuzamosan zajló teológiai revíziót, ha másképpen nem is, de azzal feltétlenül, hogy a testi szexualitásról ebben a pedagógiában nem a „bűn” és a „gonosz vágy”, hanem az öröm és az adakozó szeretet kontextusában képes megszólalni.

3.11. Szexuális vágy és hatalom kritikai kontextusban az evangélikus egyház hitoktatásában

A korábban tárgyalt sokféleség-differenciálás problematikához hasonlóan a fenti komplex kritikai kontextus leginkább csak közvetetten jelenik meg a magyar teológiai irodalomban. Somfai Béla többször idézett szexuáletikája mellett azonban bőven találunk rá közvetett példákat, többek között a Magyarországi Evangélikus Egyház valláspedagógiájában is. Itt ismét az evangélikus középiskolai tankönyveket idézem meg, mint lehető legjobb példákat a szexualitás hatalom–szabadság dimenziójában megjelenő dinamikájának megjelentetésére.

A hatalom kritikus megközelítése ezeknek a tankönyveknek abszolút sajátja. Jó példa lehet erre a kilencedikes tankönyv, amelynek első 20 leckéjében számtalan megközelítést látjuk ennek a témának. A 7. leckében Mária és Márta történetén keresztül a női tanítványok és férfi tanítványok egymáshoz viszonyított szerepén, a 9. leckében a patriarchális viszonyok bemutatásával, a 10. leckében a hamis sáfár (Lk 16,1–8) történetével, a 12.-ben pedig a férfiak és nők helyzetének vizsgálatával Lk 13,10–17 alapján bátran beszélhetünk a téma alapos tankönyvi reprezentációjáról.⁴⁹⁹ Ez utóbbi témára kifejezetten utalnak is a szerzők: „Jézus korában az egész Római Birodalomban jellemző volt a nők háttérbe szorítása, és ez alól nem volt kivétel Izrael közössége sem.”⁵⁰⁰ De talán ennél is jobban utal a fenti hatalomkritika tankönyvi megjelenésére az a rövid megjegyzés, amelyet a 10. évfolyamnak készült tankönyvek (Láss!) első kiadásában olvashattunk, és amely ebből az as-

⁴⁹⁸ Vö. *Gaudium et spes*, 48. o. *Familiaris consortio*, 56. o.

⁴⁹⁹ BÉRES, et al. 2017a.

⁵⁰⁰ Uo. 32. o.

pektusból nézve egészen izgalmas módon az egyházi kritika középpontjába került.⁵⁰¹ Az idézett mondat így hangzik: „A szexuális élet házasság előtti tiltására nincs teológiailag jelentős ok.”⁵⁰² A tankönyv szerzői tehát közvetve megfogalmaztak egy olyan represszív viszonylatot, amely teológiailag bár nem indokolt, ugyanakkor, ahogyan az a tankönyvek megjelenését követő heves reakciókból is kitűnt, valóban az egyház hétköznapi életében létező elvárásként megjelenő repressziós viszonylat. Ugyanilyen represszióra utal egy másik konkrétabb megfogalmazás is: „[A szexualitáshoz – S. Z. A.] sok, szégyenérzettel kapcsolatos nézet tapad.”⁵⁰³ Mindezek szerint a szerzők már eleve számoltak a szexualitást meghatározó vallásos, egyházi repressziók komolyanvételével. Sokat elárul a tankönyv hatalomhoz, szabadsághoz való pedagógiai viszonyáról annak metodikája is. A tanári kézikönyvek módszertani bevezetőjében találkozunk azzal a hozzáállással, hogy a szerzők a pedagógiai munkafolyamatokban erőteljesen építenek a kortárs csoport hatásaira és a kifejezetten így fejleszthető területekre.⁵⁰⁴ A pedagógus tanulásszervező tevékenysége, a kiscsoportos feladatok, a tanári kézikönyvekben preferált csoportmunkák, kooperatív technikák és eszközök mind azt a célt szolgálják, hogy a tanulási folyamatban a tanulók minél inkább aktív, saját tanulásukat elősegítő, többé-kevésbé önirányító tényezők lehessenek.⁵⁰⁵ A gyakorlati megközelítésében egy ilyen pedagógia ugyanis tud óvatosan bánni a didaktikus és szabály jellegű normatív kijelentésekkel, ugyanakkor segít olyan ítéletalkotási modellek kialakításában is, amelyek a kulturálisan és személyiségünkbe beágyazott repressziókra is érzékenyen reagálnak.⁵⁰⁶ Ez a metodika egy olyan koncepciót mutat be, amely erőteljesen táplálkozik abból a fent említett pedagógiai „arculatváltásból”, amely szintén a már fent említett módon a 20. század hatalomkritikai kontextusában született meg.

Ugyanebben a tankönyvben mint forrásban a testi szexualitás pozitív környezetben való ábrázolására ismét számtalan példát találunk. Szintén egy olyan mondat, amely valamiféle nézőpontváltásra utal a fenti leckében: „Bár ritkán hangzik el, mégis azt mondhatjuk, hogy az ember szexuális lény.”⁵⁰⁷ Ugyanebben a leckében a szerzők a szexualitás „jó irányba tereléséről”, a szexualitásról mint az élet szépségének és a boldogság elérésének eszközéről, azt a kapcsolatokat, a kommunikációt és a megértést

⁵⁰¹ Még a tankönyv megjelenésének évében az Evangélikus Hittudományi Egyetemen fórumbeszélgetést tartottak a tankönyv szerzői, hogy az idézett mondat miatt fellángolt kritikákra reagálni tudjanak.

⁵⁰² BÉRES et al. 2015, 107. o.

⁵⁰³ Uo.

⁵⁰⁴ BÉRES et al. 2017c, 5–7. o.

⁵⁰⁵ BÉRES et al. 2017e, 6. o.

⁵⁰⁶ Nagyon jó példa erre az evangélikus hittankönyvsorozat egyedülállókkal foglalkozó anyaga, amely éppen a „szingliket” sújtó társadalmi presszió hatására született. Vö. BÉRES et al. 2015.

⁵⁰⁷ Uo. 106. o.

IV. A komprehenzív szexuálpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

szolgálatába állítva láttatja. A szerzők tehát több helyen is a házasságról, családról, de a testi szexualitásról is pozitív jelenségeként beszélnek. Talán nem is lehet ennél többet elmondani erről, mint ahogy azt maguk a szerzők teszik egyik téma (testi szexualitás – Isten a hálósobában) összefoglalásában: „A szexualitás az emberi öröm és örömszerzés szép módja, amelyért testünkkel és lelkünkkel együtt hálát adhatunk a teremtető Istennek.”⁵⁰⁸

Összességében tehát elmondható, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház bár hivatalos szexuálpedagógiával nem rendelkezik, ugyanakkor segédanyagaiban olyan szexuálpedagógiát fogalmaz meg, amelyben hangsúlyosan kerülnek bemutatásra azok a kortörténeti elemek, amelyekben mind felfedezhetjük a különböző időkben tapasztalható társadalmi és egyházi repressziókat, akár a nemi szerepekhez való viszonyban,⁵⁰⁹ akár a házassági törvényekben⁵¹⁰ vagy a keresztény értékekhez tartozó elvárásokban.⁵¹¹ Mindezt az „ítéletalkotásra hegyezett” munkamódszerrel megtoldva elmondhatjuk, hogy ha direkt módon a tankönyv nem is beszél a szexuális hatalomgyakorlás kritikájáról, közvetve ugyanakkor igen gyakran érinti ennek a témának a határterületeit. Mindemellett a tankönyv kifejezetten beszél a szexualitás pozitív kontextusba való „áthelyezéséről”.

Exkurzus: Miért általános a heteronormativitás a szexuálpedagógiában?

E nagyobb egység lezárása előtt még feltétlenül beszélnünk kell egy olyan témáról, amely a hatalomhoz, represszióhoz, normatívákhoz való viszonyulással kapcsolatban abszolút felülreprezentáltan van jelen a kortárs szexuálpedagógiai diskurzusban, ez pedig a szexuálpedagógia és általánosságban a pedagógia heteronormatív megközelítésének kritikája. A szexuális nevelés egyik alapproblémája a komprehenzív irányzat képviselői, közülük is elsősorban a posztmodern feminizmus hívei szerint, hogy a pedagógia a szexualitáshoz és házasságokhoz elsősorban normatív módon közelít, amely egyben az euroatlanti kultúrában általában egyet jelent a heteronormatív szexualitás és a kétszereplős házasság élet preferálásával.⁵¹² Ez a heteronormativitás jelenik meg a megvalósított szexuálpedagógiákban is, amely sokszor diszkriminálja azokat a tanulókat, akik magukat ezek szerint a kategóriák szerint sem értelmezni, sem ezekben a formákban elhelyezni nem tudják.⁵¹³ A vád tehát egy olyan domináns heteronormatív nézőpont kialakulása miatt éri a kortárs szexuálpedagógiát, amelyet

⁵⁰⁸ BÉRES et al. 2017b, 110. o.

⁵⁰⁹ BÉRES et al. 2017a, 36–37. o.

⁵¹⁰ BÉRES et al. 2017b, 79. o.

⁵¹¹ BÉRES et al. 2017b, 108. o.

⁵¹² EPSTEIN–O’FLYNN–TELFORD 2003, 15–32. o.

⁵¹³ Uo.

mi a kereszténység normatív beágyazottságunkból nézve talán nem is igen veszünk észre (értsd: normálisnak tartunk). A mai Magyarországon a nem kizárólag heteroszexuális beállítottságú keresztény iskolai nevelésnek nyoma sincs, ennek azonban nem kizárólag egyházi, kegyességi vagy teológiai oka van. A pedagógiai heteronormativitás jelenléte és erőssége mögött feltételezhetően ugyanis több szociokulturális tényező is rejlik, például a pedagógia, a hatalom és a reprodukció összefüggése, még azokban a társadalmakban is, ahol a szexualitás terén egyébként toleráns és egalisztikus megközelítés jellemzi az oktatást vagy a társadalmat. Ennek oka, hogy azok a normák, amelyek a társadalom szempontjából valamilyen okból feltétlenül szükségesnek látszanak, átalakulva és becsatornázódva az oktatás színtereire pedagógiai célokká alakulnak át. Hogy ez a becsatornázódás milyen hatékonyan megy végbe, nagyban függ a társadalom berendezkedésétől. Egy társadalom szerkezete és hatalomhoz való viszonya ugyanis a pedagógiájában is megjelenik, különböző mértékben akarhatja és tudhatja például annak tartalmait meghatározni vagy befolyásolni (de valamilyen szinten mindenképpen megteszi azt). A comeniusi-herbartianus hagyományra (vagy ahogy a köznyelvben ismerjük, „porosz oktatásra”) például erős normatív pedagógia jellemző, ahol a pedagógia és az iskola célja nem más, mint hogy a társadalom alakította normarendszereken belül olyan képzést nyújtson, amely a közösség feltételezett szükségletei felől igyekszik meghatározni a pedagógia mibenlétét, így saját céljait prolongálja az iskolában.⁵¹⁴ Könnyen belátható, hogy egy társadalom annál jobban tudja céljait prolongálni az intézményeiben, minél normatívabb és központosítottabb azok működési struktúrája. Mindezt már politikai mezőn ábrázolva, minél kevésbé jellemzőek egy államra a demokratikus értékek, pedagógiája annál kevésbé lesz szabad, autonóm és decentralizált,⁵¹⁵ vagyis annál inkább *direktív lesz*.⁵¹⁶ Az ilyen társadalomban a pedagógia céljai között nem a pedagógia tárgya vagy a tanuló társadalom jólléte, hanem a struktúra, a hatalom és az ideológia fenntartása válik az elsődleges céllá. Ahogy Nahalka István Pierre Bourdieu-re hivatkozva kijelenti, az oktatás funkciói között nagyon hangsúlyosan jelen van az a „konzerváló funkció”, amely a fennálló hatalom és struktúra berendezkedésére hat vissza, és erős újratermelő, önregeneráló akarat társul hozzá.⁵¹⁷ Mindehhez hozzájárul az a hatalomelméleti tétel is, hogy maga a hatalmi entitás is, így például a politikai hatalom is legtöbbször természeténél fogva is *önfenntartásra* törekszik, (például pedagógiai) céljai között tehát *amúgy is a hatalom stabilizá-*

⁵¹⁴ BÁBOSIK 1997, 20–25., 30–32. o.

⁵¹⁵ NÉMETH A. 1997, 104. o.

⁵¹⁶ BÁBOSIK 2004, 49–50. o.

⁵¹⁷ NAHALKA 2003, 41. o.

IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

*lása és megtartása áll,*⁵¹⁸ ezek a célok pedig óhatatlanul tovább adódnak az általa kézben tartott, központosított pedagógiai célrendszerekbe. Így a *pedagógia először is indirekt, ám legtöbbször ebből kikristályosodva direkt módon is reprodukív hangsúlyossá válik*, hiszen a pedagógia indirektív és direktív céljai mindig kölcsönösen meghatározzák és befolyásolják egymást.⁵¹⁹ Vagyis amennyiben az oktatási kultúra erőteljesen célmeghatározott, központosított, felülről építkező, céljait ott meghatározó és normatív, vagyis egy szóval *hatalomorientált*, akkor ezzel együtt éppen a *hatalom megtartásának és önfenntartásának igényénél fogva feltétlenül reprodukív hangsúlyos lesz*. Ez a reprodukív presszió pedig a társadalomra és a következő generációkra nézve szexuális értelemben szükségszerűen véve *heteronormatív*.⁵²⁰ *Így van ez azokban a társadalmakban is, amelyekben a politikai hatalom demokratikus keretek között, de normatív hangsúlyosan működik, azokban a társadalmakban pedig, amelyek nem demokratikus értékekre épülnek, még inkább.* Az a kérdés tehát, hogy a pedagógia mennyire heteronormatív, összefüggésben és interdependenciában áll a következő kérdésekkel is:

- Milyen a társadalom hatalomhoz való viszonya? A hatalom struktúrái mennyire ragaszkodnak a hatalomhoz (reprodukciónak)? Mennyire realizálhatóak a társadalom normatív célkitűzései? Mennyire realizálódnak a pedagógia normatív és reprodukív célkitűzései?
- Mennyire normakövető a társadalom, mit gondol, hogyan viszonyul a saját normáihoz? Hogyan viszonyul a normaalkotó hatalom a társadalom normakövetéséhez? Hogyan csatornázódik a hatalom reprodukív irányultsága a társadalmi reprodukivitásba?
- Milyen fokú a hatalomgyakorlás a pedagógiában? Hogyan valósul ez meg az iskolában? Hogyan mutatkozik meg az oktatási folyamatban a hatalom reprodukciónak való ragaszkodása? Hogyan viszonyulnak, mit gondolnak/éreznek/jeleznek vissza a pedagógiai térben mozgó egyének a reprodukciónak, a hatalomra és az autonómiára nézve?

Mint láthatjuk, a pedagógiai rendszer hálózati összeköttetései és kölcsönös függései nagyon sok olyan szempontra hívják fel a figyelmünket a komprehenzív szexuális nevelés rendszerszemléletű megközelítésében, amelyek közelebb vihetnek minket például a heteronormativitás komplex vizsgálatához is a szexualpedagógiában. A fentieket különösen fontos figyelembe vennünk egy olyan országban, amely egyszerre posztkoloniális és posztdiktatorikus jelleggel is rendelkezik, pedagógiájában ezek a jellegzetességek megjelentek,⁵²¹ valamint feltételezhetően ezek a berögződések hol erősödve, hol gyengülve a mai napig működnek.

⁵¹⁸ CANETTI 1991.

⁵¹⁹ SERFÖZŐ–SOMOGYI 2004.

⁵²⁰ Nem véletlen, hogy a homoszexuálisokat hazánkban is mindig a diktatorikus időkben érték fokozottan és társadalmilag deklaráltan diszkriminatív események, Mária Terézia uralkodásától kezdve a nyilas és kommunista diktatúrákig, ahogy az sem, hogy a legkeményebb büntetéseket velük szemben éppen a legdurvább diktatúra időszakában, az 1950-es években hozták.

⁵²¹ HUNYADI–M. NÁDASI 2000.

4. Részösszefoglalás: A tanulót ért pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességek – hatalom és szabadság pedagógiai-teológiai kritikai megközelítésben

Mint láthattuk, az a kritikai hangnem, amely a hatalom és a szabadság kérdésével kapcsolatban a múlt század közepétől egyre erősebben szüremkedett be a pedagógiába és a szexuálpedagógiába, elválaszthatatlan azoktól a társadalomtudományokból induló és ma a szexualitáshoz való teológiai reflexiókat is meghatározó motívumoktól, amelyek Michel Foucault munkásságával vertek gyökeret. Mint láthattuk, ez a represszionáló és felszabadító kontrollfunkció erőteljesen meghatározza a vallások szexualitáshoz való viszonyát, így a szexualitásról való keresztény tanítást is. Ez a felfedezés egyszerre a teológia területéről nézve külső kritika, ugyanakkor a teológia belső önreflexióit is megelevenítő konstruktív jelenség. A komprehenzív szexuálpedagógia külön fel is hívja a figyelmet erre a párhuzamosságra, amely miatt ez a megközelítés egyes vallási közegekben nehezen lesz érthető és befogadható.⁵²² Mint láthattuk azonban, a kortárs keresztény teológiában a hatalomhoz és a szabadsághoz való teológiai reflexiós munka már bőven megkezdődött. Összességében véve elmondható, hogy a szexualitást és a házasság kapcsolatokat befolyásoló hatalmi, politikai struktúrák felhívták a figyelmet egy olyan keresztény szexuálpedagógia kidolgozására, amely először is figyelembe veszi saját, például egyházi, pedagógiai hatalomgyakorlási funkcióinak igényeit és korlátait, ugyanakkor képes a hatalomgyakorlás eszközeit, például a normaalkotás folyamatainak szükségességét kritikai módon egyszerre ábrázolni. A kortárs teológiából a hatalom és a szabadság kontextusában egy olyan kép rajzolódik ki, amely tud saját normatív erejével és befolyásolási képességével számolni, tisztában van a Biblia szexualitást és házasság kapcsolatokat is érintő normaalkotó tekintélyére, ezeknek az egyházba kanalizálódott hatalmi eszközeire és ezekhez képessé válhat kritikusan és mértéktartóan viszonyulni, vagyis törekedhet arra, hogy saját erejét és hatalmát „meg tudja zabolázni”, konstruktívan és humánusan operálva azzal. Mint bemutattam, ugyanez az arculat rajzolódik ki az MEE által használt hivatalos középiskolai tankönyvekből is.

Ezek alapján a tanulót ért pedagógiai hatásokból eredeztethető jellegzetességekre, egészen pontosan a hatalom és szabadság pedagógiai-teológiai kritikai megközelítésére nézve megtalálni véltem azokat a pedagógiai-teológiai párhuzamokat, amelyek a szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének evangélikus valláspedagógiai figyelembevételét indokoltá teszik.

⁵²² Vö. *International Guidance on Sexuality Education*.

5. Adaptív pedagógiai szemlélet mint a tanuló személyiségbeli adottságait és a rá gyakorolt pedagógiai hatást egyszerre szem előtt tartó megközelítés

Az adaptív pedagógia az utóbbi húsz év meghatározó pedagógiai irányzatából, a konstruktív pedagógiákból, illetve azok eszköztárából nőtte ki magát. Az elmúlt században a személyiségközpontú pszichológiák megjelenésével ugyanis a pedagógiának az az alapvonása került a középpontba, amelyben a pedagógia tartalmának és a tanulók biológiai, kognitív, mentális és affektív érettsége egymásnak való megfeleltetése kiemelkedő szerepet játszik. Ez a megközelítés a ma, főleg az integráló oktatásban nagyon korszerűnek számító adaptív,⁵²³ pozitív és humanisztikus pedagógiák egyik alapköve.⁵²⁴ Három nélkülözhetetlen alapeleme: a tanulói igények, a személyiség különböző komponensei és a pedagógiai célok, valamint leginkább e három alapelem harmóniában való működtetése. Jól látható tehát, hogy mind a tanuló személyiségéből kiinduló nézőpont, mint az őt ért pedagógiai hatás reflektív módon, egymáshoz való viszonyában is megjelenik benne. *Az adaptív tanulás-szervezés lényege ugyanis éppen az, hogy a pedagógus megtanulja összhangba hozni a szervezési, oktatási és nevelési tevékenységeit diákjai alapvető szükségleteivel.*⁵²⁵ Az adaptivitás egyszerre használja a differenciálás pedagógiáját és a pedagógiai hatások kritikus megközelítését.⁵²⁶ Erre az a megközelítés ad lehetőséget, amely a konstruktív pedagógiák sajátja, és amely a tanulóról nemcsak mint tanulói helyzetben lévő személyről, hanem éppen fordítva, az emberről mint általánosan és természeténél fogva tanuló lényről beszél,⁵²⁷ mely hozzáállás mind a tanulói szerepeket, mind a tanári szerepeket megváltoztatja és befolyásolja. A tanulóról, ahogyan erről korábban már részben szó esett, ez a megközelítés többé vagy kevésbé, de a tanulás iránt mindenképpen motivált személyről beszél, a tanárról pedig olyan személyként, aki erre a motivációra egyrészt hatással van, másrészt mint a tanítást tanuló személy szintén motivált, hogy annak szintjét professzionális beavatkozásaival befolyásolhatja. Ahogyan ezt korábban megfogalmaztam: „Voltaképpen itt arról van szó, hogy a pedagógus azokból a természetesen jelen lévő pszichológiai és egyéb alapszükségletekből indul ki, mint a közösség élménye, a kompetenciaérzés vagy az önállóságra törekvés, mely mindenkinél egyedi, ugyanakkor elemi szinten jelen lévő erő. Nem csupán egy külső tényező, emberek által előírt elvárás a szint, amelyet a tanulónak el kell érnie, hanem azok a vágyak, amelyek ott vannak minden emberben, és ezekre alapozva történik a tanulási szintek, vagyis az újabb és újabb ismeretek egymásra

⁵²³ HUNYADI–M. NÁDASI 2000, 11. o.

⁵²⁴ KLEIN 2000, 57–68. o.

⁵²⁵ SIMON Z. 2013.

⁵²⁶ M. NÁDASI 2006.

⁵²⁷ NAHALKA 1997.

5. Adaptív pedagógiai szemlélet mint a tanuló személyiségbeli adottságait és a rá gyakorolt pedagógiai hatást egyszerre szem előtt tartó megközelítés

szervezése.”⁵²⁸ Ez az adaptív viszonyulás lehetővé teszi, hogy a tanár és a tanuló saját magukból kiindulva együtt és egyszerre határozzák meg a tanítás-tanulás kereteit.

5.1. Az adaptív pedagógia felhasználási lehetősége a szexuális nevelésben

Igazán izgalmas ez a megközelítés a szexuálpedagógia szempontjából, ahol egyszerre kap nagyon nagy hangsúlyt a tanuló ember sokféle szexualitása, a szexuális késztetések tanulásra motiváló ereje, a kereszténység mint vallás normatív funkciója, a normákhoz való különleges viszonyt ápoló serdülő és az ezek között egyensúlyra törekvő pedagógus. Az első ránézésre bonyolult konstelláció azonban nagyon is termékeny lehet. Sokkal termékenyebb, mint azok a szexuálpedagógiák, amelyeket manapság egyre több olyan vád ér, hogy ahelyett, hogy segítene az érett szexuális kapcsolatok kiépítésében, inkább óvatosan megfogalmazott, preventívnek szánt, mégis direktív, regulatív eszközeivel éppen azt éri el, amit nem szeretne: tárgyiasítja az embert, illetve a gyermeket a szexualitás területén. Ez a megközelítés amellet, hogy tárgyiasító, nem is hatékony, a tanulóktól kapott visszajelzések az ilyen jellegű szexuális neveléssel kapcsolatosan legalábbis erre utalnak.⁵²⁹ Vajon mennyit érnek a technikai információk, amelyek a szexualitásról csak annyit mondanak el, hogy könnyen saját, illetve mások szükségleteinek áldozataivá válhatunk? – körvonalazza a kérdést az „újmaterialista feminizmus” szószólójaként Louisa Allen a *Young People and Sexuality Education* című művének előszavában.⁵³⁰ Egyre intenzívebb és hangosabb ugyanis az a rendszerszemléletű megközelítésből fakadó kritika, amely a gyermektársadalom szexualitásának, szexuális igényének és motivációinak figyelmen kívül hagyására mutat rá. A kérdés egyértelmű: vajon megelégedhetünk-e egy leegyszerűsítésre törekvő, nem elég nagyvonalú és a társadalom jó néhány idevonatkozó szegmensét – például pont a pedagógia alanyát, a tanulót – megkerülő szexuális pedagógiával? Márpedig a jelenlegi általános helyzet ez. Több különböző, ide vonatkozó tudományos irodalmat tekintve a helyzet elég aggasztó, a fennálló szexuálpedagógia a gyermekek szemszögéből nézve, őket kérdezve és a szexuális nevelést az ő szemszögükből mérlegre téve *a jelenleg alkalmazott szexuálpedagógiáról nemzetközi szinten is tragikus kép rajzolódik ki.*⁵³¹ A párkapcsolati, házassági kapcsolati és szexualitással általánosságban foglalkozó nevelés vagy óvatosságból, vagy valamely más okból szándékosan leginkább csak pragmatizált, erős normák közé szo-

⁵²⁸ SIMON Z. 2013.

⁵²⁹ ALLEN 2011.

⁵³⁰ Uo.

⁵³¹ Kivétel nélkül (!) minden általam idézett keresztény, liberális, neokonzervatív vagy posztmodern feminista szexuálpedagógiai irodalom ugyanilyen mérési eredményre hivatkozik a gyerekeket kérdezve (Többek között: Allen, Buda, Epstein, Gudorf, Grósz, Milhoffer, Semsey, Szilágyi, Leimgruber, Zrinszky.)

rított és tárgyiasított formában mer foglalkozni saját témájával, méghozzá éppen úgy, hogy mindeközben minden kimondott és rejtett eszközével éppen a pragmatizált, tárgyiasult és az emberi kapcsolatokat és azok szereplőit tárgyiasító szexualitást akarja visszaszorítani. Holott – ahogy arra Allen kutatásai is rámutatnak – kevés olyan „tanulmány” létezik, amelyben a tanulók annyira motiváltak lennének, mint amelyeket a szexuálpedagógia kínál fel számukra.

Az adaptív megközelítés éppenséggel kulcsa is lehet ennek a problémának. A tanuló személyiségbeli adottságait, különböző szintű és minőségű ismereteivel és motivációival számoló, egyben saját elvárásaihoz is (nem a normákhoz!) kritikusan hozzáálló és a kritikus pozíciót és hozzáállást mások számára is lehetővé tévő felfogás ugyanis nemcsak megengedi, hanem egyenesen bátorítja a tanulót a morális argumentálásra, amely a szexualitáshoz (és a normákhoz) való felnőtt viszony egyik alappillére. Ez a felfogás ugyanis ahelyett, hogy a normákat önmagukért, öncélúan közelítené meg, sokkal inkább a tanuló elé helyezi azokat, s azok közös megközelítését szabadon lehetővé teszi. Mindez elsősorban a disszertáció célcsoportjaként definiált pubertás korú gyermekek életkori sajátosságából kiinduló differenciálás és adaptív viszonyulás alapján vezethető le. Anélkül, hogy ennek a korszaknak a személyiségfejlődési vonatkozásaiba részletesen belebocsátkoznánk, csupán a pubertás kor erkölcsi ítéletalkotási folyamataira gyakorolt hatásáról beszélek.⁵³² Ebben a korban ugyanis a gyermekség és felnőttiség határán mozgó ember identitásának megerősítése közben egyre kritikusabban áll hozzá azokhoz az autoritásokhoz, amelyek gyermekkorát meghatározták. A kortárs csoport hatása egyre intenzívebben van jelen a gyermek életében, és az abban meglévő értékek és az „otthonról hozott” értékek egymás mellett, gyakran pedig egymással ellentétben rajzolódnak ki. Az értékek ilyen belső ütközéséből a gyermek környezetében élő felnőttek csak valamiféle „határkeresést” és gyakran az ebből fakadó kétségeket, illetve a bűntudatból fakadó vagy azt leplező agressziót érzékelik, amelyek azonban csupán kísérőjelenségei a felnőtté váláshoz feltétlenül szükséges folyamatnak. Az értékek sokféleségében való döntés egyben azonosulást is jelent, amelyet a pszichológia az értékek interiorizálásának nevez. Ebben a folyamatban a tanuló gyermekkori értékeit mérlegelve egyeseket saját életében is érvényesnek fogad el, másokat, melyek működésképtelenek, elvet. Ez a tevékenység azonban csak akkor működhet hatékonyan, ha a tanuló ezekhez az értékekhez, morális döntésekhez, normákhoz „egészen közel merészkedhet”. Ebben a folyamatban az iskola és a pedagógia szerepe igen hangsúlyos, és főleg az értékek etikai vonatkozásában mérvadó, ahol a döntés meghozatalának képességében kell számára segítséget nyújtani, vagyis a tanuló etikai ítéletalkotási modelljeit szükséges fejlesz-

⁵³² SCHWEITZER 2005.

teni, esetünkben a szexualitással kapcsolatban.⁵³³ A serdülők normatív világához való adaptív pedagógiai viszonyulás lényege tehát egyáltalán nem a normák eltörlése, negligálása vagy marginalizálása, éppen ellenkezőleg, azok olyannyira komolyan vétele, hogy azok ebben a validáló, hitelesítő tanulási folyamatban, amely a tanuló normaalkotási funkcióit és magát a keresztény szexuális normákhoz való életszerű viszonyt is működőképessé teszik, hitelesek és életképesek maradjanak. Ebben a kontextusban tehát ideális, a tanulók speciális helyzetét komolyan vevő és azzal operáló (adaptív) pedagógia esetén a szexuális nevelésben az értékek és normák mellett az értékek közötti döntésről, annak jogosságáról, vagyis az erkölcsi ítéletalkotásról is beszélnünk kell, amelyre a szexuális nevelés komprehenzív megközelítése különösen alkalmas lehet. Arról már több szó esett, hogy a komprehenzív szexuálpedagógia nem regulatív-normatív hangsúlyos. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a normák ne játszanának ebben a pedagógiában is fontos szerepet, norma nélkülségről pedig a pedagógia célmeghatározottsága és aszimmetrikus viszonyai miatt egyáltalán nem beszélhetünk. Itt csupán arról van szó, hogy ennek az irányzatnak nem önmagukban a normák a legfontosabb értékei, hanem a normák között élő, azok között választó ember, vagyis ez a megközelítés a *morális igazodás helyett a morális ítéletalkotásra, a kapcsolati proszocialitás fejlesztésére*⁵³⁴ fókuszál, ami a pubertás korú gyermekek szexuális nevelésének egyik *legfontosabb adaptív diszpozíciója*. Friedrich Schweitzer erről a pedagógiai elvről általánosságban így ír: „Egyre nagyobb teret nyer az a felismerés, miszerint az etika tanulását nagymértékben maga a tanuló irányítja [...] ez azt jelenti, hogy az etikai jellegű tanulás lehetetlenné válik a gyerekek és fiatalok tanulási feltételei és magyarázati mintái figyelembevételének hiányában.”⁵³⁵ Fritz Oser pedig a fenti humánközpontú átrendeződésről a következőket vallja: „Az erkölcsi viselkedést és a morális argumentálást önreflexió és önkritika kell hogy kíséresse.”⁵³⁶

Ennek az átrendeződésnek az életkori sajátosságokon kívül más szempontból is van előnye és létjogosultsága. Egyrészt úgy tűnik, nincs ma olyan általános erejű tekintély, amely morális értelemben általánosan követendő értékeket képes előírni, másrészt ebben a funkciójában különösen a keresztény egyház fogyott ki az eszközeiből és a hitelességéből. A hatalma, a hitelessége, a tudása miatt az egyház respektív intézményként funkcionált évszázadokon keresztül, de ezeket a tulajdonságait jószérivel elvesztette,⁵³⁷ a szexualitásban különösen erős represszív hatásgyakorlása⁵³⁸ pedig már a múlté. Ma,

⁵³³ PÁLVÖLGYI 2014.

⁵³⁴ Lásd bővebben: NAGY 2000, 192–216. o.

⁵³⁵ SCHWEITZER 2005, 63. o.

⁵³⁶ OSER 2005, 92. o.

⁵³⁷ LEIMGRUBER 2011.

⁵³⁸ FOUCAULT 1994.

IV. A komprehenzív szexualpedagógia pedagógiai jellegzetességeinek összehasonlító és reflektív teológiai elemzése a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában mutatkozó sajátosságainak bemutatásával

amikor a szexualitás területén etikai vagy morális értelemben vett autoritásokról beszélünk, elsődleges tekintélyként a hitelesség megléte lép fel, amelynek területén a keresztény egyház ma Stephan Leimgruber szerint igen rosszul áll.⁵³⁹ Az ilyen autoritások megállapításánál pedig az intézményesült formák helyett ma sokkal fontosabb szerepet játszik maga a hitelesítő személy, az értékek szerint élő, azok működőképességét legitimizáló ember, legyen az tanuló vagy tanár.⁵⁴⁰

Mindezek a megállapítások a következő pedagógiai szempontok komolyan vételére ösztönöznek:

- A tanuló saját normatív kríziséből táplálkozó energiái és motiváltsága;
- A tanuló szexualitás iránti kíváncsisága és motiváltsága;
- A kereszténység szexuális normáinak, így főleg a Biblia szexuális normáinak hitelessége;
- A kereszténység szexuális normáinak, így főleg a Biblia szexuális normáinak működőképessége a való életben;
- Végül pedig a pedagógus és a tanuló oldaláról adott fenti tényezők harmóniában való együtt működtetése (adaptív pozíció, a tanulás, tanítás közös tanulása).

⁵³⁹ LEIMGRUBER 2011.

⁵⁴⁰ OSER 2005, 80. o.

V. Összefoglalás

A dolgozat e második nagy egységében arra kerestem választ, hogy igazolhatóak-e azok a megközelítésbeli együttállások, amelyek feltételezésem szerint a szexualpedagógia komprehenzív megközelítésének jellegzetességei és a szexualitáshoz való viszony kortárs teológiai és valláspedagógiai reflexiói között állnak fent. Ehhez a vizsgálathoz két különböző aspektusból igyekeztem közelíteni, amit első sorban az ide vonatkozó irodalom két nagy fő témája indokolt. Ezt a két témát én pedagógiai szempontból is megkülönböztettem egymástól, egyik oldalról a tanulóból kiinduló megközelítésekhez kapcsolódó, másik oldalról pedig a pedagógiai hatásból kiinduló kritikai reflexiókra. Míg előbbi témát a szexualitás kontextusában, mint láthattuk, főként a sokféleség és az ahhoz való viszonyulás uralja az idézett források szerint, utóbbit a tanulóra irányuló repressziós erők és az azokhoz való kritikus és revizionáló, rehabilitáló viszonyulás kérdése. A fentiek alapján véleményem szerint a szexualpedagógiához való komprehenzív viszonyulás kompatibilisnek mutatkozott mind a keresztény egyházak szexualitással kapcsolatos kortárs teológiai reflexióival, mind annak hazánkban az evangélikus hitoktatásban megjelenő tartalmaival. Éppen ezért a továbbiakban dolgozatom harmadik részében arra szeretnék választ találni, hogy ennek az együttállásnak milyen gyakorlati hasznai lehetnek egyházunkban.

VI. Gyakorlati szempontok egy komprehenzív evangélikus szexualpedagógia kidolgozásához

Mint arról többször szó esett, a Magyarországi Evangélikus Egyháznak nincs kidolgozott szexualpedagógiája. Adottak azonban azok a gyakorlatban alkalmazott elvek és módszerek, illetve segédanyagok, amely e dolgozat elemző munkájának alapjául szolgáltak. Az előzőekben rámutattam, hogy annak ellenére, hogy azt az UNESCO programmal foglalkozó szakirodalom szerint annak alkalmazása éppen a vallásos közegekben a legproblematisabb,⁵⁴¹ mint látható volt, az evangélikus egyház gyakorlatától, illetve annak teológiájától egyáltalán nem esik messze ez a megközelítés, sőt pedagógiai megközelítésében, módszertanában, a korunk által felvetett kérdésekre adott válaszokban rendkívüli hasonlóságokat mutat azzal. Ez az együttállás lehetővé teszi, hogy ne csak a gyakorlatban felfedezhető hasonlóságok szintjén jelenjen meg ez a párhuzamosság, hanem már a pedagógiai tervezés szintjén is. A pedagógiai tervezés egyik fontos és talán elsődleges területe a tanításelméleti kérdésekben a pedagógia célterületének és azok hatásrendszereinek feltérképezése.⁵⁴² Ezek a hatásrendszerek megnyilvánulhatnak az iskolában tapasztalható kapcsolatok minőségében és változatosságában, a közvetítő eszközökben, de sok esetben csak rejtett vagy indirekt módon fejtik ki hatásukat. A pontos tervezés tehát a pedagógia folyamatának alapeleme. Ennek elsődleges oka, hogy az emberi elmében a tudás, az új ismeretek létrejöttekor nem egyszerűen az új tartalmaknak a régiekhez való hozzáadódása történik meg, ezt a folyamatot nem lehetséges valamiféle egyszerű sematikus addíciós folyamatként elképzelni. Az emberi elmében a tudás átrendeződik, sűrűsödik, fellazul vagy az új tartalmak régebbiekkel írnak

⁵⁴¹ Vö. *International Guidance on Sexuality Education*.

⁵⁴² HUNYADI–M. NÁDASI 2000, 20–22. o.

felül,⁵⁴³ a tudást segítő készségek, attitűdök és képességek változnak és fejlődnek,⁵⁴⁴ ennek ismeretében pedig különösen szükséges a pedagógusnak ezeket a folyamatokat is figyelemmel kísérnie, így a tanuló tudásának szem előtt tartása saját tudásának, ezzel együtt pedig alapdiszciplínájának rendszerezésére is felhívja a figyelmet. A pontos tervezés egyúttal a pedagógiai hatékonyság egyik legfontosabb kritériuma, az iskola működésének határfoka is attól függ, hogy megvan-e a megfelelő szintű kapcsolat a pedagógia elmélete és megvalósulása között.⁵⁴⁵ A tanulás eredményessé tételének tehát alapvető szükséglete a pontos tervezés.⁵⁴⁶ Különösen is igaz lehet ez a szexuális neveléssel kapcsolatban. Mint láthattuk, az emberi szexualitás a személyiség egyik meghatározó jegye, amely a szociális kapcsolatainkban változik, és e kapcsolatok minőségének függvényében alakul, tehát teljesen egyedi és sajátos mintázatokkal rendelkező személyes konstruktum, tehát fokozottan érzékeny, a társadalom által is különböző módokon védelmezett terület, éppen ezért a szexualitáshoz kapcsolódó nevelés egyáltalán nem teheti meg a leegyszerűsítő vagy felszínes tervezéssel járó pedagógiai hozzáállást. A szexuálpedagógia tudományterületéről ma általánosságban elmondható, hogy konkrét élethelyzetekből, gyakorlati szükségszerűségekből indul ki, metodikájában pedig nagy szerepet kap a rugalmasság, a változatosság és az összetettség.⁵⁴⁷ Éppen ez utóbbi összetettség az oka annak, hogy ez a tudományág nehezen teheti meg a pedagógiai tervezés felett való átsiklás nagyvonalúságát. Az UNESCO program, amely elképzelésem szerint mint elméleti szexuálpedagógiai keretrendszer egyházunkban is alkalmazható lehet, a pedagógiai tervezés szintjén megjelenő alapelvek, célok és módszertan kidolgozottsága, a hozzájuk kapcsolódó segédanyagok széles merítési lehetősége miatt is segítségek nyújthat abban, hogy egyházunk saját szexuálpedagógiai elveit ezek segítségével dolgozhassa ki.

1. Miért szükséges, hogy az MEE rendelkezzen saját szexuálpedagógiai keretrendszerrel? Érvek a feladatvállalás mellett

A keresztény egyház Jézus missziói parancsára (Mt 28,16–20) hivatkozva a kezdetektől fogva azzal a meghatározott igénnyel lépett fel, hogy tanítsa az embereket, és ezt a feladatát felekezetektől függetlenül a keresztény egyház a mai napig fenntartja.⁵⁴⁸ A kereszténység fontosnak tartja azt is, hogy ebben a tanításban a szexualitás témája is megjelenjen, el akar mondani valamit a párkapcsolatok és a

⁵⁴³ Lásd az asszimiláció és akkodomáció pedagógiai fogalmait.

⁵⁴⁴ NAHALKA 2013.

⁵⁴⁵ RÉTHY 2003b.

⁵⁴⁶ KOTSCHY 2003.

⁵⁴⁷ GRÓSZ 2004.

⁵⁴⁸ Vö. CSANÁD 1996; JANCÓSÓ–KELEMENNÉ FARKAS–KORZENSZKY 1996.

szexualitás viszonylatában is, és ez a célkitűzés már a legkorábbi keltezésű újszövetségi könyvekben is tetten érhető.⁵⁴⁹ Ez a prioritás tehát nem valamiféle új, modern átrendeződés dominanciájaként jelenik meg az egyházban, hogy „olyan üggyé emelje a szexualitást”, amelyben a társadalom minden tagjának „kötelezően felügyelet alá kellett helyeznie magát”, és amelynek pusztán „egyik tengelye a pedagógia”, ahogyan azt Michel Foucault⁵⁵⁰ feltételezi, hanem kezdetektől alapvető *igei jellegzetessége* a kereszténységnek. Emellett feltétlenül beszélnünk kell arról is, hogy a 21. század elején számos olyan új társadalmi kérdés, élethelyzet vagy probléma merül fel, amelyekre az európai társadalom jelentős része még mindig a kereszténységtől (is) reméli a választ.⁵⁵¹ Többek között ilyen probléma ma a szexualitás és a házasság kapcsolatok struktúraváltása, amelynek feldolgozásához nagyon sokan valamiféle keresztény szexualpedagógiától várják a segítséget.⁵⁵² Vagyis arra a kérdésre, hogy miért foglalkozunk a szexualitásra való nevelés kísérletével, bár választ adhatunk pusztán a Szentírásra hivatkozva is a fenti ígék alapján, azonban elmondhatjuk azt is, hogy a 21. századi társadalomban és kultúrában erre egyértelmű igény mutatkozik. Hogy ebben a tevékenységben a Magyarországi Evangélikus Egyház is megtalálhatja-e a küldetését, az alábbi szempontokat érdemes figyelembe venni:

- A felelős szexuális életnek több olyan (főleg személyiségfejlesztő) funkciója van,⁵⁵³ amelyek a keresztény értékrenddel párhuzamosak vagy azonosak (szolidaritás, elköteleződés, társ támogatás), és amelyekben megvalósulhat és kiteljesedhet a felebaráti szeretet, a szeretetben való elköteleződés mint kiemelkedő keresztény értékek.⁵⁵⁴
- Több olyan nemzetközi előirányzat létezik, amelyeket hazánk követendőnek tart, és amelyek a szexuális szokások, kapcsolatok minőségére is irányulnak (UNESCO 2009, WHO 2010, 2012 stb.). Ezeknek az előirányzatoknak a követéséhez hazánk e célokat oktatáspolitikájába beemelte,⁵⁵⁵ így az evangélikus egyház is mint intézményfenntartó⁵⁵⁶ szintén felelőssé vált ebben a tevékenységben.⁵⁵⁷
- Jelenleg Magyarországon a gyermekek nagyobbik része házasságban születik,⁵⁵⁸ ezeknek a gyermekeknek elsődleges szocializációs közege a család,⁵⁵⁹ fő kötődési felületük és

⁵⁴⁹ Például a már többször idézett Első korinthusi levélben.

⁵⁵⁰ FOUCAULT 1996, 120. o.

⁵⁵¹ GROM 2007.

⁵⁵² GRAFL 1992.

⁵⁵³ HORVÁTH-SZABÓ 2007b; SZILÁGYI 2010.

⁵⁵⁴ WEST 2017.

⁵⁵⁵ 2012-től a NAT-ban helyet kapott a Családi életre nevelés nevű program, benne a házasság kapcsolatokra megfogalmazott javaslatokkal. http://kerettanterv.ofi.hu/07_melleklet_miniszter/k1_07_egyeb/index_csen.html.

⁵⁵⁶ Vö. FABINY-PAP 2014.

⁵⁵⁷ A Magyarországi Evangélikus Egyház hivatalos honlapján megtalálható definíció: „Intézményeink törekednek arra, hogy minden tanulójukat a hatályos állami köznevelési törvényben megfogalmazott oktatási célnak megfelelően neveljék, oktassák...” <http://www.evangelikus.hu/node/92>.

⁵⁵⁸ A definíció értelmében ideértve a (jogi értelemben vett) élettársi kapcsolatokat is. Lásd továbbá: a KSH 2016-os adatai. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmoz16.pdf>.

⁵⁵⁹ HORVÁTH-SZABÓ 2007a.

reprezentatív személyeik a szülők.⁵⁶⁰ A szülők kapcsolatának minősége alapján határozza meg a gyermekek személyiségfejlődési, így a szexuális fejlődési ívét (lásd: trianguláció jelensége), biztonságát és jóllétét, akár pozitív, akár negatív irányban.⁵⁶¹ Az keresztény egyház és az evangélikus egyház, olyan szervezetként, amely egyfelől a számára adott isteni kinyilatkoztatása alapján fontosnak tartja az emberek boldogságának kérdését (Mt 5), másrészt elkötelezett az emberek testi és lelki jóllétéért is,⁵⁶² preventív módon avatkozhat be a fent vázolt folyamatokba, méghozzá elsősorban a pedagógia színterén,⁵⁶³ amelynek egyik célja a leendő szexuális és házassági kapcsolatokra való nevelés lehet.⁵⁶⁴

A fentiek alapján tehát arra a kérdésre, hogy az evangélikus egyház pedagógiájának miért kellene a szexuális nevelésre hangsúlyt fektetnie, viszonylag egyértelmű válaszaink lehetnek. Ezt a kérdést tovább szűkítve, arra, hogy miért lenne szükség arra, hogy ez a pedagógiai tevékenység megjelenjen egészen pontosan a hitoktatásban is, a következő válaszaink lehetnek:

- Az állami oktatásirányítás az Új Nemzeti Alaptantervben szükségesnek ítélte a családi életre nevelés kultúrájának beemelését a köznevelés területére.⁵⁶⁵ A CSÉN integrálhatóságától függően minden tantárgyban megjelenik, vagy dönthetnek az intézmények heti egyórás keretben annak bevezetéséről bármelyik évfolyamon, az szabad évfolyamonkénti órakeret rovására.⁵⁶⁶ A CSÉN tartalmi kifejezetten hangsúlyosan jelennek meg az erkölcsstan, a technika, életvitel és gyakorlat tantárgy, illetve az etika tantárgy kerettanterveiben. A tantárgy (etika és emberismeret) a 7. és 11. évfolyamon jelent meg „kötelezően tanítandó tartalmi modulként” is.⁵⁶⁷
- A Magyarországi Evangélikus Egyház jelenleg hatályos kerettanterve, bár erre a hatályos közoktatási törvények nem kötelezték, proaktívan emelte ki a társadalom legkisebb egységének, a családnak a védelmét, kiemelten foglalkoznak a szexualitás, a házasság és a családi élet sokrétű problematikájával, és ez a szemlélet az egyház hatályos pedagógiai rendszerében a pedagógiai célokon túl az evangélikus egyház hittanoktatást szabályozó dokumentumaiban is megjelenik,⁵⁶⁸ valamint annak gyakorlati megvalósításához szükséges segédanyagokban ez a téma bőven reprezentált.⁵⁶⁹
- A legfrissebb kutatási eredményekben kimutatott, hogy hittanórákon a szexualitás témája, így a házasság is más tanegységekhez képest felülreprezentáltan szerepel.⁵⁷⁰ Amennyiben ez igaz, érdemes lehet az ilyen célzatú hittanórai tevékenységet professzionális pedagógiai keretek közé szorítani.

⁵⁶⁰ Lásd még a „szignifikáns másik” fogalmát.

⁵⁶¹ SATIR 1999.

⁵⁶² 2013-ban az intézményvezetők és iskolalelkészek konferenciáján megfogalmazott gondolat: „a foglalkozás résztvevőivel egyetértettünk abban, hogy az (a gyermekek) alapjogi nevelés(e) (...) elengedhetetlenül szükséges.” KOVÁCS-DUDÁS-KÖVESI 2013, 84. o.

⁵⁶³ SZABÓNÉ L. 2012.

⁵⁶⁴ SIMON Z. 2011.

⁵⁶⁵ Nemzeti Alaptanterv. Az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet hivatalos oldala. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf.

⁵⁶⁶ Nemzeti Alaptanterv. Az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet hivatalos oldala. http://kerettanterv.ofi.hu/07_melleklet_miniszter/k1_07_egyeb/index_csen.html.

⁵⁶⁷ FÖLDES 2002.

⁵⁶⁸ A Magyarországi Evangélikus Egyház hivatalos hitoktatási honlapján. <http://hitoktatas2.lutheran.hu/tanitashoz/>.

⁵⁶⁹ Vö. BÉRES et al. 2015.

⁵⁷⁰ SEMSEY 2016.

2. A további kutatás felé

Értekezésem idáig is több empirikus kutatás eredményét mutatta be, és azzal az igénnyel is él, hogy maga is egy ilyen empirikus kutatás lehetőségét felvesse, sőt lehetővé tegye. A szexualitás témája ugyanis igen érzékeny terület az egyházban, és egy ilyen, a szexualitás témáját érintő, vagyis fokozott érzékenységgű mérés esetében már nemcsak annak eredményét, hanem valószínűleg magát a mérés okát is validálni lenne szükséges. Erre az „előhitelesítésre” alkalmas lehet egy olyan anyag, amely akár pusztán teoretikus szinten mutat rá olyan jelenségekre, amelyek ma például a szexuálpedagógia területén szempontváltásra vagy bizonyos szempontok megerősítésére motiválnak. Mindez azonban fordítottnak is igaz, dolgozatomban vállaltan elméleti pedagógiával foglalkozik, de eredményeinek validálásához feltétlenül szükséges volna egy empirikus kutatás lefolytatása is. Ez az értekezés, ahogyan arra a dolgozat címe is utal, elsősorban a keresztény oktatásra, evangélikus hittanórákra koncentrálna, fókuszcsoporthoz pedig a serdülőkorú fiatalok körét jelöli meg, amely tényezők a vizsgálat etikai szempontjait is még inkább meghatározzák. A gyakorlati tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy semmiképpen nem lehet a szexualitás témáját ma az egyházban, főleg egy olyan érzékeny területen, mint az oktatás és az iskola, nagyvonalúan megközelíteni.⁵⁷¹ A lehetséges empirikus vizsgálathoz az alábbiakban olyan szempontokat mutatok be, amely e kutatás előkészítéséhez mindenképpen ajánlatos lenne figyelembe venni.

3. A mérést végzőből kiinduló adottságok: Ki végezheti az empirikus mérést?

Először is figyelembe kell vennünk, hogy attitűdöt, pszichológiai érettséget, de még elégedettségi méréseket elsősorban ilyen irányban képzett vagy képződő szakemberek végezhetnek professzionális módon.⁵⁷² Bár a professzionalitás nélkülözése nem feltétlenül kizáró tényező egy ilyen munkánál, főleg, ha az ahhoz szükséges képzett humán erőforrás nem áll rendelkezésre, azonban a szakszerűtlenül végzett mérések eredményei jelentős torzító hatást mutathatnak.⁵⁷³ Hiába jelentek meg az utóbbi időben számos mérést, felmérést, könnyítő eszközök, például online felületeken, ezek az eszközök

⁵⁷¹ A tizedikes tankönyvben szereplő mondat: „a szexuális élet házasság előtti tiltására nincs teológiai jelentős ok” több szempontból sem volt például szerencsés. Egyrészt az ember a házassága előtt is rendelkezik szexualitással, a szexuális élet fogalma tehát megtévesztő lehet, ugyanakkor a szexuális jellegű testi kapcsolatok házasság előtti folytatása az evangélikus egyház különböző kegyességi köreiben más-más megítélés alatt áll. Talán éppen ennek az információközlésnek a hiánya volt az, amely miatt ez az ominózus mondat a tankönyvekből és az egyébként a kijelentéssel éppen reflektív viszonyban lévő szöveggörnyezetből kiráncigálva a mai napig több egyházi fórumon citált és kritizált idézetté vált, annak ellenére, hogy a szerzők már a második kiadásban módosították az inkriminált mondatot. Vö. BÉRES et al. 2015a és BÉRES et al. 2017b.

⁵⁷² RÓZSA–HEVESI 2006.

⁵⁷³ Uo.

inkább az eredmények reprezentációjának módját segítik, nem pedig magának a vizsgálatnak a tudományos szempontok szerinti lefolytatását. Azonban még ha élnénk is ezeknek az eszközöknek a segítségével, nem szabad elfelejteni, hogy egy szakszerűtlen empirikus kutatás a vizsgálat elméleti felvetéseit vagy esetleges érvényes eredményeit is marginalizálhatja vagy negligálhatja. Egy másik szempont a mérést végző szakember vagy szakemberek hozzáértésével kapcsolatban, hogy az eredmény pontosságától függetlenül is lehet annak eredménye hiteles vagy hiteltelen. Az eredmények megjelenésén túl való eredményességhez, vagyis a konstruktív, a mérés eredményeiből táplálkozó továbblépéshez szükséges egy „másodlagos validálás” is, amely egyet jelent az eredmények befogadó környezetének jóváhagyásával és elismerésével is.⁵⁷⁴ A mi esetünkben ez elsősorban a különböző teológiai és egyházi (lehetőleg tudományos) fórumoknak az empirikus vizsgálatot minősítő és megerősítő (vagy cáfoló) funkcióit jelenti. Ezek a grémiumok intézkedhetnek ugyanis az eredmények további sorsáról és az esetleges pedagógiai tervezésben való figyelembevételéről.

4. A témából fakadó adottságok: szexualitás mint különösen érzékeny kutatási terület

Egy szexualitással kapcsolatos mérésnek bizonyos etikai szempontokat is figyelembe kell vennie. Ez egy olyan esetben, amely a szexualitásra, mint az emberi élet egyik legegységibb, legsajátabb, ezért egyúttal legprivátabb, legbensőbb vonatkozására kérdez rá, fokozottan hangsúlyos aspektus. Nem elég a mérés eredményének diszkréciójáról, anonimitásáról biztosítani a résztvevőket, hanem annak tartalmi kíváncsiságában is figyelembe kell venni a „semleges térbe” való menekülés lehetőségét. Először is az adatfelvételkor biztosítani szükséges a bizalmi légkört, minél inkább ki kell küszöbölni a csoportnyomás jelenségeit, fel kell világosítani a mérésben résztvevőket a mérés eredményének szükségességéről, az adatok további sorsáról, a mérési eszközön pedig biztosítani kell a válaszlehetőség megtagadását vagy a tartózkodás lehetőségét.⁵⁷⁵ Másrészt, mint arról már bővebben, részletesen szó esett, az egyházak szexualitáshoz való viszonya elég összetett, mondhatjuk, hogy mind antropológiai, mind társadalomtudományi, mind pedig fenomenológiai szempontból egy különös – ha élhetünk ezzel a pszichológiából kölcsönzött kifejezéssel – kodependenciáról van szó, amely különösen a szexualitás és az egyházak (és általánosságban a vallások) normatív funkcióiban érvényesül. Ezért amikor a szexualitáshoz egyházi közegben közelítünk, véleményem szerint sohasem beszélhetünk teljes ob-

⁵⁷⁴ FISCHER 2001.

⁵⁷⁵ HÉRA-LIGETI 2005.

jektivitásról vagy függetlenedésről.⁵⁷⁶ Ez a kiszolgáltatottság pedig óhatatlanul is rányomja a bélyegét bármilyen egyházi kötődésű, szexualitással kapcsolatos vizsgálatra (ahogyan ez minden bizonynal erre a dolgozatra is igaz). Éppen ezért különösen is fontos, hogy empirikus vizsgálatunk mögött olyan valóban független, akár egyházon kívüli, támogató tudományos háttérbázist tudjunk kiépíteni, amely már magában a mérés megfogalmazásában is ezeket az esetleges deformáló hatásokat kontroll alatt tudja tartani, és azokat jóindulatúan képes visszatükrözni.

5. A vizsgálat alanyaiból fakadó adottságok

Mint az a dolgozat címéből is kiderült, ez a vizsgálat iskoláskorú gyermekeket érint. Ebből fakadóan a kutatás során fel kell térképezni az abban résztvevők életkorát és az ebből fakadó etikai kötelezettségeket.⁵⁷⁷ Amennyiben a résztvevők nem érik el a 16 éves kort, feltétlenül szükséges a szülők beleegyező nyilatkozata, ezen életkor felett pedig a kutatásban való részvétel megtagadásának lehetősége is kötelezettség. Lousia Allen hívja fel a figyelmet a mérésben résztvevők önkéntességének és a mérési eredményeknek az összefüggésére. Szerinte egy olyan szexualpedagógiai megalapozó vizsgálatához, amely a tanulók saját szexuális vonatkozását is vizsgálni szeretné, óhatatlan, hogy nemcsak beleegyezésen, hanem kifejezetten önkéntességi alapon történjen a mérés.⁵⁷⁸ Ez az önkéntesség nemcsak alapkritériuma az etikus mérésnek,⁵⁷⁹ hanem megóv a mérést torzító hatásoktól is.

6. A kutatás gyakorlati adottságai: Mit és hol kellene és lehetne mérni?

Mint a fenti szempontok alapján láthatjuk, a szexualitással kapcsolatos iskolai kutatás a Magyarországi Evangélikus Egyház oktatási intézményeiben leginkább külső szakemberek és egyházi, belső szakemberek együttes kontrolljának bevonásával, a kutatás témája miatti és speciálisan annak egyházi konnotációi miatti érzékenységgel és a vizsgálat alanyaira való fokozott figyelem biztosításával számoló attitűddel lehet csak érvényes, eredményes és hiteles. Ezek a kritériumok azonban felvetik annak a kérdését is, hogy hogyan lehet egyáltalán úgy megközelíteni ezt a témát a kutatásban, hogy maga az empirikus vizsgálat ne járjon olyan kontraindikált, nemkívánatos mellékhatással, ahol a kutatás témáját éppen a mérés teszi félreérthetővé vagy dehonesztálhatóvá. A rossz empirikus technika, például a benne lévő kérdések rendezetlensége, témájának indiszkréciója, esetleg a feldolgozásának tisztázat-

⁵⁷⁶ MULLINO MOORE 1992.

⁵⁷⁷ FÓRIS 2013.

⁵⁷⁸ ALLEN 2017a.

⁵⁷⁹ ARGYROUS 1997.

lansága miatt könnyen megkérdőjelezhető lesz maga az alapfelvetés is. Szükségesnek tűnik tehát a mérés előérvényesítése, például annak előzetes, az intézmény fenntartójánál való részletes reprezentációjával, esetleg további felderítő jellegű kutatásokkal,⁵⁸⁰ végül pedig esetleg a mérési formában megjelenő „látszatérvényesítésre” is érdemes lehet figyelmet fordítani.⁵⁸¹ Mindezek a körülmények együtt a vizsgálat professzionális környezetben való lebonyolítását ösztönözik. Ezzel együtt az alábbiakban mégis megpróbálok olyan irányokat felvázolni, amelyek véleményem szerint ezt a kutatást megkönnyíthetnék.

A dolgozat vezérfonala a komprehenzív szexualpedagógiai irányzatok hittanórai használatának igazolása. Mint láthattuk, állításaim alapján a komprehenzív szexualpedagógiai irányzatok kompatibilisek az evangélikus valláspedagógia jellegzetességeivel, és teológiai értelemben is megállják a helyüket. Az empirikus vizsgálat véleményem szerint ezeket az állításokat több helyen támaszthatná alá vagy cáfolhatná meg. Mivel állításom szerint a gyakorlatban ez az együttállás leginkább a középiskolai hittankönyvsorozatból olvasható ki, a kutatás célcsoportjait is ez a szempont határozhatná meg. Érdemes lehet tehát olyan célcsoportokat találni, amelyek azon túl, hogy a mintavétel mérési feltételeinek megfelelnek, például a csoportok homogenitása és heterogenitása szempontjából, kifejezetten az itt megfogalmazott aspektusokra reagálnak.⁵⁸² Általában a mintavétel szempontjából a torzítatlanság, a populációhoz mért arányosság, a tipikusság, és a véletlenszerű mintavétel tesz lehetővé, hogy egy mérés reprezentatív legyen,⁵⁸³ esetünkben azonban véleményem szerint nem kell feltétlenül ragaszkodnunk ehhez, mert a kutatás célpontjában szándékosan megkülönböztetett csoportok (evangélikus hittanórán részt vevők) lehetnek megszólítva, ez pedig eleve kizárja a reprezentatív megközelítést. A mérésünkben tehát nem a véletlen mintavétel teremtené meg a mérés validitását, hanem egy vagy több kontrollcsoport biztosíthatná azt, vagyis kontrollcsoportok segítségével standardizált mérésről lehetne szó. Végül érdemes lenne megfontolni, hogy az egyik csoport tagjait olyan közegből válasszuk, akik már valamilyen módon találkoztak intenzívebben a hittanórán a szexualitás témájával, ez evangélikus szempontból a tizedikes évfolyamot jelenthetné a kerettanterv és a hozzá kapcsolódó segédanyagok (pl. tankönyvek) adottságaiból kiindulva.

⁵⁸⁰ FISCHER 2001.

⁵⁸¹ NAGYBÁNYAI NAGY 2006, 119. o.

⁵⁸² RAGIN 2014.

⁵⁸³ MÉSZÁROS 2010.

A mérés elképzelésem szerint a háttérvizsgálat után két pontra fókuszálna: az egyik a hittanórákon folyó szexuálpedagógia tartalmi elemeire, a másik annak hatékonyságára, eredményességére és az azzal való elégedettségére kérdezhetne rá.

1. Tartalmi vizsgálat: A 10. évfolyamon evangélikus hittant tanulók valóban találkoztak a hittanórákon folyó szexuális nevelés komprehenzív megközelítésével annak speciális jellegzetességei alapján?
2. Eredményességi vizsgálat: A 10. évfolyamon evangélikus hittant tanulók elégedettek a számkra nyújtott szexuálpedagógiával, azt hatékonnak tartották-e, vissza tudják-e idézni azokat a tartalmakat, amelyekkel ott találkoztak?

Részletesebben az alábbi vizsgálatok elvégzését tartom célszerűnek:

o. Háttérvizsgálat

- Arra vonatkozó kérdések, hogy hogyan zajlik az iskolai szexuális nevelés az adott intézményben.
- Arra vonatkozó kérdések, hogy milyen témákat vetett fel ez az oktatás.
- Arra vonatkozó kérdések, hogy mennyire eredményes/hatékony/hasznos ez az oktatás a diákok és tanárok szubjektív megítélése szerint (hitoktatáson kívüli szexuális nevelés).
- Arra vonatkozó kérdések, hogy milyen témák érdeklik a tanulókat a szexualitás kérdéséhez kapcsolódóan.
- Arra vonatkozó kérdések, hogy megkapták-e az ehhez szükséges információkat (hittanórán kívül).
- Arra vonatkozó kérdések, hogy mennyire elégedettek az intézményben folyó szexuális neveléssel (hittanórán kívül).
- Arra vonatkozó kérdések, hogy van-e olyan tartalom, amelyekkel kapcsolatban van kérdésük, de nem kaptak rá választ.

1. Tartalmi vizsgálat: A 10. osztályokban az evangélikus hittanórákon jelenleg zajló szexuális nevelés tartalmi jellemzőinek vizsgálata

Feltevés: A 10. évfolyamon evangélikus hittant tanulók valóban találkoztak a hittanórákon folyó szexuális nevelés komprehenzív megközelítésével, annak speciális jellegzetességei alapján ez kimutatható.

A felvetésekhez kapcsolódó kérdések:

- Mit értenek a diákok a „szexualitás” fogalma alatt (ismerik-e a szexualitás komprehenzív fogalomtárát)?
- Ismereteikben megjelenik-e a szexualitás komplex megközelítése (testi, lelki, vallási, erkölcsi, történelmi, társadalmi, pszichikai, esetleg ezek együtt).

- Annak vizsgálata, hogy a gyakorlatban megjelenhet-e a tanulók sokféle szexuális beállítottsága, szó van-e az órákon a szexuális sokszínűségről.
- Annak vizsgálata, hogy a gyakorlatban mennyire juthat el a diák saját szexualitásának komplex ismeretére.
- Annak vizsgálata, hogy a hittanórák metodikájukban vajon mennyire hordozzák a differenciálás képességét a szexuális neveléssel foglalkozó témakörökben.
- Annak vizsgálata, hogy mennyire jelennek meg a hittanórákon olyan egyházi/teológiai tartalmak, amelyeket a tanulók valamiféle elvárásnak érzékelhetnek.
- Annak vizsgálata, hogy mennyire lehetnek függetlenek a tanulók ezektől az elvárásoktól.
- Annak vizsgálata, hogy a tanulók tekinthetnek-e saját szexualitásukra mint független pozitív életerőre a hittanórán tanultak alapján.
- Annak vizsgálata, hogy mennyire lettek értékesek számukra a szexuális nevelésben a komprehenzív szexualpedagógia legfontosabb jellemzői (sokszínűség, differenciálás, diákokból kiinduló pedagógia, pozitív szexualitás, hatalommal szembeni kritika?)

2. Eredményességi vizsgálat: A 10. osztályokban az evangélikus hittanórákon jelenleg zajló szexuális neveléssel kapcsolatos eredményeinek vizsgálata

Felvetés: A 10. évfolyamon evangélikus hittant tanulók elégedettek a számunkra nyújtott szexualpedagógiával, azt hatékonynak tartották, azokat a tartalmakat, amelyekkel ott találkoztak, vissza tudják idézni.

- Annak mérése, hogy valóban igaz-e az, hogy a hittanórákon a többi tanórához képest a szexualitás legalább annyira hangsúlyosan vagy felülreprezentált témaként van jelen.
- Annak vizsgálata, hogy amennyiben ez igaz, helyesnek tartják-e a diákok ennek fennállását.
- Általánosságban szeretnék-e a diákok a szexualitásról a hittanórákon hallani.
- Annak vizsgálata, hogy vajon a diákok szexuális ismeretei milyen mértékben származnak a hittanóráról az ő megítélésük szerint.
- Annak mérése, hogy vajon a tanulók vajon elégedettek-e a tizedikes evangélikus hittanórán folyó szexualpedagógiai képzéssel.
- Annak mérése, hogy vajon ez a képzés a diákok megítélése szerint hasznos-e különböző szempontok alapján.
- Annak több szempontú mérése, hogy a diákok vajon mennyire sajátították el az adott hittanórákon számukra felkínált ismereteket.

7. Részösszefoglalás. A további kutatás felé

A fentiek szerint érdemes volna tehát egy olyan primer empirikus kutatással igazolni a dolgozatomban feltárt összefüggéseket, amely képes később egy konstruktív és gyakorlati továbblépést lehetővé tenni. Álláspontom szerint a szexualitás témája az egyházi megközelítésen belül olyan érzékeny terület, hogy önmagában egy másodlagos forrásokra támaszkodó munka nem adhatja meg a teljes, kívánt igazolást. Ennek a munkának bizonyos szempontokat azonban a másodlagos kutatás alapján is figye-

lembe kell vennie. Egyfelől az egyház téma iránti érzékenységet és annak okait, másrészt a lehetséges további empirikus kutatásban részt vevők érzékenységet, mind a mérési eredményesség, mind a hitelesség szempontjából.

VII. Hipotézisek, tézisek és eredmények

1. A szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének alapvonásai olyan, a társadalomból kiinduló kérdéseket tárgyalnak az emberi szexualitással kapcsolatban, amelyek bővebb keresztény teológiai reflexió tárgyát is képezik.

A fenti hipotézis vizsgálatához igyekeztem azokat a pedagógiai sajátosságokat figyelembe venni, amelyek ma a szexuálpedagógia tárgykörében, annak szakirodalmában reprezentáltak jelen. Így jutottam arra a következtetésre, hogy ma két nagy, elméleti és módszertani viszonylatban is egymástól jól megkülönböztethető problematikára (a tanuló sajátosságaiból kiinduló, illetve a tanuló-
ra irányuló, vagyis a pedagógiából, pedagógusból kiinduló sajátosságok) tekintettel elmondható, hogy a szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének égisze alatt létrejött szexuálpedagógiák alapvető társadalmi gyökerekkel rendelkező kérdései – egyfelől mint a sokszínűség, illetve az arra adható differenciálásra törekvő válaszok, másfelől pedig a 20. század második felében megjelenő hatalomkritikai irányokból fakadó kérdések, mint a hatalomból kiinduló szexuális repressziók és a szexualitás, így többek között a testi szexualitás felszabadítása és pozitív környezetbe való helyezése – jól láthatóan megjelennek a teológiában, s ezek a kérdések ott bőséges reflexiókat kapnak.

2. Ezek a kortárs teológiai reflexiók és a szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének égisze alatt született szexuálpedagógiai koncepciók egymással összhangba hozhatók, mondanivalójuk és a fent említett társadalomból kiinduló kérdésekre adott válaszaik nem ellentétesek egymással.

A komprehenzív irányzatok tipikus kérdésfelvetéseiből és az ezekre adott válaszok teológiai párhuzamaira tekintettel elmondható, hogy ezek között párhuzamosságok állíthatók fel. A komprehenzív irányzatok az emberre mint sokszínűségből fakadóan sokféle szexualitással rendelkező lényre tekintenek, s ez a plurális emberkép és az abból táplálkozó szexuális sokszínűség pedig a Biblia lapjain is megjelenik. A sokszínűségre adható nem homologizálásra, hanem differenciálásra törekvő válaszok, melyek a komprehenzív megközelítés speciális sajátosságai, szintén bőséges teológiai reflexiókkal rendelkeznek, különösen a sokszínű újszövetségi közösségek megjelenésével. Ugyanez az együttállás igaz a hatalom és szabadság kérdésében, amely ma a szexuálpedagógiában elsősorban a normatív funkciók és a szexualitás pozitív kontextusban való ábrázolásában fejeződik ki. A normatív erőkhöz való viszony, a szabadság igen bőségesen tárgyalt témája ma a teológiának, és ez a szexualitás kontextusában is jól körvonalazható. Ebből a háttérből is erőteljesen kiemelt téma ma a testhez, a szexualitáshoz való pozitív viszony megléte, amelyről bátran állíthatjuk, hogy a keresztény egyházak egyik központi törekvése lett az utóbbi évtizedekben.

3. A szexuálpedagógia komprehenzív megközelítésének elméletéből fakadó gyakorlati, metodikai jellegezetességek felfedezhetők a Magyarországi Evangélikus Egyház középiskolai hittanóráin megvalósuló szexuálpedagógiai gyakorlatban.

Mint arra több példával rámutattam, a fenti párhuzamok nemcsak az elméleti teológia tárgykörében találhatók meg, hanem a Magyarországi Evangélikus Egyház hitoktatási gyakorlatában is, amelyre legjobb példaként a kerettantervekre épülő olyan hitoktatási anyagok szolgálhatnak, mint a középiskolai hittankönyvek. Mint azt részletesen bemutattam, ez a hittankönyvsorozat, amelynek koncepciója lassan tíz éve született, a szexualitáshoz több nézőpontból, különböző diszciplínák árnyékából, komplex módon közelít, és tekintettel igyekszik lenni a tanuló ember saját szexualitására, pedagógiájában annak megbecsülésére, jobb megismerésére, erőforrásként való megtalálására és mindezek miatt mint megőrzendő értékre, Istentől kapott pozitív adományra tekint, amely kontextus egészen összhangban van a szexualitás és a szexuálpedagógia komprehenzív irányának elveivel és módszertanával.

Eredmények

Értekezésem eredményei között azt tartom számon, hogy a szexualitásnak az a megközelítése, amelyet ma a tudomány a szexualitáshoz való komprehenzív viszonyulásnak nevez, sokszempontúsága, integratív szempontrendszer és komplexitása miatt – a szexualitást és a kapcsolatokat érintő kor-szakos társadalmi jelenségeket és az ezeket befolyásoló, kialakító változatos tradíciókat, valamint a pluralizmusból fakadó, a társadalmakban és az egyházakban tapasztalható tekintélydeficitet figyelembe véve – olyan módszer lehet, amely valóban alkalmas lehet arra, hogy az evangélikus egyház valláspedagógiáján belül megvalósuló szexuálpedagógiájának megfelelő és korszerű építőkövévé válhasson. Amennyiben az evangélikus egyház akár a hitoktatásán belül a szexuális neveléshez kapcsolódó, vagyis szexuálpedagógiai tartalmakkal kíván operálni, szükséges azt egy olyan pedagógiai prevenciós keretrendszerbe sűríteni, amely először is integrálni tudja azokat a szempontokat, amelyek ma a párkapcsolatban élő emberek életminőségének befolyásolásában mind egészségügyi, mind pszichológiai, mind pedagógiai szempontból elfogadottak. Másrészt pedig ugyanennek a felépítendő pedagógiai prevenciós keretrendszernek képesnek kell lennie integrálódni azokba a már meglévő és működő tevékenységekbe, amelyeket az egyházunk, illetve a keresztény egyházak és világi szervezetek a párkapcsolatokban élők életminőségének javítása, megőrzése, jobbá tétele érdekében jelenleg is végeznek.

Megállapítottam, hogy a szexualitás komprehenzív megközelítése nemcsak a szexualitás általános, hanem szexuálpedagógiai megjelenésében is, főleg a pedagógiai jellegzetességeire nézve alkalmas lehet az evangélikus egyház hittanóráin teret kapó pedagógiai prevenció megfelelő és korszerű szexuálpedagógiai kommunikációjához. Ezen túl a szexuálpedagógia komprehenzív megközelítése teológiai és biblikus alapon is megfelelőnek bizonyult arra, hogy kiindulópontja és módszertana le-

gyen egy olyan evangélikus szexualpedagógiának, amely a hittanórákon teret kapó szexualpedagógiai tartalmakat is a lehető leginkább kezelni tudja. Mindemellett bemutattam, hogy a komprehenzív szexualpedagógiai irányzat „búvópatakként” már mind a világi, mind az egyházi szexualpedagógiában, például az evangélikus hittanórákon folyó szexualpedagógiai munkában helyet kapott. E pedagógiai munka eredményességének a vizsgálatához, további fejlesztéséhez azonban elengedhetetlenül szükséges további empirikus vizsgálatok folytatása.

Exkurzus: A házasság fogalma a szexualitás komprehenzív megközelítésében

A szexualitás komprehenzív, széles körű, átfogó megközelítése *a szexualitáson belül foglalkozik a házassággal*,⁵⁸⁴ ennek azonban nem az az oka, hogy ez a nézőpont a szexualitást „értékesebb”, vagy „fontosabb” fogalomnak tekinti, mint a házasságot. Szó sincs erről. Ennek a sajátosságnak sokkal inkább az az eredője, hogy a házasság, szigorúan antropológiai értelemben véve, elsősorban *reprodukciós közösség*, amely ma is hangsúlyos aspektusa ezeknek a kapcsolatoknak,⁵⁸⁵ ebből fakadóan pedig – magától értetődően – a házasság *egyben szexuális jellegű kapcsolat*.⁵⁸⁶ Ma természetesen – főleg, amikor egy átfogó értelmezés alapján igyekszünk a házasságot megközelíteni – nem felejtethjük el, hogy olyan kapcsolatról beszélünk, amely az emberi szexuális kapcsolatoknak egyik rendkívül specializált és szofisztikált formájává vált az évezredek alatt. Olyan közösséggé, ami a reprodukciótól elvonatkoztatva a házasság felek elköteleződése által olyan elvont tartalmakat is fel tud venni, mint a testi szexualitás nélküli társszerelem vagy az altruizmus olyan szélsőséges formái, mint az önmagáról lemondó, másiról való gondoskodás vagy akár az önfeláldozás. Ebben a kapcsolati formában helye lehet a „páros identitásnak”, a közös fejlődésnek, egymás erősítésének vagy a közös, például vallásos tartalmak felé mutatott meggyőződés kialakításának.⁵⁸⁷ Éppen ezek miatt az attribútumok miatt a házasságot már nagyon nehéz lenne csupán egy oldalról, akár a szexualitás „óriáshalmaza” felől értelmezni (4. ábra). Tehát bár a házasság antropológiai értelemben, gyökereire nézve kétségtelenül egyfajta szexuális kapcsolat, mégis ez *a szexuális eredetű, a reprodukcióhoz köthető viszony képes (ideális esetben)*

⁵⁸⁴ KAESER–RICHARDS–LANDRY 1999.

⁵⁸⁵ CZEIZEL 1998.

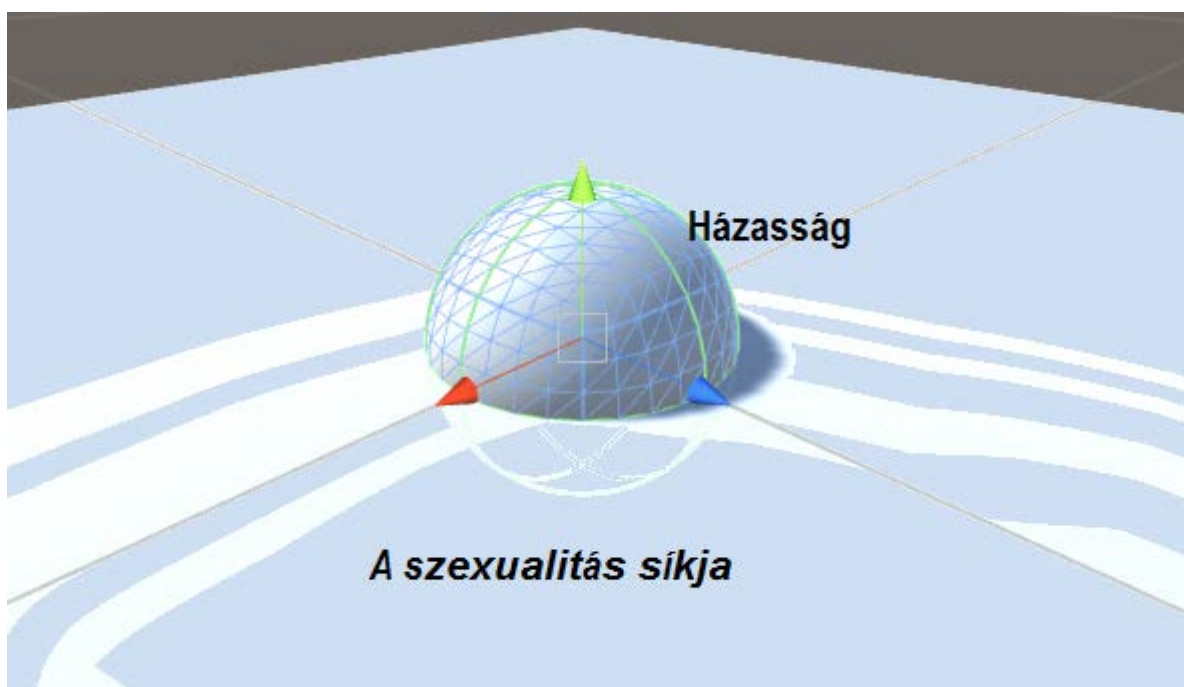
⁵⁸⁶ YUVAL-DAVIS 2005.

⁵⁸⁷ HORVÁTH-SZABÓ 2007b, 70–76. o.

- a személyes kiteljesedést és az önátadás lehetőségét egyaránt lehetővé tévő,
- az őt alkotó személyiségektől függő, de mégis autonóm,
- közös és mégis teljesen egyedi,
- egészen különlegesen személyes, ugyanakkor társadalmi és kulturális szempontból is értelmezhető

közös identitássá válni (fejlődni). Éppen ezért a házasság nemcsak kulturális univerzálé, hanem a társadalom egy kirívóan értékes párkapcsolati formája, melynek megőrzésével és fejlesztésével speciálisan kell foglalkoznunk.

10. ábra. A szexualitás síkjából kiemelkedő házasság

A./II./2. A házasság definíciós kísérlete

Éppen ez a fent említett és kifejtett komplexitás az oka, hogy a házasságot nagyon sokféle olvasatból (például társadalmi, gazdasági, egyházi, reprodukciós, pszichológiai szempontból) lehet definiálni.⁵⁸⁸ Az alábbi meghatározások legfőbb közös halmaza csupán az az alkalmazott kitétel, miszerint a definíciókat keresztény kultúrkörnyezetben, részben vagy egészében keresztény vallásos meggyőződés alapján fogalmazták meg.

⁵⁸⁸ Például a ma elérhető teológiai szótárak többségében is ezzel a felfogással találkozhatunk (RGG, TRE, Lexikon für Theologie und Kirche stb.)

A házasság tehát keresztény⁵⁸⁹ olvasatban:

- Jogi szempontból: „Olyan intézmény, amelyben férfi és nő szexuális kapcsolatban élhetnek együtt, a társadalmi csoportjuk megerősítésével.” (*New Bible Dictionary* – DOUGLAS 1984, 742. o.)
- Kultúrantropológiailag: „Két vagy több különböző nemű ember tartós együttélésének társadalmi vagy kulturálisan kitüntetett formája.” (*Lexikon für Theologie und Kirche* – KASPER 1995, 469. o.)
- Szociológiai értelemben: „Férfi és nő különleges, tartós, törvényi és rituális szinten megalapított életközössége, amelyről mint (sokszínű) egyetemes kultúrtörténeti jelenségről beszélhetünk.” (*Evangelisches Soziallexikon* – WANNENWETSCH 2009, 292. o.)
- Pszichológiai olvasatban: „Két személy, egy férfi és egy nő, érzelmekkel átitatott, önkéntes szövetsége, olyan állandóan változó kapcsolat, amelyben látszólag két ellentétes folyamat fonódik össze: közös identitás, „mi tudat” kifejezése és a személyiség egyediségének, adottságainak kibontakozása.” (HORVÁTH-SZABÓ 2007b, 26. o.)
- Teológiai szempontból: „A házasság a férfi és a nő közötti exkluzív, hosszan tartó, végső elkötelezettséget jelentő, egészséges életközösség, amelyet nyilvános hűségi fogadalom erősít meg.” (HOENEN 2005, 63. o.)
- És végül egy jelenleg érvényben lévő evangélikus hittankönyvet idézve: „A házasság két ember törvényes védelmet élvező életközössége.” (BÉRES et al. 2015)

Mint láthatjuk, a felsorolt definíciók számtalan ponton eltérnek egymástól, egészen különböző olvasatból közelítenek ehhez a komplex kapcsolathoz, bár közös vonásokat is felfedezhetünk bennük, például a nemi dimorfizmusra való hivatkozást,⁵⁹⁰ valamint annak a jelenségnek és módszernek a leírását, amivel ezeket a kapcsolatokat a közösség valamilyen szinten és módon megerősíti. Az egyes definíciók alapján tehát keresztény nézőpontból a házasságot

- rituális jegyekkel megerősített egybekötés (*Evangelisches Soziallexikon*; HERDER; HOENEN);
- kétszereplőség (HOENEN; *Evangelisches Soziallexikon*; HERDER; BÉRES et al.);
- tartósság (HERDER; HORVÁTH-SZABÓ);
- életközösség (HOENEN; BÉRES et al.) – A szexuális kapcsolatnak való hely biztosítása (*New Bible Dictionary*; HORVÁTH-SZABÓ);
- az elköteleződés és az érzelmi átitatottság (HORVÁTH-SZABÓ) jellemezheti.

Ha a fenti, több aspektusból megfogalmazott definíciók mindegyikét egy kísérletképpen az adott kapcsolattípusra, a házasságra vonatkozó, egyesített kritériumrendszerként értelmeznénk, és azokat egy definícióban összesítenénk, körülbelül az alábbi eredményt kapnánk:

A házasság addíciós, kísérleti definíciója:

⁵⁸⁹ A szerzőktől való idézések mind keresztény teológiai megfontolásoknál használatos irodalmakból, például keresztény vonatkozású lexikonokból, teológiai munkákból, tankönyvekből valók, csupán ebben az értelemben véve „keresztény meghatározások”.

⁵⁹⁰ Főleg angol nyelvterületen egyre több olyan irodalom jelenik meg, amely ezt a dimorfizmust már nem tartalmazza, vagy kritikusan közelít hozzá. Vö. HALDEMAN 2010.

Olyan rituális értelemben lezárt és társadalmilag legalizált kapcsolat, ahol egy férfi és egy nő szexuális kapcsolatban élnek együtt, úgy, hogy kapcsolatuk alapja az egymás iránti hosszú távú, akár élethossziglan tartó exkluzív elköteleződés, a családi élet intimitása és a nemi élet. A felek egymáshoz való relációiban megjelennek az érzelmek, a „mi tudat” és a közös és egyéni fejlődés. Jellemző rá a közös életvitel vagy életközösség.

Ez a felsorolás, mint láthatjuk, az emberi kapcsolatok egy nagyon speciális formáját mutatja be, amelynek igen sok követelménynek kellene megfelelnie. Azonban a kritériumok eme gazdagsága nem teszi lehetővé, hogy az emberi kapcsolatok olyan formáiról is házasságként beszéljünk, amelyek ezeknek a feltételeknek valamilyen okból nem felelnek meg, például nem hosszú távúak, nem kétszereplősök, nem jellemző rájuk az egy háztartásban való életvitel, sem az exkluzivitás. Márpedig az emberi házasságok ennél sokkal tágabb keretek között is értelmezhetők maradnak, főleg ha a Bibliában lévő ilyen viszonyokra tekintünk. Emiatt inkább egy olyan definíciót kerestem, amely egyrészt a fenti egyesített definícióhoz hasonlóan egységes, ugyanakkor a fentieknél jóval kevesebb kritériumot használ. Egy ilyen meghatározást találtam Andreas Nehringnél,⁵⁹¹ melyet a pontosság kedvéért először németül idézek:

„Ehe: Zwei oder mehr Personen unterschiedlichen Geschlechts geknüpfte Beziehung, die rituell geschlossen wird, auf Dauer angelegt und gesellschaftlich legitimiert ist.”

Házasság: Két vagy több különböző nemű személy által megkötött, rituálisan lezárt, tartósnak szánt és a társadalom által legitimizált kapcsolat.

A fogalom egyrészt kitűnik abban, hogy szakít a kétszereplős megközelítéssel, amely főleg az Ószövetség poligám házassági kapcsolataira nézve lehet fontos szempont. Ugyanakkor a „megkötött” (geknüpfte) kifejezést nem találom a definíció szempontjából adekvátnak, helyette sokkal inkább az „együttélés” fogalmát tartanám helyénvalónak. Ennek oka, hogy amíg a „házassági együttélésben” valóban ismerünk több mint kétszereplős kapcsolatokat, például az Ószövetségben vagy egyes mai társadalmakban is,⁵⁹² a házasság megkötése általánosságban csupán két ember között zajlik.⁵⁹³ Az „együttélés” emellett különösen hangsúlyos eleme a házasság kapcsolatnak, ebben az együttélési for-

⁵⁹¹ NEHRING 1999, 1070. o.

⁵⁹² Bár dolgozatom elsősorban a magyar, illetve az euroatlanti kultúra házassági jelenségeivel foglalkozik, nem tekinthetünk el attól, hogy a jelenleg is zajló migrációs hatás miatt az ebből a kultúrából való kitekintést is figyelembe kell venni. Vö. EPSTEIN–O’FLYNN–TELFORD 2003, 71–101. o.

⁵⁹³ Házasság és házasságkötés: A teológiai szótárak külön foglalkoznak a két kifejezéssel. Az RGG-sorozatban egészen szembetűnő a különbség, amíg a „házasság” fogalomnál, mint láthattuk, nem szerepel a kétszereplősség, addig az esküvő (hochzeit – trauung) definíciójánál világosan utalnak rá. Vö. RGG 4: Ehe; Trauung.

mában alakulnak ki ugyanis többek között az elsődleges és mérvadó kapcsolati kötődések, itt valósulnak meg az utódgondozás és a nevelés folyamatai, így ez a házasság kapcsolatok jóval jellemzőbb attribútuma, mint a házasság megkötésének minőségi jellemzői (ez utóbbi, mint arról majd később szó lesz, főleg a kapcsolat legitimizálásában játszik fontos szerepet).⁵⁹⁴ Éppen ezért még tovább menve, a fogalomhoz sokkal inkább hozzáfűzném az „egy háztartásban való életvitel” vagy „életközösség” megfogalmazását, különösen, ha figyelembe akarjuk venni a kapcsolati intenzitás és a házaspár interakcióinak minőségeit is.

Nehring definíciójának azonban vannak még további előnyei, például a tartósan/tartósnak létesített (auf Dauer angelegt) kifejezés használata. Nehring definíciójában ez a házasság időtartamát meghatározó attribútum sokkal jobb megközelítésnek látszik, mint a más házasságdefiníciókban használt „hosszú távú” vagy „hosszan tartó” kifejezések,⁵⁹⁵ amelyek nehéz pontosíthatóságuk miatt igen zavaróak. Nehring fogalmát a fenti szempontok szerint átdolgozva alkottam meg tehát azt a kulturális szempontból inkluzivitásra törekvő házasságfogalmat, amelyet e munkámban a „házasság” kifejezés alatt értek. Mint látható lesz, a későbbiekben gyakran használom továbbá a „házasság” kifejezést is. Ezt a két kifejezést (házasság – házasság kapcsolat) szinonimaként használom.

Tehát a házasság vagy házasság kapcsolat jelentése itt a disszertációban:

„Olyan társadalmilag legalizált, legtöbbször rituális értelemben is lezárt, tartós szexuális kapcsolat, amelyet két vagy több ember valamilyen elhatározásból tart fent, és amelyre jellemző a benne élő felek életközössége.”

Ez a definíció a fellebbezett teológiai alkalmazhatósága mellett azzal az előnnyel is jár, hogy harmonizál a házasságról megállapított világi definíciókkal. A *Magyar értelmező kéziszótár*ban például egy, az általam meghatározott definíciót nem kizáró, azzal zökkenőmentesen együtt használható meghatározást olvashatunk:

Házasság: „Férfinak és nőnek jogilag elismert életközössége.” (*Magyar értelmező kéziszótár*, 2004, 506. o.)

E munkámban a házasság fogalmát azonban egy másik értelemben is használom. Azokban a statisztikákban, amelyeket hazai és külföldi kutatóintézetek mérései alapján közölnek, a házasságnak az adott ország által elismert, közösen tett, ezért hitelesnek tekintett és lezárt házassági nyilatkozat számít. A *Magyar nagylexikon*ban a házasság definíciójának egy ilyen megközelítésével találkozunk.

⁵⁹⁴ BUDA 1972, 115–129. o.

⁵⁹⁵ Vö. HOENEN 2005.

Házasság: „Egy férfinak és egy nőnek az *anyakönyvvezető előtt tett, kölcsönös, kifejezett nyilatko-
zattal* keletkező köteléke, amely családot létesít, személyi és vagyoni joghatásokkal jár.” (*Magyar
nagylexikon*, 1999, 304–305. o.).

Melléklet

Az MEE Katechetikai Bizottságának idézett hivatalos anyaga a hitoktatásról

„Pedagógiai célok: Formális (lexikális) és informális tudás továbbadása. Érzelmi nevelés, cselekvő keresztény életre nevelés, a lelki élet gyakorlásához szükséges nyelv elsajátítása, több szempont szerint (például kegyesség) differenciáló módon.

Egyházi és biblikus célok: A Biblia tanításának többrétegű megismerésére, használatára, értelmezésére és autonóm alkalmazására való nevelés. Ezek mellett egyházunk környezetének, történetének, jelenének, hitvallásainak megismerése az etikai döntéshozatal szempontjaira fókuszálva.

A tanuló személyét érintő célok: A tanítványi életre való elhívás. Komplex személyiségfejlesztés, ideértve az önismeretet és az önfejlesztést.

Társadalmi és szocializációs célok: A társadalmi környezet, a társas kapcsolatok tapasztalati megismerése, méltóságban való megtartása, kiemelt szerepben a családi életre nevelés sokrétű problematikájával.”

Ábrajegyzék

1. ábra. A szexualitás mint az emberi élet alapjelensége	13
2. ábra. Az emberi szexualitás különböző meghatározottságai.....	14
3. ábra. A szexualitás kommunikációjának és kommunikációs tereinek egymáshoz való viszonya.....	17
4. ábra. Az egészség többdimenziós ábrázolása, pozitív determinánsok (ÁDÁNY 2012 alapján).....	29
5. ábra. A pedagógiai hatásszervezés kettős meghatározottsága	71
6. ábra. A konstruktív életvezetés személyiségbeli feltételei Bábosik István szerint.....	72
7. ábra. A fogalomalkotási képesség és a nemi kommunikáció disztingváltságának kapcsolata az interperszonális és intrapszichés területek határán Jochen Fischer alapján	84
8. ábra. A „szövetség” fogalmának kettős metaforája és metonímiája.....	88
9. ábra. Hippói Ágoston dualista, szétválasztó nézetei a szexualitással kapcsolatban	123
10. ábra. A szexualitás síkjából kiemelkedő házasság	170

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat. A prevenciós tevékenység szintjei Czakó és Kovács alapján	30
2. táblázat. A szexuálpedagógiai tartalmak a középiskolai evangélikus hittankönyvekben.....	101
3. táblázat. Tisztaság és tisztátalanság előfordulásai, jelentései és represszív viszonylatuk Somfai Béla alapján.....	118

Felhasznált irodalom

- ABELN, R. – KNER, A. 1988. *Ehe und Familie christlich leben – aber wie? Fragen und Antworten*. Mans-Herbert Mönnig, Iserlohn.
- ÁDÁNY R. 2012. *Megelőző orvostan és népegészségtan*. Medicina, Budapest.
- ALLEN, L. 2011. *Young People and Sexuality Education – Rethinking Key Debates*. Palgrave-Macmillan, New York.
- ALLEN, L. 2017. *Schooling Sexual Cultures – Visual research and Sexuality Education*. Routledge, London.
- ALLEN, L. 2017. The Power of Things! A 'New' Ontology of Sexuality at School. In: *The Palgrave Handbook of Sexuality Education*. Palgrave Macmillan Handbooks, London. 611–630. o.
- ALLPORT, G. W. 2000. *A személyiség alakulása*. Kairosz, Budapest.
- ALPERT, R. T. 2010. Guilty Pleasures. In: Ellison, Marvin Mahan – Brown Douglas, Kelly (szerk.): *Sexuality and the Sacred, Sources for Theological Reflection*. WJK, Louisville, Kentucky. 292–304. o.
- ARGYROUS, G. 1997. *Statistics for Social Research*. Macmillan, London.
- ARONOWITZ, S. – GIROUX, H. A. 2017. *Education under Siege. The Conservative, Liberal, and Radical Debate over Schooling*. Routledge, London.
- ATKINSON, R. C. – HILGARD, E. 2005. *Pszichológia*. Osiris, Budapest.
- AUGUSTINUS, A. 1985. *A Szentháromságról*. SZIT, Budapest.
- AUGUSTINUS, A. 2006. *De Civitate Dei IV. XXI/XII*. Kairosz, Budapest.
- BÁBOSIK István (szerk.) 1997. *A modern nevelés elmélete*. Telosz, Budapest.
- BÁBOSIK István 2004. *Neveléstudomány*. Osiris, Budapest.
- BALOG P. – SZÉKELY A. – SZABÓ G. – KOPP M. 2006. A rövidített házastársi stressz skála pszichometriai jellemzői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 7. évf. 3. sz. 193–202. o.
- BARAD, K. 2012. *Agentieller Realismus: über die Bedeutung materiell-diskursiver Praktiken*. Suhrkamp, Berlin.
- BARNES, G. G. 1991. *Családterápiás gondozás. Családterápiás olvasókönyv sorozat II*. Animula, Budapest.
- BARTHA T. 1995. *Keresztény Bibliai Lexikon*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- BAUMANN, G. 2000. *Liebe und Gewalt. Die Ehe als Metapher für das Verhältnis JHWH – Israel in der Profetenbücher*. Katolisches Bibelwerk, Stuttgart.
- BAUMGARTNER, Isidor 2006. *Pasztorálpszichológia. Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány – Híd Alapítvány – SOTE*, Budapest. (Interdiszciplináris szakkönyvtár 4.)
- BECKER, U. 1963. *Jesus und die Ehebrecherin*. Alfred Töpelmann, Berlin.

- BENYIK György: Pál leveleinek hatástörténete. *Keresztény Magvető*, 115. évf. 2009/1.
http://epa.oszk.hu/02100/02190/00217/pdf/KM_2009_01_007.pdf. (2018. április 17.)
- BÉRES Tamás et al. 2015. *Láss! Evangélikus hittankönyv 10. osztályos tanulóknek*. Luther Kiadó, Budapest.
- BÉRES Tamás et al. 2017a. *Keress! Evangélikus hittankönyv a középiskolák 9. évfolyama számára*. Luther Kiadó, Budapest.
- BÉRES Tamás et al. 2017b. *Láss! Evangélikus hittankönyv a középiskolák 10. évfolyama számára*. Luther Kiadó, Budapest.
- BÉRES Tamás et al. 2017c. *Keress! Evangélikus hittankönyv a középiskolák 9. évfolyama számára. Tanári kézikönyv*. Luther Kiadó, Budapest. <https://www.lutherkiado.hu/images/pdf/Keress-9-TKK-2017.pdf>. (2018. május 1.)
- BÉRES Tamás et al. 2017d. *Remélj! Evangélikus hittankönyv a középiskolák 12. évfolyama számára*. Luther Kiadó, Budapest.
- BÉRES Tamás et al. 2017e. *Remélj! Evangélikus hittankönyv a középiskolák 12. évfolyama számára. Tanári kézikönyv*. Luther Kiadó, Budapest. <https://www.lutherkiado.hu/images/pdf/Remelj-12-TKK.pdf>. (2018. május 1.)
- BERGER, Michael S. 2006. Judaism. In: Don S. Browning – M. Christian Green – John Witte Jr. (szerk.): *Sex, Marriage, and Family in world Religions*. Columbia University Press, New York. 1–73. o.
- BETTELHEIM, B. 1994. *Az elég jó szülő. Könyv a gyermeknevelésről*. Gondolat, Budapest.
- BETZ, H. D. 1999. Ehe. In: *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft*. Mohr Siebeck, Tübingen. 1070. o.
- BIERNATH, A. 2005. *Missverstandene Gleichheit. Die Frau in der frühen Kirche zwischen Carisma und Amt*. Franz Steiner, Stuttgart.
- BIRKHÖLZER, H. 1997. *Ehe kein Auslaufmodell. Lebensgestaltung zwischen biblisch orientierter, christlicher Lebenssicht und Lebenskompromiss*. Claudius, München.
- BITTER, S. 1975. *Die Ehe des Propheten Hosea. Ein auslegungsgeschichtliche Untersuchung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- BLESKE, E. 1981. *Konfliktfeld Ehe und Christliche Etik*. Kösel, München.
- BONHOEFFER, D. 2015. *Etika*. Exxit, Kolozsvár.
- BÖSZÖRMÉNYI-NAGY I. 2001. *Kapcsolatok kiegyensúlyozásának dialógusa*. Coincidencia, Budapest.
- BRAEKEN, D. – CARDINAL, M. 2008. Comprehensive Sexuality Education as a Means of Promoting Sexual Health. *International Journal of Sexual Health*, 20. évf. 1–2. sz. 50–62. o.
- BREITENBACH, R. 1997. *Mit dir will ich leben. Auf dem Weg zur Ehe*. Matthias Grünewald, Mainz.
- BROWN, P. 1989. *The Body and the Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*. Faber&Faber, London.
- BRUEGGEMANN, W. 2012. *Az Ószövetség teológiája*. Exxit, Kolozsvár.
- BRUMMELEN, H. v. 1998. *A tantervkészítés lépései – egy bibliai út*. ACSI, Budapest.
- BUBER, Martin 1991. *Én és Te*. Európa, Budapest.
- BUDA B. – HAJNAL A. 1973. *A család természetéről. Egy rendszerszemléleti modell körvonalai*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- BUDA B. 1972. *A szexualitás modern elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BUDA B. 1995. Családi életre nevelés. A család és intézményes nevelés feladatai, megelőző és terápiás lehetőségek. In: *Családi életre nevelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BUDA B. 2003. „Szabálytalan” családformációk és pszichoszociális segítéseik. *Embertárs*, 1. évf. 4. sz. 47–59. o.

- BUJI Ferenc: Házasság: Pro és kontra Krisztus szerint. *Igen*, 2001/4. 18–20. o. Web:
http://www.bujiferenc.hu/download/tanulmanyok/tanulmanyok_05.pdf. (2018. április 17.)
- BUJO, B. 2007. *Pläyoder für ein neues Modell von Ehe und Sexualität*. Herder, Freiburg.
- BULTMANN, R. 2003. *Az Újszövetség teológiája*. Osiris, Budapest.
- BURGGRÆVE, R. 2009. A test igévé válik. A nemi jellegű test konstitutív jelentősége a házasságban és a családban. *Vigilia*, 74. évf. 2. sz. 82–92. o.
- BURKHARDT, H. 2014. *Ethik*. II/2. köt. *Das gute Handeln: Sexualethik, Wirtschaftsethik, Umweltethik, und Kulturethik*. Brunnen, Giessen.
- BÜTTNER, G. – DIETRICH, V.-J. 2013. *Entwicklungspsychologie in der Religionspädagogik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- CANETTI, E. 1991. *Tömeg és hatalom*. Európa, Budapest.
- CARVER, C. S. – SCHREIER, M. F. 1998. *Személyiségpszichológia*. Osiris, Budapest.
- COLE, M. – COLE, S. R. 2003. *Fejlődéslélektan*. Osiris, Budapest.
- COLLINS, J. J. 1997. Marriage, Divorce, and Family in Second Temple Judaism. In: *Families in Ancient Israel*. John Knox Press, Westminster. 104–150. o.
- CZAKÓ K. 2017. Sokféle tudás és kompetencia a pedagógiai prevencióban. In: *Csillagfényben. A pedagógiai prevenció*. Örökségünk, Budapest. 144–158. o.
- CZEIZEL E. 1998. *Felkészülés a családi életre*. Budapest, Corvina.
- CZIKE B. 1996. *Bevezetés a pedagógiába. Szöveggyűjtemény*. Eötvös József, Budapest.
- CSANÁD B. 1996. *Keresztény valláspedagógia*. Jel, Budapest.
- CSÁNYI V. 1999. *Az emberi természet*. Budapest, Vince.
- CSEH-SZOMBATHY L. 1979. *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat, Budapest.
- CSEH-SZOMBATHY L. 2006. A család megfogalmazása. In: *Családszociológia szöveggyűjtemény*. Debrecen. 5–13. o.
- CSEPREGI Z. 2017. Luther tapasztalati házasságteológiája. In: *Hit, tapasztalat, hittapasztalat*. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest. 141–149. o.
- CSERHÁTI S. 1978. *Pál apostolnak a Kolossébeliekhez írt levele és Filemonhoz írt levele*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest.
- CSERHÁTI S. 2008. *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt első levele*. Luther Kiadó, Budapest.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. 2014. *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DANETT, D. 2006. Az alkalmazkodás szintjei. A fajok fejlődésétől a gondolati szelekcióig ... In: *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris, Budapest. 64–86. o.
- DÁVID M. et al. 2016. Az IKT hatása a kognitív működésekre iskoláskorban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71. évf. 1. sz. 165–195. o.
- DEIFELT, W. 2011. Hermeneutics of the Body: A Feminist Liberationist Approach. In: *Gender, religion, Kultur. Biblische, interreligiöse und etische Aspekten*. Kohlhammer, Stuttgart. 55–66. o.
- DETTENHOFFER, M. H. 2010. Ehe und Ehereformen in vorchristlichen Gesellschaften. In: *Ehe als Ernstfall der Geschlechterdifferenz, Herausforderungen für Frau und Mann in kulturellen Symbolsystemen*. Lit-Verlag, Berlin. 51–66. o.
- DOUGLAS, J. 1984. *New Bible Dictionary*. 2. kiad. Inter-Varsity Press, Leicester.
- EIBACH, U. 1996. *Liebe, Glück und Partnerschaft. Sexualität und Familie im Wertewandeln*. R. Brockhaus, Wuppertal.
- ELIADE, M. 1987. *The Encyclopedia of Religion*. Macmillan New York, .
- ELIADE, M. 2006. *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Osiris, Budapest.

- ELL, E. 197. *Liebe Ehe Elternschaft. Was muss ich wissen? Was kann man tun? Eine Hilfe für Eltern und Erzieher.* Walter Rau, Düsseldorf.
- ENGLER Á. 2014. A családi életre nevelés társadalmi értékei. In: *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés.* KGRE – L'Harmattan, Budapest. 6–14. o.
- EPSTEIN, D. – O'FLYNN, S. – TELFORD, D. 2003. *Silenced Sexualities in Schools and Universities.* Trentham Books, Stoke-on-Trent.
- FABINY T. – PAP K. M., 2014. Láthatóan evangélikus. Szervezeti kultúra a Magyarországi Evangélikus Egyházban. *Evangélikus Nevelés*, 1. 4–11. o.
- FALUS I. – SZIVÁK J. 2014. *Didaktika.* Comenius, Pécs.
- FISCHER G., 2001. *Hihetünk-e a közvéleménykutatásoknak.* Bagolyvár, Budapest.
- FISCHER, J. 1965. *Die Lebensalter der Ehe. Sonderband in der Reihe der Studentbücher.* Furche, Hamburg.
- FÓRIS Á. 2013. Írott és íratlan szabályok a kutatásban – a kutatói etika. In: *Tudomány és etika. A KGRE 2012-es tudományos évkönyve.* L'Harmattan – KGRE, Budapest. 203–218. o.
- FORRAI J. 2002. *A magánélet és az egészség kultúrája.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- FOUCAULT, M. 1996. *A szexualitás története – A tudás akarása.* Budapest, Atlantisz.
- FOX, R. 1984. Bedingungen der sexuellen Evolution. In: *Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit. Zur Geschichte der Sexualität im Abendland.* Fischer, Frankfurt a. M. 4–21. o.
- FÖLDES P. 2002. Tanárok az etika és az emberismeret tanításáról. Összefoglaló az emberismeret-etikát tanító pedagógusokkal készített interjú alapján. *Új Pedagógiai Szemle*, 28. évf. 7–8. sz. 71–82. o.
- FRASSEK, R. 2005. *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit.* Mohr Siebeck, Tübingen.
- FREUD, S. 1995. *A szexuális élet pszichológiája.* Cserépfalvi, Budapest.
- FREUD, S. 1997. *Pszichoanalízis. Öt előadás 1909-ben a worcesteri Clark University-n.* Kossuth, Budapest.
- FREUD, S. 2017. *Három értekezés a szexualitásról.* Helikon, Budapest.
- FRISCH, H. 1990. „Wilde Ehe” mit kirchlichem Segen? Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- FRITZSCHE, H. 1983. *Freiheit und Verantwortung in Liebe und Ehe. Zur Theologie der Partnerbeziehung.* Evangelische Verlagsanstalt, Berlin.
- FUKUYAMA, F. 2012. *A politikai rend eredete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÁBOR Z. 1995. Az Énekek éneke magyarázata. In: Tarr Kálmán (szerk.): *Jubileumi Kommentár.* Kálvin Kiadó, Budapest. 680–681. o.
- GNILKA, J. 2007. *Az Újszövetség teológiája.* SZIT, Budapest.
- GOLDMAN, J. D. 2011. A critical analysis of UNESCO's International Technical Guidance on school-based education for puberty and sexuality. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 12. évf. 2. sz. 199–218. o.
- GRAFL, W. 1992. *Szexualitás – házasság – egyház.* Bencés, Budapest.
- GREENBERG, J. S. – BRUESS, C. E. – MULLEN, K. D. 1992. *Sexuality – Insight and Issues.* Brown and Benchmark, Oxford.
- GRESS, R. 1995. *Die Ehe- ein überholte Lebensform?* DrKovac, Hamburg.
- GROM, B. (szerk.) 2007. *Religionspsychologie.* 3. köt. Kösel, München.
- GRÓSZ E. 2004. *Szexuális nevelés.* T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- GUDORF, C. E. 2010. The erosion of sexual dimorphism. In: Ellison, Marvin Mahan – Brown Douglas, Kelly (szerk.): *Sexuality and the Sacred, Sources for Theological Reflection.* WJK, Louisville, Kentucky. 168. o.
- GYÖKÖSSY E. 2002. *A boldog házasság.* Szent Gellért, Budapest.

- H. GAUDY, L. 1936. *Házassági káté evangélikus hívek számára*. Országos Luther Szövetség, Budapest.
- HABERLAND, Nicole – ROGOW, Deborah 2015. Sexuality Education: Emerging Trends in Evidence and Practice. *Journal of Adolescent Health*, 56. évf. 1. sz. 15–21. o.
[http://www.jahonline.org/article/S1054-139X\(14\)00345-0/fulltext](http://www.jahonline.org/article/S1054-139X(14)00345-0/fulltext). (2018. április 17.)
- HABERMAS, J. 1972. *Theory and Practice. Sozialphilosophische Studien*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- HAECOX, D. 2006. *Differenciálás a tanításban, tanulásban*. Szabad Iskolákért Alapítvány, Budapest.
- HALDEMAN, S. W. 2010. A Queer Fidelity: Reinventing Christian Marriage. In: Nelson, James B. – Longfellow, Sandra P. (szerk.): *Sexuality and Sacred. Sources for Theological Reflection*. WJK, Louisville, Kentucky. 304–317. o.
- HANEY, E. H. 1991. Sexual being. Burden and Possibility: A Feminist Reflection on Sexual Ethics. In: Davies, Susan E. – Haney, Eleanor H. (szerk.): *Redefining sexual ethics. A sourcebook of essays, stories, and poems*. Pilgrim, Cleveland, Ohio. 239–243. o.
- HARDING, S. 1990. Feminism, Science, and the Anti-Enlightment Critiques. In: Nicholson, Linda (szerk.): *Feminism/Postmodernism (Thinking Gender)*. Routledge, London. 83–106. o.
- HÄRLE, W. 2011. *Ethik*. de Gruyter, Berlin.
- HEIDL Gy. 2017. *Csont az én csontomból*. Kairosz, Budapest.
- HÉRA G. – LIGETI G. 2005. *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Osiris, Budapest.
- HERGER Csabáné 2000. A házassági jogalkotási és jogalkalmazási hatáskör helye az állam és az egyház közötti kapcsolatban. *Jogelméleti Szemle*, 1. évf. 3. sz. <http://jesz.ajk.elte.hu/herger3.html>. (2018. április 17.)
- HESSE, B. 2000. Szex az idősök otthonában. *Magyar Szexológiai Szemle*, 3. évf. 2. 52. o.
- HEUSSI, K. 2000. *Az egyháztörténet kézikönyve*. Osiris, Budapest.
- HILGER, G. – LEIMGRUBER, S. – Ziebertz, H.-G. 2003. *Religions didaktik – Ein Leitfaden für Studium, Ausbildung, und Beruf*. Kösel, München.
- HOENEN, R. 2005. A szexualitás. In: Adam, Gottfried – Schweitzer, Friedrich (szerk.): *Etikai nevelés az iskolában*. KRE-HTK, Budapest. 60–69., 222–237. o.
- HORTOBÁGYINÉ NAGY Á. 2005. *Családi életre nevelés az oktatásban – család órákat segítő kézikönyv*. Sapientia, Budapest.
- HORTOBÁGYINÉ NAGY Á. 2009. A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Családpedagógiai Intézetének bemutatkozása. Boldogabb családokért – családi életre nevelés iskolai program. In: Bíró László et al. (szerk.): *Felkészítés a házasságra és a családi életre*. Vigilia, Budapest. 125–140. o.
- HORVÁTH-SZABÓ K. 2007. *A házasság és a család belső világa*. Semmelweis – Párbeszéd, Budapest.
- HORVÁTH-SZABÓ K. 2007. *Család és fejlődés*. Sapientia, Budapest.
- HOWE, R. L. 1968. *Die Schöpferische Jahre. Partnerschaft vor Gott in Ehe, Beruf und Erziehung*. J. G. Oncken, Kassel.
- HUNYADI G. – M. NÁDASI M. 2000. *Pedagógiai tervezés*. Comenius, Pécs.
- HUPPENBAUER, M. 2006. Über nutzen und Schaden der Monogamie. *Fakultativ, Theologisches aus Zürich*, 2. 4–19. o.
- IMRE S. 1995. *Neveléstan*. OPKM, Budapest.
- INSTONE-BREWER, D. 2002. *Divorce and Remarriage in the Bible*. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Michigan.
- ISENBERG, M. 2004. A szülők szerepe az iskolai szexuális nevelésben. In: Szilágyi Vilmos (szerk.): *Iskolai szexuális nevelés – Németországban*. Animula Kiadó – Magánéleti Kultúra Alapítvány, Budapest. 47–59. o.
- JANCsó K. – KELEMENNÉ FARKAS M. – KORZENSZKY R. 1996. *Evangéliumi nevelés – Lélekben és igazságban*. Bencés, Pannonhalma.

- JENSEN, D. H. 2010. The Bible and Sex. In: *The Embrace of Eros – Bodies, Desires, and Sexuality in Christianity*. Fortress Press, Minneapolis. 15–22. o.
- JOHNSON, L. T. – JORDAN, M. D. 2006. Christianity. In: *Sex, Marriage and Family in World Religions*. Columbia University Press, New York. 77–146. o.
- JONES, T. 2011. A sexuality education discourses framework: Conservative, liberal, Critical and postmodern. *American Journal of Sexuality Education*, 6. 133–175. o.
- JUNGLING, L. A. 2010. Creation as God's Call into Erotic Embodied Relationality. In: Kamitsuka, Margaret D. (szerk.): *The Embrace of Eros. Bodies, Desires, and Sexuality in Christianity*. Fortress Press, Minneapolis. 217–230. o.
- KAESER, L. – RICHARDS, C. L. – LANDRY, D. J. 1999. Abstinence Promotion and the Provision of Information About Contraception in Public School District Sexuality Education Policies. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health. A journal of peer-reviewed research*, 31. évf. 6. sz. 280–286. o.
- KÁLDY Z. 1982. *Konfirmációi káté*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest.
- KAMARÁS I. – BÖGRE Zs. 2013. *Vallásszociológia*. Luther Kiadó, Budapest.
- KAMITSUKA, M. D. 2010. Introduction. In: uő: *The Embrace of Eros – Bodies, Desires, and Sexuality in Christianity*. Fortress Press, Minneapolis. 1–11. o.
- KÄMPF, K. M. 2015. Eine 'Bühn der Pandora'? In: Hark, Sabine – Villa, Paula-Irene (szerk.): *Anti-genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen*. Transcript, Bielefeld. (Gender Studies) 109–128. o.
- KARLE, I. 2014. *Liebe in der Moderne*. Gütersloher Verlagshaus, München.
- KASPER, Walter 1995. *Lexikon für Theologie und Kirche*. 3. kiad. Herder, Freiburg.
- KEMÉNYNÉ DR. PÁLFFY K. 1989. *Bevezetés a pszichológiába*. NTK, Budapest.
- KLEIN, S. 2000. *Gyerekközpontú iskola*. Edge, Budapest.
- KLUGE, N. 2007. Az iskolai szexuális nevelés oktatási céljai és tervei. In: Szilágyi Vilmos (szerk.): *Iskolai szexuális nevelés – Németországban*. Animula Kiadó – Magánéleti Kultúra Alapítvány, Budapest. 20–32. o.
- KOCH, G. – BREIUNING, W. 1981. *Die Ehe des Christen. Lebensform und Sakrament*. Herder, Freiburg.
- KOCSIS I. 2010. *Bevezetés az Újszövetség kortörténetébe és teológiájába*. SZIT, Budapest.
- KODÁCSY-SIMON E. 2015. Evangélikus hittantervek evangélikussága. *Evangélikus Nevelés*, 2. 28–35. o.
- KODÁCSY-SIMON E. 2016. Valláspedagógiai szempontok az etikai kérdések hittanórai tanításához. In: uő (szerk.): *Értelmes szívvel. Etikai témák az evangélikus hitoktatásban*. Luther Kiadó, Budapest. 485–523. o.
- KOLONITS K. – TÁRKÁNYI Á. 2010. Párkapcsolatra és házasságra nevelés Magyarországon és az USA-ban. *Mester és tanítvány*, 7. évf. 27. sz. 29–50. o.
- KOMAROFF, J. L. 1987. Feminism, Kinship Theory, and Structural „Domains”. In: Fishburne Collier, J. – Yanagisako, S. J. (szerk.): *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford University, California. 70–82. o.
- KOMLÓSI P. – PÉCSI R. 2014. A család működéséről. In: Komlósi P. (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*. KRE–L'Harmattan, Budapest.
- KOPP M. – PIKÓ B. 2006. Az egészséggel kapcsolatos életminőség pszichológiai szociológiai és kulturális dimenziói. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis, Budapest. 10–20. o.
- KOTSCHY B. 2003. Az iskolai oktatómunka tervezése. In: Falus Iván (szerk.): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 470–486. o.

- KOVÁCS G. 1997. A dohányzás visszaszorítása a megelőzés segítségével. *Medicina Thoracalis*, 50. évf. 228–232. o.
- KOVÁCS J. 2007. *Bioetikai kérdések a pszichiátriában és a pszichoterápiában*. Medicina, Budapest.
- KOVÁCS K. 2017. A házasság, a család és a szexualitás etikája. In: *A protestáns etika kézikönyve*. Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest. 125–178. o.
- KOVÁCS O. Á. – DUDÁS K. S. – KÖVESI G. 2013. Fogadjátok be egymást, ahogy Krisztus is befogadott minket... *Evangélikus Nevelés*, 1. 93–98. o.
- KÖRTNER, U. H. 1999. *Az ihletett olvasó*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest.
- KÖRTNER, U. H. 2012. *Evangelische Sozialethik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Középkori Szexbreviárium. Cinstantinus Africanus, a Salernói Ismeretlen és Hildegardis von Bingen írásai a szexuális életről*. T-Twins, Budapest, 1994.
- KRON, F. W. 1997. *Pedagógia*. Osiris, Budapest.
- KRÜGER, T. 2006. Ehe. Was Gott verbunden hat... *Fakultativ. Theologisches aus Zürich*, 2. 79–82. o.
- KUBY, G. 2013. *Globális szexuális forradalom – a szabadság elpusztítása a szabadság nevében*. Kairosz, Budapest.
- LANGE, D. 1992. *Ethik in evangelischer Perspektive*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- LEEUW, G. v. d. 2001. *A vallás fenomenológiája*. Osiris, Budapest.
- LEIMGRUBER, S. 2011. *Christliche Sexualpädagogik. Eine emanzipatorische Neuorientierung für Schule, Jugendarbeit und Beratung*. Kösel, München.
- Lexikon für Theologie und Kirche*. Herder, Freiburg, 1995.
- LUHMANN, N. 1997. *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*. József, Budapest.
- LUHMANN, N. 2009. *Szociális rendszerek*. Gondolat – Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Budapest.
- LUTHER M. 1957. Esketési könyvecske. In: *Konkordiakönyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest. 76. o.
- LUTHER M. 1957. Nagy káté [VI. parancsolat]. In: *Az evangélikus egyház hitvallási iratai*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest. 130. o.
- LUTHER M. 1983. *Asztali beszélgetések*. Ford. Márton László. Helikon, Budapest.
- LUTHER Márton 1983. *Luther Márton négy hitvallása*. Szerk., ford. Pröhle Károly. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest.
- LUTHER Márton 2013. *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 7.)
- M. NÁDASI M. 2006. A differenciálástól az adaptivitásig. *Fejlesztő Pedagógia*, 17. évf. 6. sz. 4–8. o.
- MACCULLOCH, D. 2011. *A reformáció története*. Európa, Budapest.
- Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Magyar Nagylexikon*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1999.
- MAIHOFFER, A. – SCHUTZBACH, F. 2015. Von Antifeminismus zum Anti-Genderismus. Eine zeitdiagnostische Betrachtung am Beispiel Schweiz. In: Hark, Sabine – Villa, Paula-Irene (szerk.): *Anti-genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen*. Transcript, Bielefeld. (Gender Studies) 201–218. o.
- MANSCH, L. D. – PETERS, C. 2016. *Martin Luther: The Life and Lessons*. McFarland and Co. Publishers, Jefferson, North Carolina.
- MARQUARDT-MAU, B. 2004. A szexuális bántalmazások primer és szekunder prevenciójának építőelemei a tanárképzés során. In: Szilágyi Vilmos (szerk.): *Iskolai szexuális nevelés – Németországban*. Animula Kiadó – Magánéleti Kultúra Alapítvány, Budapest. 151–152. o.

- MARTIN, D. B. 2010. The Christian Case Against Marriage. In: Ellison, Marvin Mahan – Brown Douglas, Kelly (szerk.): *Sexuality and the Sacred. Sources for Theological Reflection*. WJK, Louisville, Kentucky. 427–432. o.
- MARTOS Tamás et. al. 2004. Az étellel való elégedettség skála magyar változatának (SWLS-H) pszichometriai jellemzői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 15. 289–303. o.
http://repo.lib.semmelweis.hu/bitstream/handle/123456789/2940/Martos_T_MHPSz_2725762_Az_Elettel_valo_Elegedettseg_Skala_magyar_valtozatanak_u.pdf?sequence=1 (2018.április 17.)
- MCDOWELL, J. – LEWIS, P. 1995. *Neked milyen szerelem kell?* Primo, Budapest.
- MCILHANEY, J. J. S. – BUSH, F. M. 2008. *Hooked New Science on How Casual Sex is Affecting Our Children*. Moodie Publishers, Chicago, Illinois.
- MÉSZÁROS J. 2010. *Elméletek, hipotézisek, mérések, adatok*. Gondolat, Budapest.
- MÉTRAL, M.-O. 1981. *Die Ehe. Analyse einer Institution*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- MILESONTE, K. – MEYER, A. 2012. *Gender and Popular Culture*. Polity, Malden.
- MINUCHIN, S. 2005. *Családok és családterápia*. Animula, Budapest.
- MITTERAUER, M. 1984. Funktionsverlust der Familie? In: Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard (szerk.): *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. Beck, München. 100–126. o.
- MULLINO MOORE, M. E. 1992. Feminist Theology and Education. In: Seymour, Jack E. – Miller, Donald E. (szerk.): *Theological Approaches to Christian Education*. Abingdon Press, Nashville. 134–34. o.
- MÜHL, M. 2007. *Cristsein und Lebensform – Vergewisserungen zu Ehe, Amit und Ordensleben*. Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- MÜHLING, M. 2012. *Systematische Theologie: Ethik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- MÜLLER József SJ 1926. *A római index. Nevezetesebb tiltott könyvek jegyzéke*. Magyar Kultúra Kiadó, Budapest. Web: http://mtdportal.extra.hu/books/muller_lajos_a_romai_index.pdf. (2018.április 17.)
- MÜLLER, A. 2007. Interaktions- und Körperübungen. In: *Ganzheitliche Methoden im religionsunterricht*. Kösel, München. 89–115. o.
- MÜLLER, P. 2009. *Schlüssel zur Bibel – eine Einführung in die Bibeldidaktik*. Calwer, Stuttgart.
- N. KOLLÁR Katalin: Az iskolapszichológiai, óvodapszichológiai ellátás szakszolgálati protokollja. <http://www.pedagogiai-szakszolgalat.hu/files/dokumentumok/iskolapszichologiai-ovodapszichologiai-ellatas-szakszolgalati-protokoll.pdf>. (2018. április 17.)
- NAGYBÁNYAI NAGY O. 2006. A pszichológiai tesztek validitása. In: Rózsa Sándor – Nagybányai Nagy Olivér – Oláh Attila (szerk.): *A pszichológiai mérés alapjai. Elmélet, módszer, gyakorlat és alkalmazás*. Bölcsész Konzorcium, Budapest. 117–124. o.
- NAHALKA I. 1997. Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a határon II. *Iskolakultúra*, 7. évf. 3. sz. 3–22. o.
- NAHALKA I. 2003. Az oktatás társadalmi meghatározottsága. In: Falus Iván (szerk.): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 37–56. o.
- NAHALKA I. 2013. Konstruktivizmus és nevelés. *Neveléstudomány*, 1. évf. 4. sz. 21–33. o.
- NAURATH, E. 2012. Pluralitätsfähige Religionspädagogik zwischen sozialer Relevanz und religiöser Transfunktionalität. In: *Welche Religionspädagogik ist pluralitätsfähig. Kontroversen um einen Leitbegriff*. Herder, Freiburg. 89–98. o.
- NAURATH, E. 2012. Schüler/in und Religionenlehrer/in – Gender. In: *Religionspaedagogisches Kompendium 2013*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 265–268. o.

- NEHRING, A. 1999. Ehe. In: *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft*. 4. kiad. Mohr Siebeck, Tübingen. 1070. o.
- NÉMETH A. 1997. Nevelés, gyermek, iskola. In: Boreczky Ágnes – Németh András: *Nevelés, gyermek, iskola. A gyermekkor változó színterei. Nevelésméleti és nevelésszociológiai bevezetés*. Eötvös József, Budapest. 9–158. o.
- NÉMETH D. 2017. *Vallásdidaktika*. KRE–L'Harmattan, Budapest.
- NIEDERWIMMER, K. 1975. *Askese und Mysterium*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- OAKLEY, A. 1985. *Sex, Gender and Society*. Temple Smith, London.
- OBERMAN, H. A. 1989. *Luther. Man between God and Devil*. Yale University Press, New Haven – London.
- OESTERREICH, P. L. 2011. Ironie, Liebe und Religion. Zur Tropologie sexueller Selbsterfindung bei F. Schlegel. In: Jost, Renate – Raschzok, Klaus (szerk.): *Gender – Religion – Kultur. Biblische, interreligiöse, und ethische Aspekten*. Kohlhammer, Göttingen. 219–230. o.
- OROSZ G. V.: Felekezetekek összekötő házasság. In: Szabó Lajos (szerk.): *A lelkipálosok órája*. TIE, Budapest. 112–127. o.
- ORSZÁGH L. – MAGAY T. (szerk.) 1998. *Angol–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OSER, F. 2005. Morálpaszichológiai perspektívák. In: Adam, Gottfried – Schweitzer, Friedrich (szerk.): *Etikai nevelés az iskolában*. KRE-HTK, Budapest. 80–107. o.
- PAKSI B. – DEMETROVICS Z. 2011. *Drogprevenió és egészségfejlesztés az iskolában*. L'Harmattan, Budapest.
- PÁLVÖLGYI F. 2014. *Az erkölcsi nevelés új perspektívái*. L'Harmattan, Budapest.
- PANNENBERG, W. 1983. *Antropologie in theologischer Perspektive*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- PANNENBERG, W. 2006. *Rendszeres teológia*. Osiris, Budapest.
- PETERS, A. 1994. *Kommentar zu Luthers Katechismen. Beichte, Haustafel, Traubüchlein, Taufbüchlein*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- PETERS, T. 1996. *For the Love of Children. Genetic Technology and the Future of the Family*. WJK, Louisville, Kentucky.
- PIEGSA, J. 2001. *Ehe als Sakrament, Familie als „hauskirche“*. Eos, St. Otilien.
- PIKÓ B. 2003. *Kultúra, társadalom és lélektan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PIKÓ B. 2005. *Lelki egészség a modern társadalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PLÉH Cs. 2000. *A lélektan története*. Osiris, Budapest.
- PUSKÁS A. 2009. A házasság antropológiai alapjai – II. János Pál pápa „test teológiájában”. In: *Felkészítés a házasságra és a családi életre*. Vigilia, Budapest. (Sapientia füzetek 15.) 26–27. o.
- R. MYERS, N. 2010. God at the Grassroots. A Political Analysis of State-Level Christian Right and Pro-Family Organizations in American Public Schooling. *Political Theology*, 2. 271–286. o.
- RAGER, G. – BRÜCK, M. v. 2012. *Grundzüge einer moderner Anthropologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- RAGIN, C. C. 2014. *The Comparative Method*. University of Carolina Press, Oakland California.
- RAPP, R. 1987. The Gender Politics of Euro-American Kinship Analysis. In: Fishburne Collier, J. – Yanagisako, S. J. (szerk.): *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford University, California. 120–144. o.
- RAPP, U. 2010. An seiner Ehe wirt du ihn erkennen. Der Bedeutungswandel der Ehe... In: Heininger, Bernhard (szerk.): *Ehe als Ernstfall der Geschlechterdifferenz, Herausforderungen für Frau und Mann in kulturellen Symbolsystemen*. LIT-Verlag, Berlin. 67–86. o.

- RATZINGER, J. 1969. Zur Theologie der Ehe. In: *Theologie zur Ehe*. Friedrich Pustet, Regensburg; Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen. 81–115. o.
- RÉTHY E. 2003a. *Motiváció, tanulás, tanítás. Miért tanulunk jól vagy rosszul?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÉTHY E. 2003b. Oktatásméleti irányzatok. In: Falus Iván (szerk.): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 10–36. o.
- REUSS A. 2005. Házasság, család, szexualitás. *Lelkipásztor*, 80. évf. 11. sz. 362–367. o.
- REUSS A. 2017. A tradíció szerepe az evangélikus egyház életében és teológiájában. *Vigilia*, 82. évf. 3. sz. 170–177. o.
- RICEUR, P. 1995. *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása. Bibliai hermeneutika*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest.
- ROGERS, C. 2000. *Valakivé válni. A személyiség születése*. Edge, Budapest.
- ROTHGANGEL, M. 2013. Was ist Religionspädagogik? In: *Religionspädagogisches Kompendium*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 17–28. o.
- RÓZSA S. – HEVESI K. 2006. A pszichológiai tesztek típusai, alkalmazási területei és a tesztelés folyamata. In: Rózsa Sándor – Nagybányai Nagy Olivér – Oláh Attila (szerk.): *A pszichológiai mérés alapjai. Elmélet, módszer, gyakorlat és alkalmazás*. Bölcsész Konzorcium, Budapest. 25–54. o.
- SABIA, Joseph J. – REES, Daniel I. 2009. The Effect of Sexual Abstinence on Females' Educational Attainment. *Demography*, 46. évf. 4. sz. 695–715. o. Web: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2831358>. (2018. április 17.)
- SATIR, V. 1973. *Familienhandlung Kommunikation und Beziehung in Theorie, Erleben und Therapie*. Lambertus, Freiburg.
- SATIR, V. 1999. *A család együttélésének művészete*. Coincidencia, Budapest.
- SCHEDLER K. 2015. Lelkigondozási szempontok. In: *Vészhelyzetben. Útmutatók krízishelyzetek kezelésére*. EPSZTI, Budapest. (Evangélikus valláspedagógia 2.) 302–315. o.
- SCHEFFCZYK, L. 1987. *Zur Theologie der Ehe*. Josef Kral, Abensberg.
- SCHELANDER, R. 2009. Iskolai lelkigondozás és hitoktatás. *Lelkipásztor*, 84. évf. 5. sz. 162–172. o.
- SCHMINCKE, I. 2015. Das Kind als Chiffre politischer Auseinandersetzung. In: Hark, Sabine – Villa, Paula-Irene (szerk.): *Anti-genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen*. Transcript, Bielefeld. (Gender Studies) 93–108. o.
- SCHNEIDER, L. C. 2010. Promiscuous Incarnatio. In: Kamitsuka, Margaret D. (szerk.): *The Embrace of Eros. Bodies, Desires, and Sexuality in Christianity*. Fortress Press, Minneapolis. 231–246. o.
- SCHNELLE, U. 2009. *Theology of the New Testament*. Baker College, Michigan.
- SCHREINER, J. 2004. *Az Ószövetség teológiája*. SZIT, Budapest.
- SCHÜSSLER FIORENZA, E. 2011. Gender, Spache und Herrschaft. In: Jost, Renate – Raschzok, Klaus (szerk.): *Gender – Religion – Kultur. Biblische, interreligiöse, und ethische Aspekte*. Kohlhammer, Göttingen. 17–36. o.
- SCHWEITZER, F. 1999. *Vallás és életút*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- SCHWEITZER, F. 2005. Az etika iskolai oktatásának és tanulásának alapformái. In: Adam, Gottfried – Schweitzer, Friedrich (szerk.): *Etikai nevelés az iskolában*. KRE-HTK, Budapest. 61–78. o.
- SEMSEY GÁBOR 2016. *A szexuális nevelés gyakorlata a magyarországi gimnáziumokban*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. https://www.katped.hu/sites/default/files/semsey_gabor_disszertacio_cimlap_tartalom.pdf. (2018. április 17.)

- SENIOR, K. – CHENHALL, R. 2017. More than “Just Learning About the Organs”: Embodied Story Telling as a Basis for Learning About Sex and Relationships. In: *The Palgrave Handbook of Sexuality Education*. Palgrave Macmillan, London. 95–114. o.
- SERFŐZŐ M. – SOMOGYI M. 2004. Az iskola mint szervezet. In: *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris, Budapest. 451–471. o.
- SIMON Z. A. 2011. Az atyák bűnét a fiakon ... Elvált szülők pubertáskorú gyermekeinek lelkipozíciója keresztény iskolában. *Embertárs*, 9. évf. 4. sz. 291–301. o.
- SIMON Z. A. 2013. Tolerancia és adaptivitás a hitoktatásban. *Evangélikus Nevelés*, 1. 105–110. o.
- SOGGIN, J. A. 1999. *Bevezetés az Ószövetségbe*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- SOLYMÁR M. 2000. Isten ígéje gyermekek és szülők között, a hitoktatás családot is érintő vonatkozásai. Hogyan szólítható meg a szülői réteg? In: Szabó Lajos (szerk.): *A lelkipozíció órája*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest. 68–84. o.
- SOLYMÁR M. 2004. Az egyházi iskola. In: Szabó Lajos (szerk.): *Ablaknyitás*. Luther Kiadó, Budapest. 174–192. o.
- SOMFAI B. 2003. *Szexuáletikai jegyzetek*. Új Ember, Budapest.
- SPLETT, J. 1980. *Der Mensch: Mann und Frau. Perspektiven christlicher Philosophie*. Knecht, Frankfurt am Main.
- STANGER-HALL, Kathrin F. – HALL, David W. 2011. Abstinence-Only Education and Teen Pregnancy Rates: Why We Need Comprehensive Sex Education in the U.S. *PLoS One*, 6. évf. 10. sz. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3194801/> (2018. április 17.)
- STEIN, R. H. – STÜTTLER, J. A. 1991. *Ehe und familie in antropologischer Sicht. Eine interdisziplinäre Textsammlung für Hochschulen und Erwachsenenbildung*. Kolping, Köln.
- SZABÓ B. A. 2017. A gazdaság etikája. In: Fazakas Sándor (szerk.): *A protestáns etika kézikönyve*. Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest. 297–319. o.
- SZABÓNÉ LÁSZLÓ L. 2012. Istennek van botja? – Gyermekteológia és gyermeklelkipozíció. *Embertárs*, 10. évf. 1. sz. 16–21. o.
- SZILÁGYI V. 2006. *Szexuálpedagógia, szexuális egészségnevelés*. Atheneum, Budapest.
- SZILÁGYI V. 2010. *A nemek viszonyának jövője – egyenrangúság, nyitottság, önmegvalósítás*. Háttér, Budapest.
- SZILÁGYI Vilmos (szerk.) 2000. *Vezérfonal az intézményes szexuális neveléshez. A Magyar Szexológiai Szemle 2000. évi különszáma*.
- SZIVÁK J. 2003. A kezdő pedagógus. In: Falus Iván (szerk.): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanulásához*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 488–511. o.
- SZOKOLSZKY Á. 2004. Öröklés – környezet: mit is jelent az „is”. In: Boross Ottilia – Pléh Csaba (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris, Budapest. 134–162. o.
- SZÖNYI Sz. 2017. *Föltámadott a gender. Családbarát megfontolások a nemek forradalmáról*. Heti Válasz Kiadó, Budapest. <https://kdn.hu/index.php/kdn/naplo/valoban-foltamadott>. (2018. április 17.)
- TAKÁCS J. 2007. *Az egyenlő bánásmód gyakorlatai*. ÚMK, Budapest.
- Tanuló közösségben. A konfirmációi oktatás kézikönyve*. Szerk. EHE konfirmációi munkacsoport. Luther Kiadó, Budapest, 2008.
- THATCHER, A. 1999. *Marriage after Modernity. Christian Marriage in Postmodern Times*. Sheffield Academic Press, Sheffield.
- THEISSEN, G. 2006. *A Jézus mozgalom. Az értékek forradalmának társadalomtörténete*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- THIEL, J. E. 2010. Augustine on Eros, Desire and Sexuality. In: Kamitsuka, Margaret D. (szerk.): *The Embrace of Eros. Bodies, Desires, and Sexuality in Christianity*. Fortress Press, Minneapolis. 67–82. o.

- THIELMANN, Wolfgang 2015. Was die EKD nicht sagen wollte. *Zeit Online*, augusztus 8.
<https://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2015-08/sexualitaet-evangelische-kirche-ekd-grundsatzerklaerung-hintergrund>. (2018. április 17.)
- THIESSEN, B. 2015. Gender Trouble evangelisch. Analyse und Standortbestimmung. In: Hark, Sabine – Villa, Paula-Irene (szerk.): *Anti-genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen*. Transcript, Bielefeld. (Gender Studies) 149–168. o.
- TOMKA Ferenc 2010. A szexuális forradalomtól a gender-forradalomig. *Távlatok*, 20. évf. 87. sz. 76–90. <http://tomkaferenc.hu/alapkerdesek/hazassag-szerelem-szexualitas-tudomanyos-szemmel/a-szexualis-forradalomtol-a-gender-forradalomig/>. (2018. április 17.)
- TÖRÖK Szabolcs 2007. *Életesemények lelki zavarai III. Pábeszéd (Dialógus) Alapítvány*, Budapest.
- VENEZT, J. 1988. *Ehe ist nicht, Ehe wird. Ein Werkbuch*. Rex, Luzern–Stuttgart.
- VÍGHÉNY ARANY Á. 2017. Preventív szemléletű iskolai egészségfejlesztés. In: *Csillagfényben. A pedagógiai prevenció*. 2. köt. Örökségünk, Budapest. 112–125. o.
- VILAGINÉS, M. T. 2010. *Rendszerszemléletű pedagógia*. Bioenergetic, Budapest.
- WALLACE, M. I. 2010. Early Christian Contempt for the Flesh and the Woman Who Loved Too Much in the Gospel of Luke. In: Kamitsuka, Margaret D. (szerk.): *The Embrace of Eros. Bodies, Desires, and Sexuality in Christianity*. Fortress Press, Minneapolis. 33–50. o.
- WALLMANN, J. 2000. *A pietizmus*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- WANNENWETSCH, B. 2001. Ehe (szócikk). In: Honecker, M. (szerk.): *Evangelisches Soziallexikon*. Kohlhammer, Stuttgart. 292. o.
- WEST, C. 2017. *A test teológiája kezdőknek*. Mission is possible, Budapest.
- WESTERMARCK, E. 1910. *Az emberi házasság története*. Atheneum, Budapest. (Szociológiai könyvtár)
- WIELY, T. 2010. Humanae vitae, Sexual Ethic, and the Roman Catholic Church. In: Kamitsuka, Margaret D. (szerk.): *The Embrace of Eros. Bodies, Desires, and Sexuality in Christianity*. Fortress Press, Minneapolis. 99–114. o.
- WILDUNG HARRISON, B. 2010. Sexuality and Social policy. In: Ellison, Marvin M. – Brown Douglas, Kelly (szerk.): *Sexuality and the Sacred, Sources for Theological Reflection*. WJK, Louisville, Kentucky. 278–291. o.
- WITT, C. V. 2017. *Martin Luthers Reformation der Ehe. Spätmittelalter, Humanismus, Reformation* 95. Mohr Siebeck, Tübingen.
- WITTE, J. 2008. *Vom Sakrament zum Vertrag. Ehe Religion und Recht in der abendländischen Tradition*. Random House, München.
- YANAGISAKO, S. J. – FISHBURNE COLLIER, J. 1987. Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship. In: Fishburne Collier, J. – Yanagisako, S. J. (szerk.): *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford University, California. 10–17. o.
- YANAGISAKO, S. J. 1987. Models of Gender and Kinship Domains. In: Fishburne Collier, J. – Yanagisako, S. J. (szerk.): *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford University, California. 100–105. o.
- YUVAL-DAVIS, N. 2005. *Nem és nemzet. Új Mandátum*, Budapest.
- ZIMMERMANN, R. 2010. Ehe, Sexualität und Heiligkeit. Aspekte einer Ehe-Ethik im Neuen Testament. In: *Ehe als Ernstfall der Geschlechterdifferenz. Herausforderungen für Frau und Mann in kulturellen Symbolsystemen*. LIT-Verlag, Berlin. 87–113. o.
- ZRINSZKY L. 1994. „Aki gyereket akar nevelni, tönkre akarja tenni őket” – Jegyzetek az antipedagógiáról. In: *Nevelélméleti szöveggyűjtemény*. Jate Press, Szeged. 81–91. o.
- ZRINSZKY L. 2002. *Nevelélmélet*. Műszaki Kiadó, Budapest.

Egyéb felhasznált online források

- A Magyarországi Evangélikus Egyház hivatalos hitoktatási honlapja.
<http://hitoktatas2.lutheran.hu/tanitashoz/>. (2018. április 17.)
- Az Európai Parlament 2007. március 13-i állásfoglalása a nők és férfiak közötti egyenlőségre vonatkozó ütemtervről. Az Európai Unió hivatalos lapja. 2006–2010 <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007IP0063&from=HU>. (2018. április 17.)
- Az SBC hivatalos honlapja: <http://www.sbc.net/resolutions/981> (2018. április 17.)
- Családi életre nevelés kerettantervek. Az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet hivatalos oldala.
http://kerettanterv.ofi.hu/07_melleklet_miniszter/k1_07_egyeb/index_csen.html (2018. április 17.)
- Egészségtudományi fogalomtár. <https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/Prevenci%C3%B3> (2018. április 17.)
- A Social Statement on Human Sexuality: Gift and Trust (2009). Evangelical Lutheran Church in America. http://download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/SexualitySS.pdf?_ga=2.36786720.1899049702.1525081931-1218210779.1525081931. (2018. április 17.)
- Központi Statisztikai Hivatal adatai. https://www.ksh.hu/sajtoszoba_kozlemenyek_tajekoztatok_2017_02_14. (2018. április 17.)
- Nemzeti Alaptanterv. *Magyar Közlöny. Magyarország Hivatalos Lapja*. 66. sz. 2012. június 4. Az Oktatáskutató és -fejlesztő Intézet hivatalos honlapja. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf. (2018. április 17.)
- A Csalási életre nevelés kerettanterve. Az Oktatáskutató és -fejlesztő Intézet hivatalos honlapja.
http://kerettanterv.ofi.hu/07_melleklet_miniszter/k1_07_egyeb/index_csen.html. (2018. április 17.)
- The Ontario Curriculum Grades 1-8, 2015. <http://www.edu.gov.on.ca/eng/curriculum/elementary/health1to8.pdf> (2018. április 17.)
- UNESCO: International Technical Guidance of Sexuality Education.
<http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183281e.pdf>. (2018. április 17.)
- A WHO szexualpedagógiai irányelvei. Szexualpszichológia Magyarországon.
http://www.szexualpszichologia.hu/who_iranyelvei.html. (2018. április 17.)
- Gaudium et spes*. <https://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=16>. (2018. április 17.)
- Familiaris consortio*. <https://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=16>. (2018. április 17.)
- WHO a reprodukatív egészségről. A WHO hivatalos oldala. http://www.who.int/reproductivehealth/topics/sexual_health/sh_definitions/en/. (2018. április 17.)
- WHO az egészségről. A WHO hivatalos oldala.
https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/Eg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgyi_Vil%C3%A1gszervezet. (2018. április 17.)